STUDII ȘI CERCETĂRI DE
ISTORIE VECHE

1

TOMUL 22

1971

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Prețul unui abonament anual este de 100 de lei. În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale, factorii poștali și difuzorii de presă din întreprinderi și instituții. Comenzile și abonamentele din străinătate se primesc la „Întreprinderea de comerț exterior LIBRI", București, Căsuța poștală 134—135 sau la reprezentanții săi din străinătate.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite Comitetului de redacție, pe adresa: Str. I. C. Frimu nr. 11, București.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

TOMUL 22 Nr. 1 1971

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE

TOME 22 N° 1 1971

SOMMAIRE

REZULTATELE ULTIMELOR SĂPĂTURI ARHEOLOGICE PRIVIND PALEOLITICUL DIN PEŞTERA HOŢILOR DE LA BĂILE HERCULANE

DE

FLOREA MOGOŞANU

Aducem din nou în discuţie această peşteră, îndelung cercetată şi mult comentată. Precizăm însă de la început că nu intenţionăm să revenim asupra problemelor care au făcut la vremea respectivă obiectul mai multor studii şi articole, deoarece articolul de faţă se referă la unele noi descoperiri arheologice aparţinînd unei perioade mult mai vechi decît cele identificate pînă în anul 1967.

Înainte de a trece însă la prezentarea noilor descoperiri, socotim necesar să facem un scurt istoric al cercetărilor, pentru a vedea care au fost problemele dezbătute pînă acum.

Peştera Hoţilor de la Băile Herculane este unul din cele mai vechi monumente arheologice din ţara noastră, cercetată şi semnalată ca atare încă din 1872, cînd un grup de medici şi naturalişti unguri descoperă aici mai multe fragmente ceramice aparţinînd unor vase lucrate unele cu mîna şi altele la roată [1]. Tot în această perioadă, cam în jurul anului 1880, sînt menţionate unele cercetări făcute de Bódog Milleker şi C. Teglas [2].

Primele săpături arheologice au fost efectuate însă abia în anul 1904 de către Solymosy Augustin (Agoston), care menţionează descoperirea unor fragmente ceramice ornamentate în chip diferit [3].

În anul 1916, Ottokár Kadić reia săpăturile şi descoperă o ceramică hallstattiană. De menţionat că atît săpăturile din 1904 cît şi cele din 1916 au ajuns cu siguranţă la nivelul vetrelor cu microlite epipaleolitice, care însă nu au fost semnalate atunci [4].

În continuare, în 1927, un colectiv al Muzeului Olteniei execută un mic sondaj, cu prilejul căruia sînt scoase la iveală fragmente ceramice

---

[1] *A Kongr. munkalatai*, p. 73; Bódog Milleker, *Délmagyarország régiségleletei*, I, Timişoara, 1897, p. 46–47.

[2] *Délmagyarország az öskorban*, Timişoara, 1894, p. 10, 11 şi 20.

[3] Bódog Milleker, *op. cit.*, III, Timişoara, 1906, p. 82.

[4] Ottokár Kadić, *Barlangi Közlemények*, V, 1917, p. 107–111; Roska Marton, *Repertorium*, 105, nr. 26.

SCIV, tomul 22, nr. 1, Bucureşti, 1971, p. 3 – 14

geto-dacice şi feudale, acestea fiind singurele cercetări efectuate în Peştera Hoţilor între cele două războaie mondiale.

După o întrerupere de peste un sfert de veac începe o nouă etapă în cercetarea acestei peşteri, etapă în care metoda şi competenţa celor care vor face săpăturile vor duce în chip firesc la stabilirea unei stratigrafii riguroase, pe baza căreia vor fi elucidate o bună parte din problemele legate de descoperirile arheologice din această peşteră.

În iulie 1954, C.S. Nicolăescu-Plopşor şi C. Mateescu fac o îndelungată cercetare de teren în peşterile de pe ambele versante ale Carpaţilor Meridionali dintre Olt şi Cerna, reperînd cu acest prilej peşterile care ofereau indicii de locuiri preistorice, dintre care făcea parte în chip firesc şi Peştera Hoţilor de la Băile Herculane [5].

Drept urmare, în luna septembrie a aceluiaşi an, un colectiv format din arheologi, antropologi şi studenţi, condus de C.S. Nicolăescu-Plopşor, execută prima săpătură arheologică propriu-zisă în această peşteră. Acum sînt descoperite sau mai bine-zis sesizate acele vetre cu microlite epipaleolitice [6].

În anul următor, 1955, C.S. Nicolăescu-Plopşor, Eugen Comşa şi Al.Păunescu întreprind noi săpături prin lărgirea sau prelungirea vechilor secţiuni. Se confirmă stratigrafia stabilită în 1954 şi în plus, sînt descoperite două lame şi un gratoar de silex, care atestă o locuire din paleoliticul superior [7]. A urmat din nou o întrerupere a cercetărilor, în timpul căreia problema microlitelor a fost mult comentată, fapt care a impus în ultimă instanţă reluarea săpăturilor în Peştera Hoţilor în decembrie 1960 şi ianuarie 1961 de către Al. Păunescu. Ele aveau menirea să demonstreze în faţa unei comisii formată din arheologi cu diferite preocupări, exactitatea celor afirmate în legătură cu poziţia stratigrafică a microlitelor [8]. Ulterior săpăturile au fost reluate în 1965 de Petre Roman care, ca membru al colectivului de arheologi al Grupului de cercetări complexe „Porţile de Fier", a solicitat conducerii aprobarea de a face unele verificări stratigrafice în legătură cu depunerile postpaleolitice din Peştera Hoţilor.

La sugestia lui C.S. Nicolăescu-Plopşor, Petre Roman adînceşte secţiunile pînă aproape de stînca vie, mai precis pînă la depunerea primară şi descoperă într-un jgheab natural al patului peşterii mai multe unelte paleolitice din cuarţit, pe care C.S. Nicolăescu-Plopşor le atribuie musterianului, datat la începutul interstadiului W1 — W2 [9].

---

[5] C.S. Nicolăescu-Plopşor şi C. Mateescu, *Şantierul arheologic Cerna-Olt*, în *SCIV*, VI, 1955, 3—4, p. 391—409.

[6] C.S. Nicolăescu-Plopşor şi colab., *Şantierul arheologic Cerna-Olt*, în *SCIV*, VI, 1955, 1—2, p. 140—146.

[7] C.S. Nicolăescu-Plopşor, Eugen Comşa şi Alexandru Păunescu, *Şantierul arheologic Băile Herculane*, în *Materiale*, III, 1957, p. 51—58; C.S. Nicolăescu-Plopşor şi Eugen Comşa, *Microlitele de la Băile Herculane*, în *SCIV*, VIII, 1957, 1—4, p. 17—26.

[8] C.S. Nicolăescu-Plopşor şi Alexandru Păunescu, *Azilianul* de la *Băile Herculane în lumina noilor cercetări*, în *SCIV*, XII, 1961, 2, p. 203—213.

[9] C.S. Nicolăescu-Plopşor şi colab., *Rezultatele arheologice din zona „Porţilor de Fier"*, în *Comunicări* (seria arheologică), IV, Centrul de istorie, filologie şi etnografie al Academiei R.S. România, Craiova, 1968, p. 5.

Dată fiind importanţa noilor descoperiri, în anul 1968 conducerea Grupului de cercetări complexe „Porţile de Fier" mi-a dat sarcina să particip la săpăturile din această peşteră.

POZIŢIA GEOGRAFICĂ A PEŞTERII ŞI CÎTEVA CONSIDERAŢII SPEOLOGICE

Peştera Hoţilor aparţine karstului din jurul Băilor Herculane care număra pînă în anul 1966, 86 de peşteri. Este situată la circa 500 m nord de Băile Herculane, pe dreapta Cernei, la o înălţime de aproximativ 50 m faţă de firul apei şi cu o altitudine absolută de 257 m. Valea Cernei face parte din marile depresiuni tectonice (Mehadia, Timiş, Bistra, Cerna) care s-au format începînd din mezozoic şi în tot cursul terţiarului. Cerna curge printr-o vale adîncă cu pereţi abrupţi care-i dau aspectul de canion, rezultatul întineririi reliefului după ce Dunărea şi-a tăiat drum prin Porţile de Fier în cuaternar [10]. Peştera are 3 intrări (A, B şi C) deschise către est şi sud-est, care dau în trei galerii legate între ele printr-un coridor. Singura intrare accesibilă este cea de la mijloc (B), care printr-un coridor orientat sud-nord face legătura cu galeria mare, lungă de 20m şi lată de circa 8 m, în capătul căreia se află o rotondă cu un diametru de circa 10 m şi înaltă de aproximativ 12 m. În această rotondă au fost întreprinse săpăturile din anii 1967, 1968 şi 1969. Această parte a peşterii este orientată către est, deci către soare, este uscată şi cu o temperatură medie constantă, caracteristici care au atras numeroase colectivităţi umane de-a lungul mileniilor.

SĂPĂTURILE

S-a stabilit ca pentru săpăturile privind paleoliticul, să se adîncească pînă la roca de bază numai secţiunile din care fuseseră epuizate toate straturile de cultură postpaleolitice. În cursul celor două campanii (1968 şi 1969) a fost săpată în acest scop o suprafaţă de circa 10 m^2.

Profilul depunerilor geologice este următorul (fig.1) :

Prima depunere situată pe patul peşterii, cu o grosime variabilă, este constituită din concreţiuni fine (mici granule) în a căror compoziţie intră diverşi oxizi.

În general aceste depuneri în partea inferioară urmăresc microrelieful (denivelările) patului peşterii, pătrunzînd în toate crăpăturile stîncii, în timp ce partea superioară este perfect plană. Procesul acumulării acestui strat ni-l explicăm în felul următor : într-o perioadă bogată în precipitaţii, apele de infiltraţie au pătruns din nou în peşteră în cantitate destul de mare (probabil sub forma unor şuvoaie), spălînd depunerile mai vechi, depunerile primare ale peşterii. În acelaşi timp, aceste ape puternic acidulate au dizolvat pe parcurs o serie de compuşi organominerali sau au antrenat particule fine de diverse roci. Depunerea în peşteră, bineînţeles, nu s-a făcut într-o perioadă cînd debitul de apă

---

[10] Şt. Avram, O. Dancău şi E. Şerban, *Cercetări speologice în bazinul Cernei*, Lucrările Institutului de speologie „Em. Racoviţă", tom. III, 1964, p. 131—199.

era puternic, ci într-o vreme cînd precipitațiile încep să scadă iar apele de infiltrație devin mai potolite, cu forță de transport din ce în ce mai scăzută. Atunci, diversele particule în suspensie încep să se depună, iar apa împuținîndu-se devine din ce în ce mai concentrată în săruri.

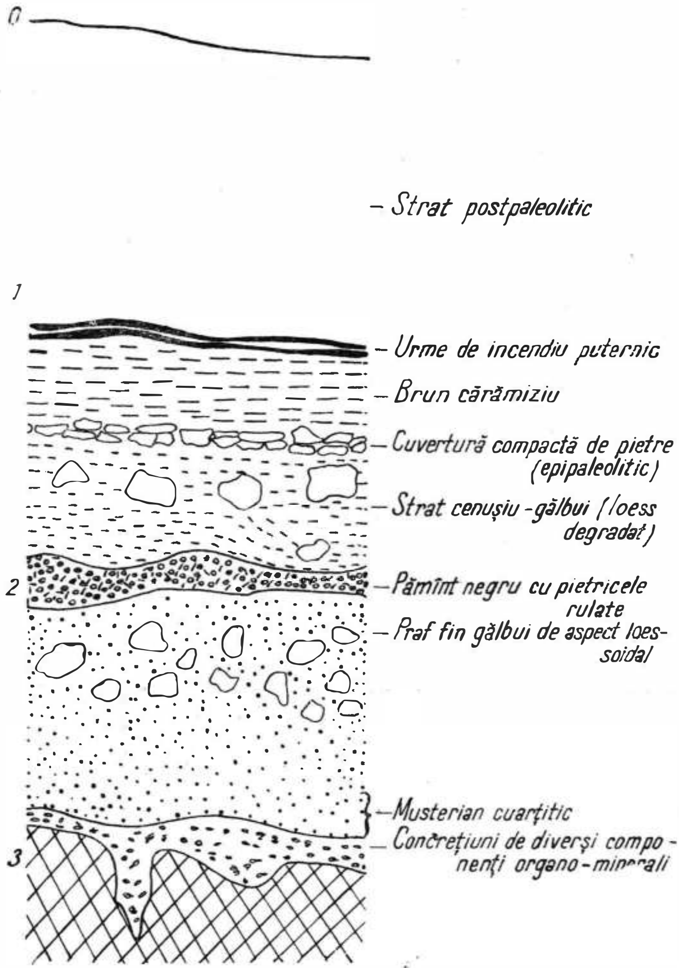

Fig. 1. — Băile Herculane — Peștera Hoților. Schița stratigrafică.

Într-o vreme uscată apa începe să se evapore iar sărurile să se recristalizeze și să se depună treptat împreună cu particulele fine de diverse minerale nedizolvabile.

Deasupra acestui strat se așterne o depunere fină galben închisă de aspect loessoid. În masa acestor depuneri apar mulți grăunciori de calcar proveniți din spălarea acestuia din straturile superioare.

În continuare, pe o grosime de aproximativ 40 cm se găsește aceeași depunere, mai puțin omogenă, amestecată cu pietre colțuroase de diverse

mărimi. În partea superioară această depunere devine galben deschisă, amestecată cu pietricele mici rulate.

Aceleaşi pietricele rulate le găsim imediat deasupra într-o dungă brună, care se îngustează către interiorul peşterii şi se îngroaşă către gura peşterii şi către coridoarele laterale.

Peste această dungă se aştern depuneri neomogene, atît în ceea ce priveşte culoarea cît şi structura. Predomină un praf fin galben închis amestecat cu pietre de diferite dimensiuni, unele rulate iar altele colţurate şi cu inciziuni de pămînt de altă culoare şi de altă textură. În general acest strat afînat lasă impresia unei insuficiente tasări, a unui deranjament natural. În unele locuri, partea inferioară este mai omogenă, formată dintr-o depunere galben închisă de aspect loessoid, în schimb partea superioară este impregnată cu pămînt roşcat amestecat cu pietre colţuroase.

Deasupra acestui strat, pe o grosime de circa 15 cm, se află o depunere formată din pietre mari colţuroase sudate între ele printr-o pînză compactă de calcar, un fel de mortar natural. Această depunere se împarte în două niveluri : cel inferior este de culoare galben deschis, iar cel superior este de culoare roşcată. Ea reprezintă ultimul fenomen legat de perioada glaciaţiunilor ; după părerea unor autori constituie sigiliul peşterilor peste care se aştern depunerile holocenului.

În sfîrşit, peste acest sigiliu pleistocen se află ultima depunere de care ne vom ocupa, de culoare cărămizie, care în partea superioară a suferit transformări structurale din pricina unui puternic incendiu provocat de primii locuitori neolitici aşezaţi în această peşteră.

O analiză atentă a acestor sedimente privind structura şi etapele lor de formare permite anumite consideraţii de ordin geocronologic.

Peştera pare să se fi format — aşa cum s-a întîmplat şi cu alte peşteri din Carpaţii noştri — în interglaciarul Riss-Würm. Primul depozit aparţinînd Würm-ului I pare — după cum am mai spus — că a fost spălat de o nouă inundare a peşterii în interstadiul Würm I — Würm II. Cert este că un depozit care să corespundă acestei perioade, lipseşte.

Primul sediment existent în peşteră îl atribuim sfîrşitului interstadiului Würm I — Würm II şi începutul stadiului Würm II şi anume într-o perioadă cu puternice precipitaţii, care au dus în ultimă instanţă, într-o perioadă în continuă răcire, la acumularea gheţurilor din nordul Europei. În sprijinul acestei interpretări ne bizuim şi pe faptul că acest strat este complet steril din punct de vedere arheologic şi faunistic iar stratificarea sa în benzi şi lentile constituie dovada certă că procesul de acumulare s-a efectuat sub apă.

Cea de-a doua depunere fină eoliană de aspect loessoid nu putea fi acumulată decît într-un climat rece şi uscat, după părerea noastră în Würm II, cînd calota glaciară atinsese limita sa maximă, linia Halle-Saale, şi influenţa direct climatul Europei prin masa enormă de gheaţă. Atribuirea acestor depuneri Würm-ului II este susţinută şi de scăderea subită şi accentuată a numărului de micromamifere, foarte susceptibile la răcirea climei. Din punct de vedere arheologic acest sediment este foarte important, deoarece la baza lui au fost descoperite piesele din cuarţit aparţinînd Musterianului. Excludem posibilitatea ca acest depozit

să fi aparţinut unei alte oscilaţii würmiene, întrucît în profilul sedimentelor de la Băile Herculane nu există decît două straturi de aspect loessoid : acela prezentat mai sus şi altul în partea superioară a coloanei stratigrafice, care nu poate fi atribuit decît Würm-ului III, deoarece deasupra lui au fost descoperite vetrele cu microlite epipaleolitice.

Partea superioară a acestui sediment Würmian, mai puţin omogen şi mai puţin tipic, caracterizează perioada de sfîrşit a Würm-ului II, cînd clima devine oscilantă în condiţiile retragerii treptate a calotei glaciare. Aceste oscilaţii climatice au determinat ca anumite bucăţi din tavanul peşterii, fisurate şi dinamitate de îngheţ, să se desprindă şi să intre astfel în alcătuirea acestui depozit.

Peste această depunere se aşterne acea bandă de pietrişuri puternic rulate amestecate mai întîi cu praf fin galben deschis şi mai sus cu pămînt negru. Este evident că avem de-a face cu prezenţa apei în peşteră, deci cu un climat umed. Prezenţa pămîntului negru, constituie pentru noi dovada că la acel nivel ne găsim în interstadiul Würm II — Würm III.

Depozitul, situat deasupra acestei dungi de culoare închisă, reprezintă sedimentele ultimei oscilaţii würmiene. Ca peste tot în ţara noastră şi mai ales în această regiune sud-vestică — unde influenţa mediului periglaciar a fost indirectă — acumularea Würm-ului III este mult mai slab documentată. Este vorba, în general, de un strat subţire de praf fin galben murdar, care a fost supus în permanenţă degradării datorită apelor de şiroire şi de infiltraţie. De aceea şi la Băile Herculane aceste depuneri sînt neomogene, insuficient stratificate, amestecate cu multe pietre de diverse mărimi.

Menţionăm că ultimele două depozite au fost supuse analizei polinice (vezi anexa de M. Cîrciumaru) cu ajutorul căreia s-a stabilit că în banda de pietriş rulat şi pămînt negru domină spectrul polinic de elemente termofile, ea fiind atribuită interstadiului $W_2 — W_3$, iar în depozitul de aspect loessoid predominante sînt coniferele, alături însă şi de multe elemente termofile, fapt care l-a determinat pe polinolog să-l atribuie începutului ultimului stadiu würmian (trebuie avut în vedere numai nivelul de 1,70 m adîncime al acestui depozit). Rezultatele acestei analize confirmă în mare măsură ipotezele noastre de lucru, cu singura deosebire că noi punem prezenţa coniferelor alături de elemente termofile în seama deranjamentelor naturale — din care nu sînt excluse cele criogenetice — care au afectat acest ultim depozit würmian.

Sfîrşitul perioadei glaciare este marcat prin acea depunere de pietre colţuroase sudate între ele prin calcarul dizolvat de apele de infiltraţie.

Peste această cuvertură compactă de pietre se află depozitul care a suferit puternice transformări datorate incendiului provocat de primii locuitori postpaleolitici ai peşterii. Menţionăm că la baza acestui strat, au fost descoperite vetrele cu microlite epipaleolitice.

În ceea ce priveşte depunerile arheologice, săpăturile din anii 1968 şi 1969 au stabilit, fără nici un fel de îndoială, spre deosebire de ipoteza emisă în anul 1967, că piesele paleolitice din cuarţit sînt situate la baza depunerilor fine eoliene aparţinînd Würm-ului II, deci nu în interstadiul W I — WII.

Au fost descoperite în total 75 de piese de diferite dimensiuni; predomină cele de mărime mijlocie, dar apar şi cîteva piese microlitice alături de altele macrolitice. Pentru realizarea acestor piese din cuarţit s-au folosit în exclusivitate pietrele de rîu (galetele) culese fără îndoială de pe valea Cernei. Utilizarea galetelor este deosebit de importantă, deoarece caracterizează o anumită cultură a paleoliticului mijlociu. În majoritatea cazurilor cuarţitul este de culoare albă lăptoasă, exceptînd cîteva exemplare care prezintă pigmenţi galben-roşcaţi sau vineţii.

Înainte de a trece la prezentarea inventarului descoperit, trebuie să facem precizarea că din această materie primă (cuarţitul), folosită în exclusivitate în stratul inferior din Peştera Hoţilor, nu se pot obţine, decît în cazuri cu totul izolate, unelte cu adevărat tipice. În general tehnologia aplicată la prelucrarea acestui material duce la obţinerea a două feluri de aşchii : aşa-numitele ,,aşchii interioare'' şi ,,aşchii exterioare''[11] Cele interioare au în mod obişnuit talonul acoperit de cortex, iar cele exterioare sînt acoperite pe suprafeţe mult mai întinse de crusta naturală a pietrei de rîu. La Băile Herculane, pentru realizarea uneltelor, au fost folosite în majoritatea cazurilor ,,aşchiile interioare'', cele exterioare fiind aproape total atipice.

Din cele 75 de piese descoperite pînă acum, 30 pot fi înscrise în forme oarecum tipice (fig. 2, 3, 4).

Între aceste 30 de piese remarcăm mai întîi prezenţa a trei vîrfuri atipice musteriene neretuşate, două de mărime mijlocie şi al treilea microlitic. Ele se înscriu aproape într-o formă triunghiulară, cu înălţimea egală sau chiar mai scurtă decît lăţimea. Au talonul (baza) lat şi gros, acoperit de cortex. Cel mic pare că reprezintă o influenţă sudică, aparţinînd aşa-numitului micromusterian sau micropontinian.

Menţionăm de asemenea două racloare triunghiulare care au o latură retuşată. Retuşele sînt tipice musterianului (scalariforme) şi sînt aplicate pe partea ventrală. Ambele racloare au planul de lovire lat, acoperit de cortex. Tot în rîndul racloarelor se înscriu trei aşchii lamelare retuşate pe cele două laturi lungi, pe una pe partea dorsală iar pe cealaltă pe partea ventrală (retuşe alterne).

Menţionăm în continuare opt aşchii scurte cu planul de lovire lat şi acoperit de cortex, care au toate celelalte trei laturi retuşate — una din ele (cea mare) în chip foarte vizibil. Ba mai mult, aceasta din urmă avînd retuşele inegale pare denticulată.

În afara acestor unelte caracteristice musterianului, inventarul mai cuprinde două nuclee atipice care păstrează parţial negativele unor aşchii scurte lamelare, nuclee care aparţin mai degrabă paleoliticului superior. Tot paleoliticului superior putem să atribuim două gratoare atipice ale căror retuşe abrupte le apropie de cele aurignaciene. În rest, inventarul este completat de aşchii atipice cu planul de lovire acoperit de cortex, care prezintă parţial pe una din margini urme de întrebuinţare apropiindu-se într-o oarecare măsură de racloare.

Cu toată poziţia lor stratigrafică relativ tîrzie — ţinînd seama de faptul că, începînd cu Würm II, în cea mai mare parte din Europa se

[11] De această cultură care utilizează îndeobşte pietrele de rîu din cuarţit s-a ocupat temeinic V. Gabori-Csank ; vezi : V. Gabori-Csank, *La station du paléolithique moyen d'Erd — Hongrie*, Akademiai Kiado, Budapesta, 1968.

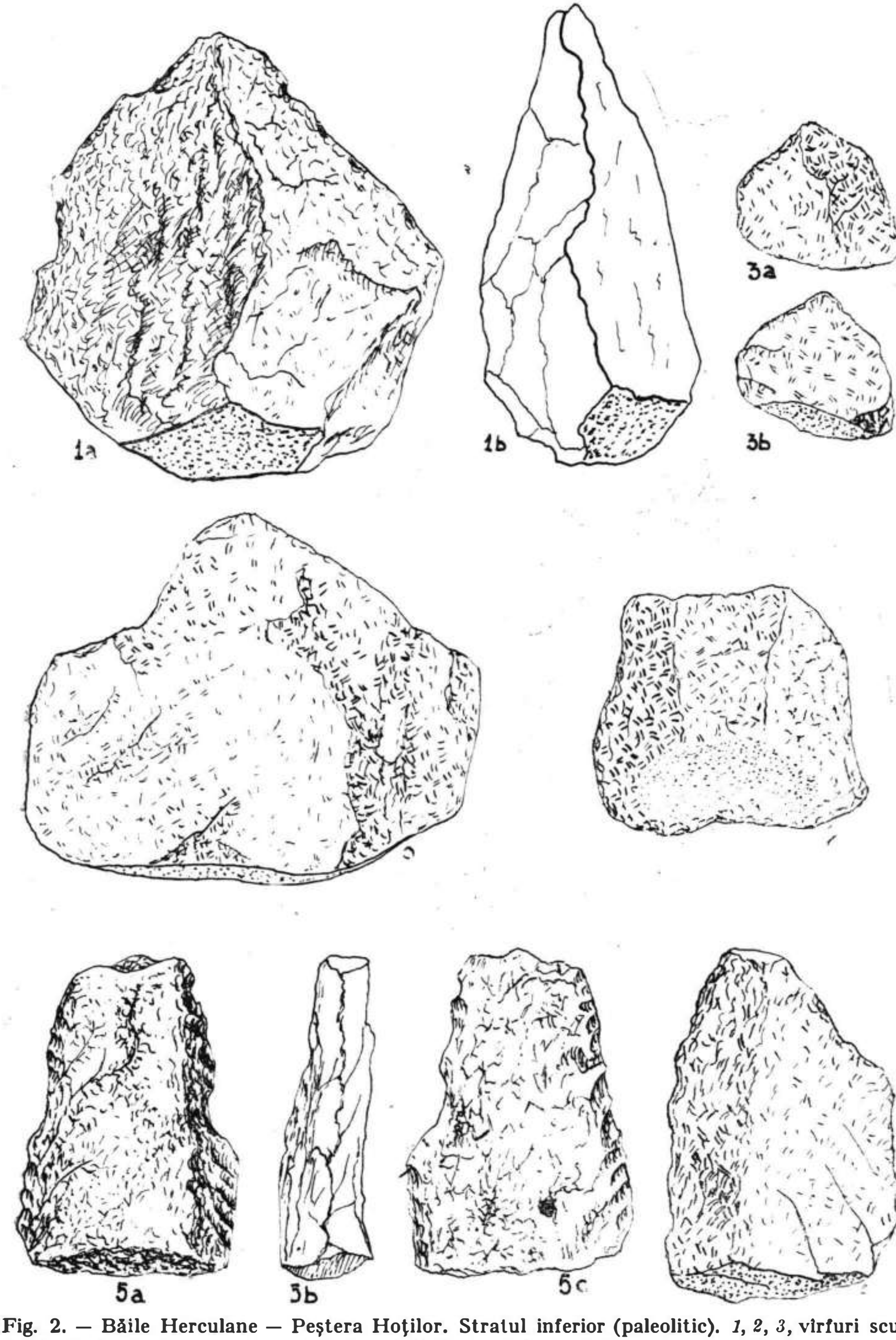

Fig. 2. — Băile Herculane — Peştera Hoţilor. Stratul inferior (paleolitic). *1*, *2*, *3*, vîrfuri scurte (atipice), neretuşate; *4*, aşchie scurtă utilizată; *5*, aşchie lamelară cu reţuşe alterne; *6*, racloar.

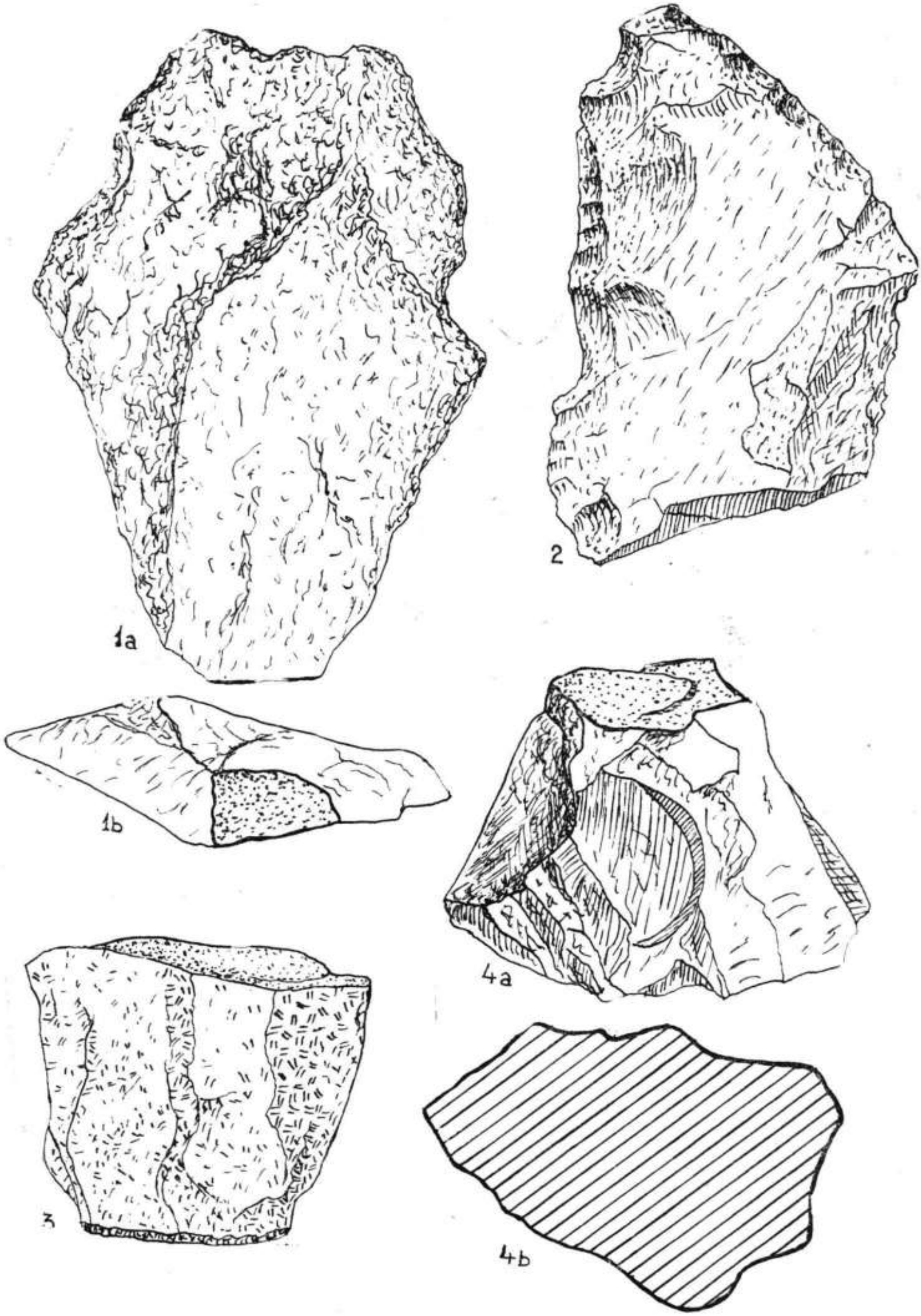

Fig. 3. — Băile Herculane — Peştera Hoţilor. *1*, aşchie utilizată; *2*, racloar cu retuşe pe partea ventrală; *3*, *4*, nuclee.

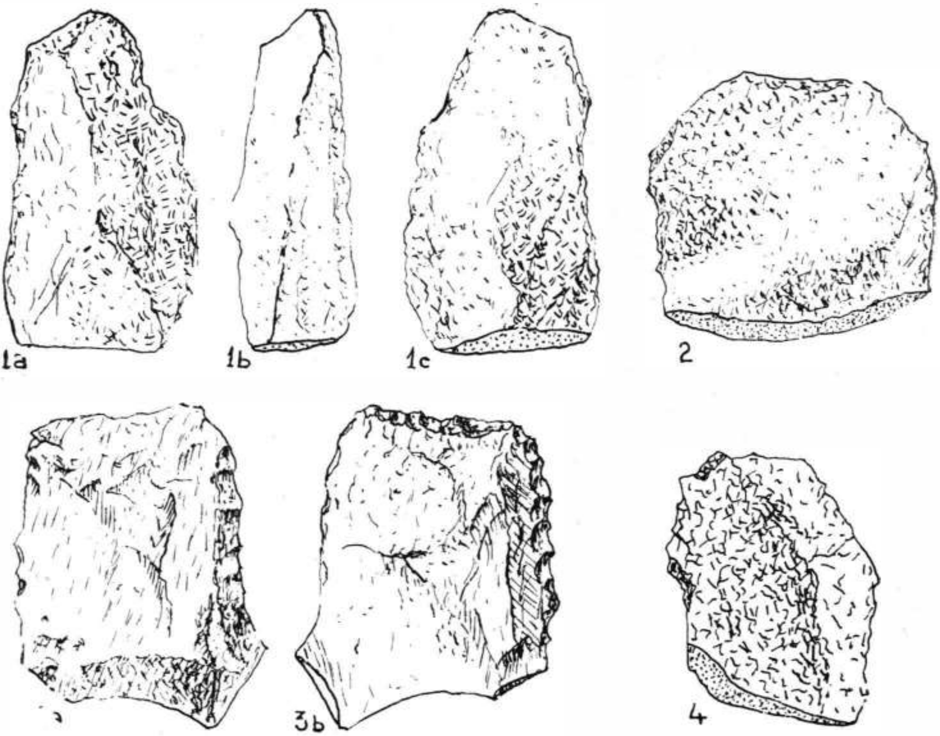

Fig. 4. — Băile Herculane — Peştera Hoţilor. *1*, aşchie lamelară utilizată ca dublu racloar; *2*, aşchie scurtă denticulată; *3*,*4*, aşchii scurte.

dezvoltă culturile paleoliticului superior — cuarţitele de la Băile Herculane indică, prin tehnologia şi tipologia lor, un musterian întîrziat.

Este vorba de acel musterian cunoscut mai ales în regiunile muntoase ale Europei de sud şi sud-est, caracterizat prin utilizarea pietrelor de rîu, printr-un procent foarte ridicat de piese din cuarţit şi, uneori, prin anumite unelte de os, întotdeauna discutabile.

După cum se vede, acest musterian este extrem de sărac în forme de unelte, unele piese care se înscriu totuşi în rîndul uneltelor tipice fiind realizate în condiţii tehnice cu totul rudimentare. Nici o altă cultură nu oferă posibilitatea de a constata ce rol important are calitatea materiei prime pentru obţinerea unor unelte tipice şi pentru aplicarea unei tehnici corespunzătoare stadiului de dezvoltare al comunităţii respective. De aceea, nu este surprinzător faptul că din această cultură — cu unele excepţii — lipsesc formele bifaciale, lipsesc uneltele cu retuşe îngrijite şi rareori se întîlneşte tehnica levalloisiană cu planul de lovire faţetat. În ceea ce priveşte uneltele de os (descoperite şi la Băile Herculane), unelte care, după părerea multor arheologi, deveniseră o caracteristică a unor culturi de acest gen, ele au fost şi rămîn — şi sînt şi în acest caz excepţii — discutabile. Nu se poate neglija acţiunea factorilor naturali de coroziune chimică, îngheţ sau dezgheţ, frecarea prin rostogolire (şariaj) etc.

Ţinîndu-se seama fie de faptul că aceste aşezări musteriene sînt situate în peşteri aflate uneori la mare altitudine, fie de materia primă folosită cu precădere, precum şi de proporţia întotdeauna zdrobitoare, printre animalele identificate, a ursului de peşteră — cum este cazul şi la Băile Herculane — s-a încercat să se dea acestei culturi diferite nume : „musterian alpin" sau „paleolitic alpin", „musterianul peşterilor", „musterianul vînătorilor de urşi de peşteră", „civilizaţia Wildkirchli" [12]. etc. În ultima vreme a început să-şi facă loc ideea că acest musterian cu diferitele sale aspecte regionale ar putea fi încadrat, în mare, în aşa-numitul Charentien a lui F. Bordes [13], la care se adaugă varianta sudică italiană a pontinianului lui A.C. Blanc [14]. Zona de răspîndire a acestei culturi este destul de întinsă, pornind din Franţa de la aşezările de la La Quina, Combe-Grenal, Chapelle aux Saints, cuprinde în continuare Elveţia cu aşezările sale de la Cotencher [15] şi Wildkirchli [16], nordul Italiei, Stiria, nord-vestul Iugoslaviei, Ungaria (mai ales aşezarea de la Erd) [17] şi ajunge în România, ocupînd peşterile de pe ambele versante ale Carpaţilor Meridionali (Baia de Fier, Boroşteni, Cheia-Rîjnov, Nandru, Ohaba Ponor).

S-a afirmat că acest musterian pătrunde de la vest către est. Astfel stînd lucrurile, nu este de mirare că, în înaintarea lui către răsărit, el a suferit diferite influenţe, diferite transformări care au dus în ultimă instanţă la crearea unor grupe culturale deosebite din multe puncte de vedere, grupe care rămîn totuşi unite prin acea legătură intimă caracteristică culturilor care descind din acelaşi philum.

Ne-am îngăduit să ne îndepărtăm puţin de la realităţile arheologice de la Băile Herculane pentru a afla locul pe care-l ocupă musterianul de aici în aria culturii paleoliticului mijlociu din această parte a Europei. Dar n-am pierdut din vedere faptul că musterianul întîrziat de la Băile Herculane se leagă într-o mult mai mare măsură de musterianul celorlalte peşteri ale noastre. Uneltele, materia primă, tehnica, asociaţia faunistică, iată numai cîteva din elementele care stabilesc unitatea culturală a musterianului peşterilor noastre.

O altă problemă pe care am vrea să o amintim este prilejuită de noua poziţie stratigrafică a cuarţitelor de la Băile Herculane.

Amintim că în Banat, la Româneşti-Dumbrăviţa şi Tincova [18], au fost descoperite mai multe straturi de cultură cu unelte din cuarţit aparţinînd paleoliticului superior şi epipaleoliticului. Aceste descoperiri ne-au îndreptăţit să afirmăm că în această parte a ţării există o supra-

[12] J. Combier, *La Grotte des Ours à Châteaubourg (Ardèche) et le problème du „Moustérien alpin"*, în *Cahiers Rhodaniens*, III, 1956, p. 8.

[13] F. Bordes, *Essai de classification des industries moustériennes*, în *BSPF*, 50, 1953, p. 457—466.

[14] A.C. Blanc, *Paleantropi di Saccopastore e del Circeo*, în *Quartär*, 4, 1942, p. 1-37.

[15] A. Dubois şi H. G. Stehlin, *La Grotte de Cotencher*, în *Mem. Soc. paleont. suisse*, 52/53, 1933.

[16] E. Bächler, *Das Alpine Paläolithikum der Schweiz. Monogr. zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz*, 2, Bâle, 1940.

[17] V. Gabori - Csank, *op. cit.*

[18] Florea Mogoşanu, *Paleoliticul superior cuarţitic din Banat*, în *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 303—311.

vieţuire a unor culturi cuarţitice care îşi au rădăcinile în musterianul peşterilor noastre. Noile descoperiri de la Băile Herculane vin să confirme o dată în plus această afirmaţie, deoarece ele reprezintă saltul cel mai important de trecere de la musterian la paleoliticul superior cuarţitic.

LES RÉSULTATS DES DERNIÈRES FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES CONCERNANT LE PALÉOLITHIQUE DE PEŞTERA HOŢILOR DE BĂILE HERCULANE

RÉSUMÉ

En 1965 on a repris les fouilles dans la Peştera Hoţilor à Băile Herculane pour vérifier la stratigraphie des dépôts post-glaciaires. Lors d'un sondage poussé jusqu'au roc, on a trouvé quelques pièces en quartzite, taillées dans la technique moustérienne. En 1968 et 1969 on a entrepris des fouilles pour la découverte d'autres indices paléolithiques.

75 pièces en quartzite ont été récupérées à la base d'un dépôt d'aspect loessoïdal (Würm 2 ?). La matière première consiste uniquement en galets. L'inventaire pauvre et rudimentaire se compose de trois pointes atypiques courtes, sans retouches, à gros talon recouvert de cortex ; trois racloirs partiellement retouchés (l'un sur la face ventrale) ; deux éclats lamellaires à retouches alternées, huit éclats courts partiellement retouchés au talon recouvert de cortex, dont l'un à marges denticulées. Deux nuclei prismatiques et deux grattoirs complètent la liste.

L'auteur présume qu'il s'agit d'un moustérien tardif datant du début du second stade würmien, retard qui caractérise le moustérien des cavernes des Carpates méridionales de Roumanie, ainsi que certains faciès moustériens du sud et du sud-est de l'Europe.

LÉGENDE DE FIGURES

Fig. 1. — Băile Herculane-Peştera Hoţilor — Séction stratigraphique.

Fig. 2. — Băile Herculane-Peştera Hoţilor. Couche inférieure (Paléolithique). 1, 2, 3, pointes (atypiques), non retouchées ; 4, éclat court utilisé ; 5, éclat lamellaire à retouches alternes ; 6, racloir.

Fig. 3. — Băile Herculane-Peştera Hoţilor. 1, éclat utilisé ; 2, racloir à retouches sur la face plane ; 3, 4, nuclei.

Fig. 4. — Băile Herculane-Peştera Hoţilor. 1, éclat lamellaire utilisé comme racloir double ; 2, éclat court denticulé ; 3, 4, éclats courts.

ANALIZA POLINICĂ A UNOR SEDIMENTE WÜRMIENE DIN PEŞTERA HOŢILOR DE LA BĂILE HERCULANE

DE

MARIN CÎRCIUMARU

Cercetările arheologice în sedimentele cuaternare depuse în Peştera Hoţilor, iniţiate la sfîrşitul secolului trecut şi începutul secolului nostru de cercetători străini [1], reluate apoi în anii din urmă prin săpături sistematice efectuate de arheologi români [2], au avut darul să aducă precizări foarte importante în ceea ce priveşte continuitatea locuirii de către om a acestor meleaguri. Cunoaşterea adîncită a diferitelor aspecte ale activităţii omului din acele vremuri a impus analizarea mediului natural în care acesta îşi desfăşura viaţa. Pentru reconstituirea condiţiilor naturale în care au trăit vechii locuitori ai peşterii, s-au folosit diverse metode de cercetare. Analiza polinică încearcă să aducă noi contribuţii la elucidarea fidelă a paleoclimatului, prin reconstituirea aspectului covorului vegetal pe baza polenului înglobat şi fosilizat în sedimentele peşterii. O serie de greutăţi, printre care cantitatea relativ mică a polenului conservat, ne împiedică să prezentăm un profil complet al sedimentelor pleistocene din Peştera Hoţilor, urmînd a încerca obţinerea unor rezultate mulţumitoare, pentru celelalte niveluri printr-o altă metodă de tratare chimică mai eficientă decît cea a acetolizei, folosită pînă acum.

Datarea arheologică a celor două orizonturi a fost făcută de către arheologul Fl. Mogoşanu, sub conducerea căruia s-au desfăşurat săpăturile în perioada ridicării probelor pentru analiza polinică (vara anului 1968).

---

[1] Bódog Milleker, *Délmagyarország régiséglelelei*, I, Timişoara, 1897, p. 46—47; Ottokár Kadić, *Barlangi Közlemények*, V, 1917, p. 107—111, C.S. Nicolăescu-Plopşor şi E. Comşa, *Microlitele de la Băile Herculane*, în *SCIV*, VIII, 1957, 1—4, p. 17—26.

[2] C.S. Nicolăescu-Plopşor şi E. Comşa, *Microlitele de la Băile Herculane*, *SCIV*, VIII, 1957, 1—4, p. 17—26; C.S. Nicolăescu-Plopşor, E. Comşa şi Al. Păunescu. *Şantierul arheologic Băile Herculane*, în *Materiale*, III, 1957, p. 51—57; C.S. Nicolăescu-Plopşor şi Al. Păunescu, *Azilianul de la Băile Herculane în lumina noilor cercetări*, în *SCIV*, XII, 1961, 2, p.203—213; P. Roman, *Unele probleme ale neoliticului tîrziu şi perioadei de tranziţie în lumina săpăturilor de la Băile Herculane-Peştera Hoţilor*, *Comunicări* (seria arheologică), I, Craiova, 1967; P. Roman, *Contribution à la connaissance des problèmes de l'énéolithique avancé et de la période de transition à l'âge du bronze à la lumière des fouilles archéologiques de Băile Herculane-Peştera Hoţilor et de Moldova-Veche.* *Mémoires* (Serie archéologique), VI, Craiova, 1968.

ANALIZA POLINICĂ

Rezultatele analizei palinologice confirmă atribuirea orizontului de la adîncimea de 170 cm ultimului interstadiu al glaciaţiunii Würm şi în acelaşi timp aduc precizări mai exacte asupra datării nivelului de la150cm.

Sedimentarea orizontului de la 170 cm în timpul interstadiului $W_2 - W_3$ este reflectată de dominarea spectrului polinic de elementele termofile, în primul rînd de stejărişul amestecat, care întruneşte aproape 12 %, şi *Corylus* cu 33,43 %. Faptul că la acest nivel fagul însumează procente de loc neglijabile (11,73 %) ar putea fi un indiciu al unei perioade de trecere de la culminarea timpului călduros interstadial la un climat cu o nuanţă ceva mai umedă şi puţin mai rece. Dintre conifere doar *Pinus* (11,14%) totalizează valori relativ semnificative, *Picea* abia depăşeşte 1 %, iar *Abies* este prezent printr-un singur grăuncior de polen şi acela insuficient de concludent. Dintre celelalte genuri, *Salix* şi *Alnus* au valori de peste 2 %, iar *Acer* şi *Betula* se menţin cu procente submodeste, fără a atinge nici 1 %.

N.A.P. însumează abia 23,11 %, dovedind că pădurea a persistat pe tot timpul acestei perioade (A.P. + *Corylus* = 76,77 %). Dintre ierboase, gramineele au cea mai mare pondere (15,83 %), urmate de composite (3,51 %). Plantele indicatoare ale proceselor de ruderalizare sînt slab reprezentate (sub 1 %).

Orizontul de la 150 cm adîncime, alcătuit dintr-un loess degradat, are un spectru polinic foarte mult diferit de precedentul. Principala deosebire constă în faptul că, în timp ce nivelul de 170 cm este dominat de foioase termofile, la 150 cm predominante sînt coniferele, reprezentate în cea mai mare parte prin *Pinus* (49,93 %) şi în măsură mai mică, prin *Picea* (9,93 %). *Abies*-ul lipseşte cu desăvîrşire.

Foioasele, prezente cu procente ridicate la 170 cm, scad la valori ce demonstrează că se menţineau cu greu în faţa climatului rece ce se instalase. Astfel *Quercus* a scăzut de la 11,14 la 3,72 %. *Carpinus* dispare. *Fagus* de asemenea se reduce de la 11,73 la 2,48 %, *Corylus*, de la procente de peste 33 %, este aproape de dispariţia totală (0,62 %).

Totuşi prezenţa elementelor termofile la acest orizont este destul de concludentă pentru a considera că nu ne aflăm încă în timpul ultimului stadiu al glaciaţiunii Würm, ci într-o fază de trecere, poate în pragul stadiului glaciar $Würm_3$. Am putea denumi această fază de trecere *Pinus-Picea* cu slabe elemente termofile.

Paralel cu schimbarea climatului se modifică şi raportul procentual dintre A.P. şi N.A.P., în sensul creşterii valorice a celor din urmă şi în primul rînd a gramineelor care depăşesc acum 28 %.

În datarea orizontului de la 150 cm, pe seama rezultatelor obţinute prin analiza polinică, trebuie să ţinem neapărat seama şi de particularităţile specifice Văii Cernei, cu un microclimat aparte, aflat sub influenţa fronturilor submediteraniene. Pentru aceasta, nu eliminăm definitiv ipoteza plasării acestui orizont în cadrul ultimului stadiu glaciar, mai cu seamă dacă avem în vedere altitudinea relativ scăzută a profilului din Peştera Hoţilor, altitudine la care *Pinus* s-ar putea să nu fi atins exuberanţa din zonele ceva mai ridicate. Dată fiind această situaţie,

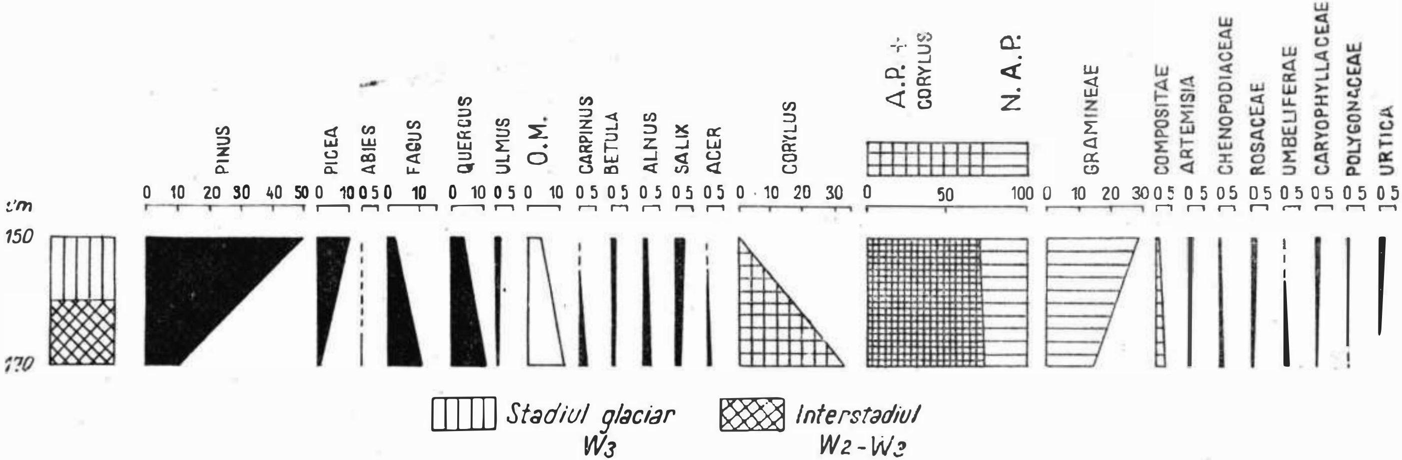

Fig. 1. — Peştera Hoţilor-Băile Herculane. Diagrama polinică a unor sedimente würmiene.

nu este exclus ca în condiţiile proprii Văii Cernei, elementele termofile să fi persistat în pîlcuri răzleţe o bună parte de timp din stadiile glaciare, uneori chiar depăşindu-le, prin păstrarea unor indivizi răzleţi, diseminaţi în pădurea de pin care era predominantă.

Intensificarea studiilor asupra sedimentelor pleistocene din această regiune ca şi în zonele limitrofe va crea posibilitatea unor precizări mai sigure de ordin fitohistoric şi implicit paleoclimatic.

ANALYSE POLLINIQUE DE QUELQUES SÉDIMENTS WÜRMIENS DE LA GROTTE «PEŞTERA HOŢILOR»

RÉSUMÉ

Les résultats de l'analyse pollinique confirment l'attribution de l'horizon situé à 170 m au dernier interstade de la glaciation Würm. Le spectre pollinique de ce niveau est dominé par des feuillus, et en premier lieu par des éléments mélangés de chênaie représentés surtout par *Quercus* (11,17 %). De même sont remarquables les valeurs réunies par *Corylus* qui dépassent 33 %. La présence de l'hêtre avec plus de 11 % indique une nuance relativement humide et fraîche pour le climat de cette époque.

Pour l'horizon situé à 150 m le problème de son placement au dernier stade de la glaciation Würm est aggravé par la persistance des éléments thermophiles. Toutefois les particularités climatiques propres à la vallée de la Cerna, qui se trouvait alors sous l'influence des fronts d'air subméditérranéens pourraient suggérer l'explication de la présence des éléments thermophiles, dans le cadre du spectre pollinique, situés à 150 m de profondeur. Il n'est pas exclu que certaines enclaves formées de feuillus avaient persisté dans le cadre de la vallée de la Cerna, ayant survécu une certaine période, en raison du climat plus clément dans les forêts de pins et d'épicéas, même s'il n'était pas favorable à leur développement.

De toute manière, pour situer dans le temps cet horizon, il convient de procéder avec beaucoup de prudence et seules des études futures dans cette zone et dans les régions limitrophes pourront offrir des points d'appui pour confirmer l'une de ces deux hypothèses : son attribution au stade glaciaire Würm, ou bien au seuil de ce stade, à une phase de transition très proche du Würm$_3$.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Peştera Hoţilor-Băile Herculane. Diagramme pollinique de quelques sédiments würmiens.

NECROPOLA DACO-ROMANĂ DE LA ENISALA

DE

MIRCEA BABEŞ

Continuitatea populaţiei autohtone şi romanizarea sînt două dintre problemele cele mai importante pe care arheologia provincial-romană, în special cea europeană, este chemată să le urmărească. Şi este normal să fie aşa, din moment ce unul dintre principalele foloase ale studiului antichităţii romane constă în luminarea originilor multor popoare europene şi ale civilizaţiei lor.

Generînd o literatură bogată, în care continuităţii [1], din motive ce astăzi nu mai au valoare, i s-a acordat mult mai multă atenţie decît romanizării [2], cercetările româneşti din ultimii 30—40 ani au făcut posibilă elaborarea unei teorii unitare, multilateral şi solid fundamentate, a originii poporului român [3]. Nu este însă greu de observat, că totuşi argumentele pe care se întemeiază această teorie sînt inegal repartizate din punct de vedere calitativ — ponderea datelor arheologice fiind încă insuficientă —, cronologic şi teritorial. Din acest ultim punct de vedere este ilustrativ decalajul în documentarea arheologică a continuităţii dacice în epoca romană, sesizabil între diferitele regiuni, cucerite sau nu, ale Daciei. Limitîndu-ne la teritoriile anexate, unde în mod corespunzător se pune şi problema romanizării directe, acest decalaj ne apare ca foarte evident: în timp ce în Transilvania aşezările şi necropolele daco-romane cercetate sînt numeroase [4], în Oltenia [5] şi în Dobrogea [6] identificarea şi cercetarea lor se află încă într-un stadiu nesatisfăcător.

---

[1] C. Daicoviciu, *Problema continuităţii în Dacia*, în *AISC*, III, 1941, p. 200—233; D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti, 1966; Gh. Ştefan, în *Dacia*, XII, 1968, p. 347—354.

[2] În lipsa unei lucrări fundamentale despre romanizare, vezi discuţiile şi referirile de caracter mai general la C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucureşti, 1945; idem, *Romanizarea Daciei*, în *Apulum*, VII/I, 1968, p. 261—271; D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a, 1968; M. Macrea, *Romani e daci nella provincia Dacia*, în *ArchCl*, XIX, 1, 1967, p. 146 şi urm. şi mai recent, punînd accentul pe problemele lingvistice, I.I. Russu, *Elemente autohtone în limba română*, Bucureşti, 1970.

[3] *Istoria României*, I, 1960, p. 775—808; Ion Nestor, *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, în *RRH*, 3, 1964, p. 383—423.

[4] D. Protase, *op. cit.*, p. 16—63.

[5] Vezi descoperirile de ceramică dacică asociată cu ceramică romană la Stolniceni-Buridava (D. Tudor, în *SCIV*, 18, 1967, 4, p. 655—660) şi în necropola daco-romană de la Locusteni, com. Daneţi, jud. Dolj, cercetată în prezent de către Gh. Popilian.

[6] De la cercetările prof. Gh. Ştefan (*Contribuţii arheologice la cunoaşterea dacilor din Dobrogea de nord*, în *SRIR*, I, 1954, p. 29 şi urm.) cunoştinţele noastre au progresat, sub aspect

S C I V, tomul 22, nr. 1, Bucureşti, 1971, p. 19—45

Situaţia pe care o constatăm reprezintă un anumit moment al cercetării, ce poate fi depăşit numai prin săpături sistematice în staţiunile daco-romane identificate prin periegheze sau prin descoperiri întîmplătoare [7]. Privită din acest punct de vedere, publicarea observaţiilor făcute în necropola de la Enisala, înainte chiar de săparea sa integrală, este, cred, justificată.

Primele morminte daco-romane de la Enisala, judeţul Tulcea, au fost descoperite în aprilie 1966, cu ocazia lucrărilor de nivelare întreprinse în lutăria ce se află în marginea de vest a satului, imediat la sud de şoseaua Babadag-Enisala. Trei urne cinerare, reprezentînd variante ale aceluiaşi tip de urcior-amforă roman, au intrat în colecţiile Muzeului de arheologie din Constanţa, unde au fost înregistrate sub nr. inv. 15. 702—15. 704. Vizitînd, în mai 1967, depozitele Muzeului, atenţia mi-a fost atrasă atît de aceste trei urne, cît şi de o a patra, provenind de la Visterna, care, aşa cum arăta asocierea sa cu un picior de fructieră dacică, provenea desigur dintr-o necropolă dacă-romană [8]. Asemănarea urnelor de la Enisala şi Visterna, ca şi distanţa de numai 1,5—2 km ce separă cele două locuri de descoperire m-au determinat să presupun că şi cea dintîi dintre necropole este de caracter daco-roman. Avînd în vedere însemnătatea deosebită a acestor descoperiri, precum şi necesitatea de a se evita noi distrugeri, în anii 1967—1968 au fost efectuate săpături cu caracter de salvare la Enisala.

Poziţia necropolei. Satul Enisala (com. Sarichioi, jud. Tulcea) se află la extremitatea estică a lacului Babadag, pe malul de sud al acestuia. Din punct de vedere fizic această zonă se caracterizează prin contactul dintre „cîmpia piemontană", ce urmăreşte malul lacului Babadag şi al Razelmului pînă la Capul Dolojman, şi dealurile împădurite ale Visternei, care pătrund în zona lacustră avînd înălţimi de peste 100 m sau chiar 200 m [9]. Necropola daco-romană este situată pe un pinten care coboară lin dinspre dealurile Visternei, atingînd spre nord malul lacului. Aproximativ la 100 m sud de capul său, respectiv de malul lacului, acest pinten este tăiat transversal de şoseaua care vine de la Babadag şi care aici face un debleu de circa 6 m adîncime. Aceeaşi este, de altfel, diferenţa de nivel între pintenul de deal, aici lat de circa 100 m, şi terenul înconjurător. La sud de drum debleul a fost lărgit în forma unui semi-

strict arheologic, foarte puţin. Vezi şi noile contribuţii ale lui C. Scorpan, în *Pontice*, I, 1968, p. 341 şi urm.; idem, în *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 65—95.

[7] Nu este pentru nimeni un secret faptul că necunoaşterea condiţiilor de descoperire scade considerabil valoarea unui material. Fără a renunţa să publicăm şi să discutăm materialele culese la suprafaţă sau descoperite întîmplător, este însă obligatoriu să fim foarte prudenţi atunci cînd le folosim într-o discuţie atît de delicată cum este aceea a compoziţiei etnice a populaţiei unei provincii romane de graniţă. Cf. *infra* p. 41—42.

[8] Inv. nr. 1101. Descoperirea de la Visterna a fost recent publicată de către C. Scorpan (*Pontice*, I, 1968, p. 356—359 şi fig. 17/a—c) şi interpretată ca probînd, între alte descoperiri, o prezenţă carpică în Dobrogea romană. Asupra acestei interpretări, vezi mai jos, p. 41—42. Întrucît, după ştiinţa mea, urna de la Visterna are piciorul întreg, ea nu poate fi cea reprezentată în figura 17/c din *Pontice*, I, p. 359 ci, mai probabil, cea din fig. 14/b — dată ca provenind de la Horia, jud. Tulcea.

[9] M. Iancu, *Consideraţii fizico-geografice asupra Dobrogei maritime*, în *Dobrogea maritimă*, Bucureşti, 1966, p. 126, 145 şi pl. VI.

cerc cu raza de 30—40 m, datorită extragerii lutului de către localnici. În marginea lutăriei au fost descoperite în 1966 urnele menţionate mai sus, precum şi unele morminte de înhumaţie cu sicrie de lemn. În acest loc s-au concentrat şi săpăturile din 1967—1968, scopul urmărit fiind în principal acela de a se cerceta mormintele expuse pericolului de distrugere.

Cercetările. Pentru a se obţine un tablou clar al succesiunii şi topografiei depunerilor de pe dealul din marginea de vest a satului Enisala (loc numit de săteni „La biserică"), datele furnizate de săpături, care în chip necesar s-au concentrat pe o suprafaţă limitată, au fost completate prin anchetă şi cercetări de suprafaţă. S-a putut astfel constata că spre sud de zona necropolei se întinde o aşezare, în parte contemporană cu necropola, în parte mai tîrzie [10]. În partea opusă, aproape de malul lacului Babadag, a fost sesizată o locuire geto-dacică mai veche (secolul I î.e.n.), dar, probabil, şi contemporană cu începuturile necropolei pe care o prezentăm aici (secolul I e.n.) [11]. Tot în zona de la nord de drumul Babadag-Enisala au mai fost descoperite, după informaţiile locuitorului Moise Ştefan, morminte de înhumaţie şi cîteva urne de incineraţie.

Întrucît terenul de la nord de drum este acoperit de construcţii iar, pe de altă parte, pericolul de distrugere nu este atît de acut, aici nu s-au făcut săpături. În schimb, la sud de drum, marginea lutăriei a fost cercetată pe o lungime de circa 52 m şi pe o lărgime de 6—13 m. Aceasta s-a realizat prin săparea casetelor A—D/1967, a suprafeţei E-H şi a secţiunii I/1968 (fig. 1).

Stratigrafia. În suprafaţa săpată, însumînd peste 400 m², au fost constatate trei depuneri arheologice principale, provenind din perioade istorice diferite, şi anume :

1. Aşezarea din secolele VI-V î.e.n., aparţinînd „aspectului Sarinasuf". Nivelul de călcare oscilează în funcţie de pantă între 0,60 şi 0,85m de la suprafaţa actuală. Stratul de cultură are 0,25—0,30 m grosime şi este foarte sărac în material. Ceramica (de mînă, cenuşie-de roată, amfore) apare însă din belşug în cele 12 gropi cercetate, alături de oase de animale şi de lipitură de lut provenind de la pereţii şi vetrele unor locuinţe. Lipsa materialului în strat şi caracterul gropilor ne arată că, de fapt, ne aflăm la periferia aşezării, de unde se extrăgea lutul şi unde se aruncau resturile. Datarea se întemeiază pe descoperirea cîtorva fragmente de ceramică grecească fină cu firnis roşu şi negru, în gropile *d* şi *g* [12].

---

[10] Datarea *grosso modo* în secolele II-IV e.n. se bazează atît pe materialul ceramic cules de la suprafaţă, cît şi pe monedele achiziţionate de la localnici, astăzi aflate în colecţiile Muzeului naţional de antichităţi : un denar de argint de la Hadrian şi zece monede de bronz de la Licinius pînă la Valentinian I (identificări datorate colegului Gh. Poenaru-Bordea).

[11] Materiale salvate în 1965 de către Sebastian Morintz şi E. Moscalu, cărora le mulţumesc şi cu această ocazie pentru bunăvoinţa de a mi le fi cedat spre studiu. Din punct de vedere tipologic, ceramica în discuţie (oale lucrate de mînă, ornate cu brîuri alveolate, întrerupte de butoni cilindrici sau de apucători plate triunghiulare, precum şi cu alte aplicaţii plastice) se datează în special în secolul I î.e.n., dar, aşa cum arată unele fragmente romane, ar putea să dureze şi în secolul I e.n. Acestei locuiri i-ar corespunde o monedă de la Marcus Antonius, achiziţionată de la localnici (identificare Gh. Poenaru-Bordea).

[12] Determinări datorate lui Petre Alexandrescu, căruia îi mulţumesc şi cu această ocazie.

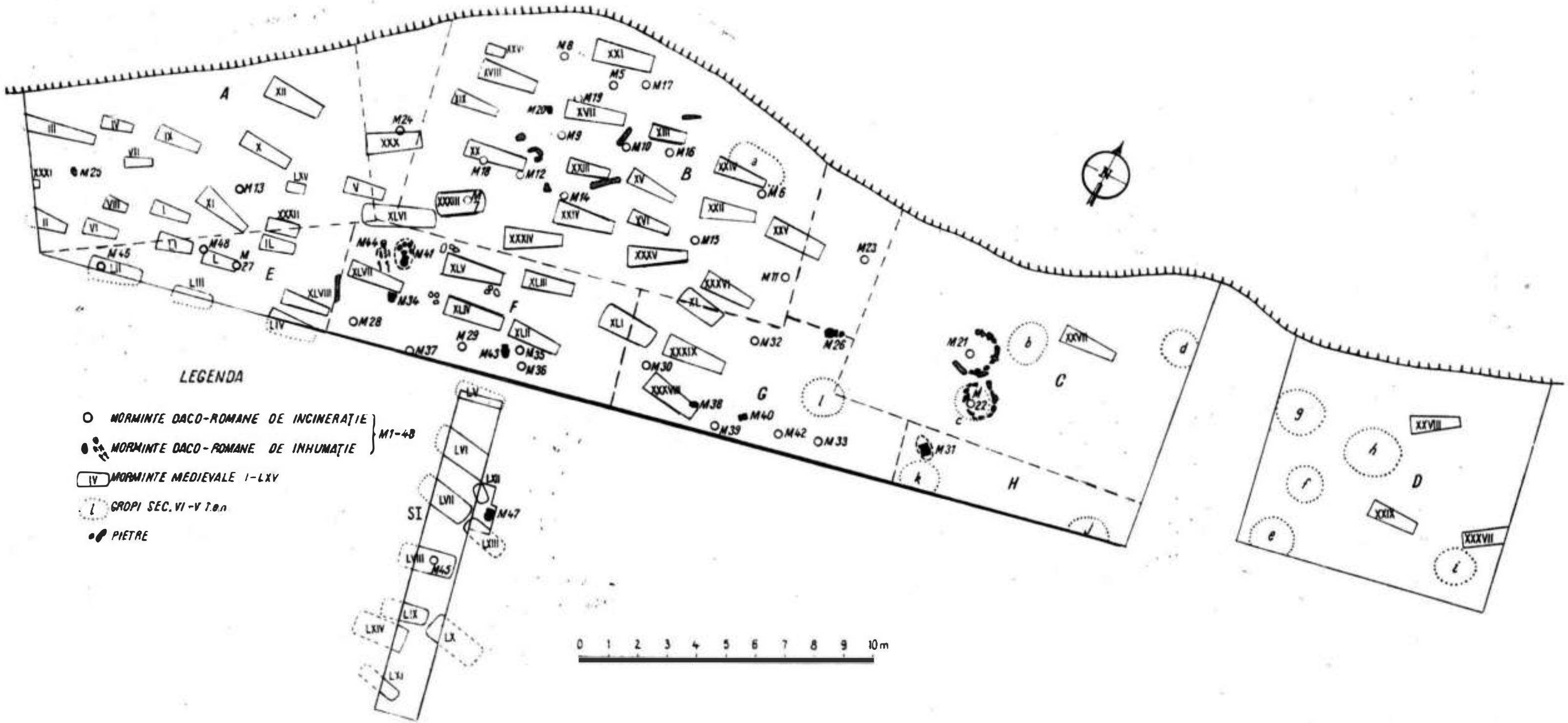

Fig.1. — Enisala 1967—1968. Planul săpăturilor.

2. Necropola daco-romană din secolele I-II e.n. Mormintele, notate cu cifre arabe de la 1 la 48, sînt depuse la adîncimi variind între 0,25 şi 1,00 m. Nivelul de călcare al acestei necropole se află cam la 0,20—0,25 m de nivelul actual. Stratul format pe nivelul necropolei nu conţine materiale, cu excepţia unui număr destul de mare de pietre colţuroase, a căror răspîndire neregulată ne arată că nu se mai află în poziţia iniţială, cînd, probabil, marcau la suprafaţă locul mormintelor. Pietre de acest fel s-au găsit în unele morminte, astfel încît nu este exclus ca unele pietre din strat să provină din înmormîntări deranjate.

3. Necropola de la sfîrşitul secolului al XV-lea şi din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Au fost identificate 65 morminte de înhumaţie, dintre care 30 au fost cercetate [13]. Morţii au fost depuşi, după ritualul creştin, cu capul la apus, în sicrie de lemn şi îngropaţi la adîncimi cuprinse între 0,70 şi 1,30 m sub nivelul actual. Se poate observa o organizare a cimitirului pe rînduri paralele (fig. 1). Datarea necropolei se întemeiază pe monedele ungureşti şi turceşti, precum şi pe podoabele prezente aproape în fiecare mormînt [14]. Este foarte probabil că ne aflăm în faţa primului cimitir românesc descoperit în Dobrogea. În acest sens pledează, în afara considerentelor de ordin istoric, analogiile evidente cu cimitirul de la Suceava din secolele XV—XVI [15].

În afara depunerilor principale, în săpătură au mai apărut izolat materiale neolitice (cîteva fragmente de tip Hamangia) şi geto-dace Latène. Din categoria celor din urmă fac parte cîteva bucăţi de fructieră lucrată la roată, din pastă cenuşie, care, datorită profilului frînt al buzei, nu pot fi datate în epoca romană, ci numai în Latène-ul tîrziu. Este posibil ca materialele în discuţie să ţină de locuirea Latène identificată la nord de şosea.

★

Necropola daco-romană a suferit în decursul vremurilor diferite distrugeri, astfel încît numai cu mare precauţie s-ar putea încerca o estimare a întinderii ei şi a numărului de morminte pe care îl va fi cuprins iniţial sau o reconstituire a structurii şi evoluţiei sale de-a lungul perioadei de întrebuinţare. Informaţia despre descoperirea unor urne la nord de şoseaua Babadag-Enisala mă determină să cred că la amenajarea acestei şosele şi în lutărie au fost distruse zeci şi zeci de morminte. Pe de altă parte, gropile mormintelor medievale au deranjat sau distrus destul de des morminte daco-romane. În multe cazuri resturile lor (urne sparte, oase) au fost apoi aruncate în groapă, deasupra sicriului, dar este de presupus că în alte, la fel de numeroase cazuri aceste resturi s-au pierdut fără a lăsa urme, astfel că identificarea lor este exclusă. Ţinînd seama de aceste observaţii şi în funcţie de dispunerea mormintelor pe planul săpăturii (fig. 1), se pot totuşi stabili cu aproximaţie limitele necropolei daco-romane :

---

[13] În restul cazurilor, deoarece mormintele nu mai erau în pericol de a fi distruse, săpătura s-a oprit la capacul sicrielor. După punerea în plan (M.I — LXV), sicriele au fost astupate cu pămînt.

[14] Monede identificate de Gh. Poenaru-Bordea şi Elena Isăcescu : patru denari ungureşti de la Matei Corvin şi Vladislav II (din anii 1482—1516) şi opt aspri turceşti de la Soliman I (1520—1566).

[15] Cf. *SCIV*, IV, 1953, 1—2, p. 356—364 şi VI, 1955, 3—4, p. 764—768.

spre *nord*, este sigur că aceasta trecea dincolo de şosea; spre *est*, mormintele 21, 22 şi 31 marchează o limită absolut clară; spre *sud*, rărirea mormintelor indică probabil apropierea unei margini a cimitirului, lucru ce pare a fi valabil şi spre *vest*. Rezultă că înmormîntările s-au extins considerabil mai mult spre nord şi spre sud, decît la vest sau est, aceasta în funcţie de forma terenului (orientarea dealului este nord-sud), respectiv de grija de a nu plasa mormintele decît pe teren plan.

Pînă în prezent au fost identificate 48 morminte daco-romane. Patru dintre acestea au fost descoperite fortuit [16], în timp ce celelalte 44, apărute în suprafeţele A-H şi în secţiunea I, au putut fi cercetate sistematic. Dacă la primele patru morminte, apărute întîmplător, adăugăm un număr de 12, care au fost mai mult sau mai puţin deranjate de înmormîntările medievale, rezultă că într-o treime din cazuri datele pe care le-am putut consemna sînt incomplete. În aceste cazuri nu se mai poate stabili cu preciziune adîncimea şi poziţia urnei, existenţa sau inexistenţa capacului şi a inventarului funerar, cantitatea de oase calcinate etc. Mai mult decît atît, în două situaţii (M.38 şi 40, reprezentînd 4,3 %) nu s-a putut determina în chip sigur ritul, deşi indiciile care pledează în favoarea înhumaţiei sînt mai importante [17]. Identificarea ritului funerar s-a făcut pentru celelalte morminte fără dificultate: 37, reprezentînd 77 % din numărul total, sînt de incineraţie iar 9, reprezentînd 18,7 %, sînt de înhumaţie.

Mormintele de incineraţie se caracterizează prin depunerea resturilor cinerare în urnă (*Urnengräber*). Singura excepţie este făcută de M.37, la care oasele calcinate s-au găsit răspîndite în groapă [18].

Urnele au fost superficial îngropate între 0,25 şi 0,90 m de la nivelul actual, majoritatea aflîndu-se la adîncimi cuprinse între 0,35—0,60 m (respectiv între 0,10—0,35 m de la nivelul antic). Gropile mormintelor nu conţin oase, cărbuni, cenuşă şi de aceea forma lor nu a putut fi recunoscută; se poate cel mult presupune că diametrul lor era doar cu puţin mai mare decît cel al urnelor, care astfel sînt obligate la o poziţie verticală sau foarte puţin înclinată (fig. 2/1—4). În cîteva cazuri urnele au fost sprijinite cu una-două pietre, iar în mormintele 21 şi 22, instalate în chip excepţional în gropi foarte mari, ele sînt înconjurate de ringuri de pietre aşezate pe marginea gropilor (fig. 2/5) [19]. Numai patru urne (11 %) au fost acoperite cu „capace'', reprezentate printr-un fund de vas sau prin alte cioburi (în M. 30 urna era acoperită cu două funduri de oală: unul roman, peste care se afla altul, dacic, fig. 3/4—6). În M.35 oasele calcinate, depuse

[16] În afară de cele trei urne ajunse în Muzeul din Constanţa şi notate de mine ca M. 1—3, a mai putut fi recuperată o urnă romană cu oase calcinate (M. 4), salvată de Sandu Tudor, paznicul cetăţii Enisala.

[17] În aceste cazuri nu s-au găsit oase ci doar cîte o jumătate de oală dacică tăiată longitudinal, aşa cum se întîmplă în mai multe morminte de înhumaţie, unde astfel de bucăţi de oală acoperă oasele unor copii mici. Cf. *infra* p. 27.

[18] Alături de oase s-a găsit un bol roman cu firnis roşu, răsturnat pe jumătate. Dacă presupunem că acest recipient a servit pentru aducerea şi adăpostirea în mormînt a puţinelor oase calcinate aflate, M. 37 ar putea fi ipotetic considerat tot ca un „Urnengrab''.

[19] Gropile au forme uşor ovale, cu diametrele de 1,70 × 1,90 m (M. 21) respectiv 1,00 × 1,30 m (M. 22). Fiecare ring prezintă cîte o întrerupere (intrare ?) spre N-NV. În M.21 urna se afla în centru, iar în M. 22 era plasată lîngă un perete al gropii, lipită de pietre. Fundul urnelor se afla cu 15—20 cm mai jos decît baza pietrelor.

într-un fund de urcior, au fost protejate cu trei pietre, așezate deasupra, iar în alte morminte (M.4 și 32) unele cioburi par să fi fost folosite drept „capace".

Raritatea capacelor ar putea fi una din explicațiile faptului că în cele mai multe urne cantitatea de oase calcinate păstrată este sensibil mai mică decît cea care ar fi trebuit să rezulte dintr-o incinerare [20]. În lipsa unor determinări antropologice [21], acest fapt este evident chiar și pentru un nespecialist, care va remarca, într-o serie de morminte, contrastul dintre cantitatea mică de oase și dimensiunile mari ale acestora, indicînd o ardere proastă și deci o cantitate inițială mai mare de resturi calcinate. Cum însă lipsa capacelor nu poate nici pe departe explica totul, va trebui să ne gîndim, în primul rînd, la eventuala existență a unor reguli rituale, conform cărora se alegea dintre resturile calcinate doar o cantitate mică, simbolică pentru a fi depusă în urnă. Tot de natură rituală trebuie să fie și explicația separării atente a oaselor calcinate de celelalte reziduuri din rug (cărbuni, cenușă, pămînt ars), care nu apar nici în urne, nici în gropile de morminte.

Inventarul mormintelor de incinerație se cuvine a fi analizat nu numai tipologic, ci și din punctul de vedere al ritualului funerar. Rezultă de aici că cea mai adecvată clasificare este aceea care ține seama de funcția fiecărui obiect în amenajarea mormîntului. După părerea mea, inventarul funerar poate fi categorisit după cum urmează: 1. obiecte care servesc practic la amenajarea mormîntului (în cazul nostru urnele), a rugului sau la diferite operații rituale; 2. ofrande, destinate să-i servească defunctului în lumea de apoi (ceramică, mîncare); 3. obiecte de port, aflate la defunct în momentul incinerării sau înhumării.

Urnele din necropola daco-romană de la Enisala aparțin atît producției tradiționale băștinașe (9 exemplare), cît și unor ateliere romane (27 exemplare). Și unele și altele manifestă o remarcabilă, dar puțin surprinzătoare uniformitate de tipuri. Urnele de factură geto-dacică sînt reprezentate prin exemplare de dimensiuni diferite ale aceluiași tip de oală, lucrată de mînă, cu corpul oval, buza răsfrîntă și brîu alveolat pe umăr (fig. 2/3,5 și 7/1—3). Dintre cele 27 urne romane, 25 sînt de tipul urciorului în formă de amforă, avînd corpul bitronconic, piciorul tronconic cu umbo, gîtul cilindric și o singură toartă lată, în bandă (fig. 2/1—2; 3/1—4; 4/2 și 8/1). Sînt executate dintr-o pastă omogenă, puțin aspră, arsă la roșu și se deosebesc între ele prin profilul corpului (carenat sau rotunjit), înălțimea piciorului și, în general, prin dimensiunile lor [22].

---

[20] Din 26 morminte intacte sau doar puțin deranjate, la care estimarea cantității de oase calcinate a fost posibilă, 12 conțineau o cantitate foarte mică, simbolică (contrastînd în M. 8, 9, 29 și 30 cu dimensiunile mari ale urnelor), iar în patru morminte acestea lipseau complet. În șase urne cantitatea era mijlocie (sub 1/3 din capacitatea recipientului) și, în sfîrșit, în alte patru (M. 4, 22, 27, 28) se poate spune că s-au găsit multe oase calcinate.

[21] Materialul se află în studiu la Laboratorul de morfologie animală al Universității Al. I. Cuza din Iași.

[22] Uniformitatea tipurilor ceramice, la care făceam aluzie mai sus, nu poate fi socotită ca indicînd o producție specializată pentru uzul funerar, mai ales că unele vase prezintă urme de folosire anterioară îngropării (funingine și arsură în urna M. 12 și la exteriorul urnei M. 35). Această uniformitate pare mai curînd să se explice prin sărăcia și puținătatea surselor de aprovizionare ale comunității daco-romane de la Enisala.

Nici una din totalul de 36 urne nu a fost descoperită intactă. În 13 cazuri urna este reprezentată prin jumătatea inferioară sau fundul unui vas dacic sau roman (fig. 2/4 și 4/1,5). În majoritatea cazurilor (23) însă, se observă că au fost folosite vase deteriorate intenționat la gură sau (și) la fund. Urcioarelor romane le lipsesc de obicei gîtul și toarta (fig. 2/1—2) și, uneori, bucăți din picior. La vasele dacice se spărgea cea mai mare parte a buzei (fig. 7/1—3). Fie că este dictată de motive practice (un vas spart nu mai putea tenta pe eventualii jefuitori de morminte!), fie că este de natură rituală („omorîrea" obiectelor aparținînd celui decedat), nu încape îndoială că deteriorarea urnelor are un caracter intenționat și sistematic. Un caz particular îl constituie urna din M.29 (fig. 2/1 și 4/2), la care, prin găurirea fundului după ardere, s-a obținut o „fereastră a sufletului" (?). În sfîrșit, tot sub aspect ritual, ar mai fi de notat că urnele de la Enisala nu prezintă urme evidente de ardere secundară legată de utilizarea lor funerară.

Abstracție făcînd de urne, inventarul mormintelor de incinerație este foarte sărac și apare numai în 12 morminte. În categoria ofrandelor se încadrează văsuțele miniaturale depuse în M.27, 29, 36 și 37 (fig. 8/3—6 și 4/6), fragmentele unor vase ceramice și de sticlă sparte în rug, apărute în patru morminte precum și broasca de fier de la o casetă, probabil și ea arsă în rug (M.5). Tot drept ofrande pot fi interpretate cele cîteva oase de animal aflate în gropile M.8, 9, 10 precum și în urna M. 21. În sfîrșit, din categoria pieselor de port fac parte mărgelele de sticlă (cîte una în M.5 și 22, mai multe în M.27) și, probabil, bucățelele de fier deformate (de la fibule, piese de centură?), găsite în trei morminte. Și unele și celelalte au suferit puternica acțiune a focului, fiind arse odată cu cadavrul în rug.

După cum se vede inventarul mormintelor de incinerație de la Enisala este efectiv foarte sărac. Elementele, pe baza cărora să se poată face o judecată asupra conținutului culturii materiale și, în special, asupra cronologiei sale, sînt deci foarte puțin numeroase. Pentru a proba totuși, dacă mai este nevoie, contemporaneitatea urnelor dacice cu cele romane, este aici locul să arăt că asocierea materialelor băștinașe cu materiale aparținînd culturii nou venite odată cu romanii a fost constatată sigur în patru morminte : M.30, urcior roman (urnă) acoperit cu partea inferioară a unei oale dacice (fig. 3/4—6) ; M.36, ulcică dacică lucrată de mînă (fig. 8/5) depusă ca ofrandă în urna romană (fig. 2/4), alături de fragmentul unui urcioraș roman roșu ; M.33, urnă dacică în care s-au găsit cioburi romane ; M.5, broască de fier de la o casetă romană găsită într-o urnă dacică (fig. 2/3). Numărul totuși mic al acestor asocieri este lesne de explicat prin împrejurarea că, în majoritatea mormintelor de incinerație, singurul obiect de inventar este reprezentat de urnă!

Mormintele de înhumație au fost săpate la adîncimi cuprinse între 0,45 și 1,00 m, majoritatea situîndu-se la 0,50—0,85 m (respectiv 0,30—0,65 m de la nivelul antic de călcare). Din cauza îngropării superficiale și a lipsei depunerilor în gropi, forma și dimensiunile acestora nu au putut fi stabilite decît cu mare aproximație.

Materialul osteologic indică, în ciuda stării sale precare de conservare, că mormintele de înhumație au aparținut, în marea lor majoritate (opt din nouă), unor copii a căror vîrstă nu depășea 1—2 ani (infans I).

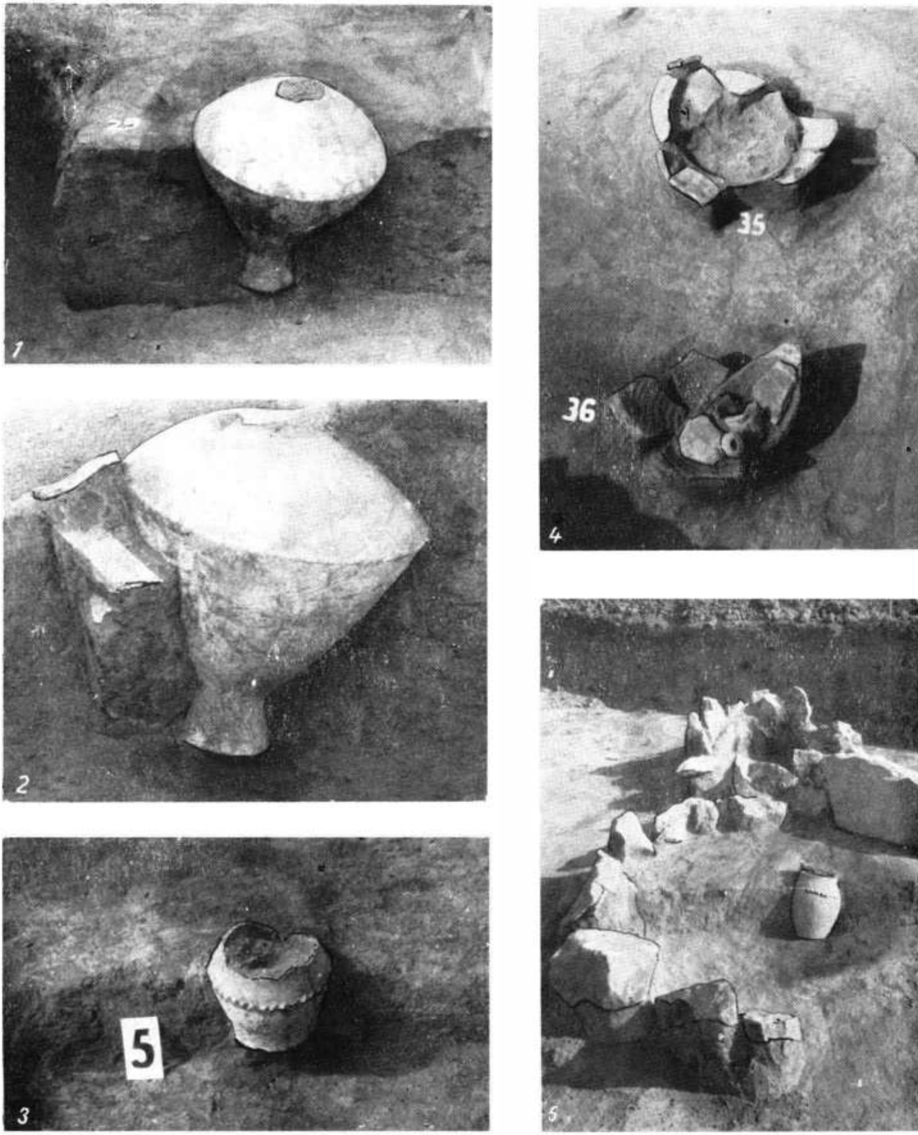

Fig. 2. — Enisala. Mormintele de incinerație : M. 29 (1), M.9 (2), M. 5 (3), M. 35 și M. 36 (4), M. 21 și M. 22 (5).

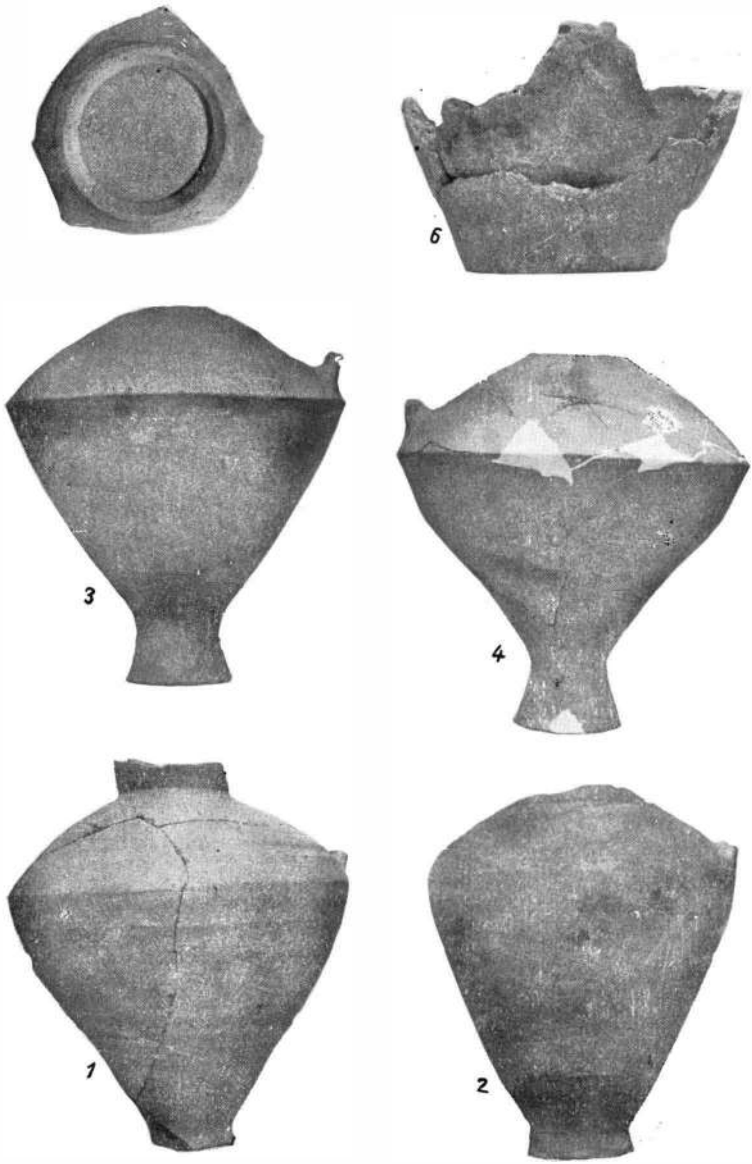

Fig. 3. — Enisala. Ceramică din mormintele de incinerație: M. 27 (1), M. 4 (2), M. 9 (3), M. 30 (4—6).

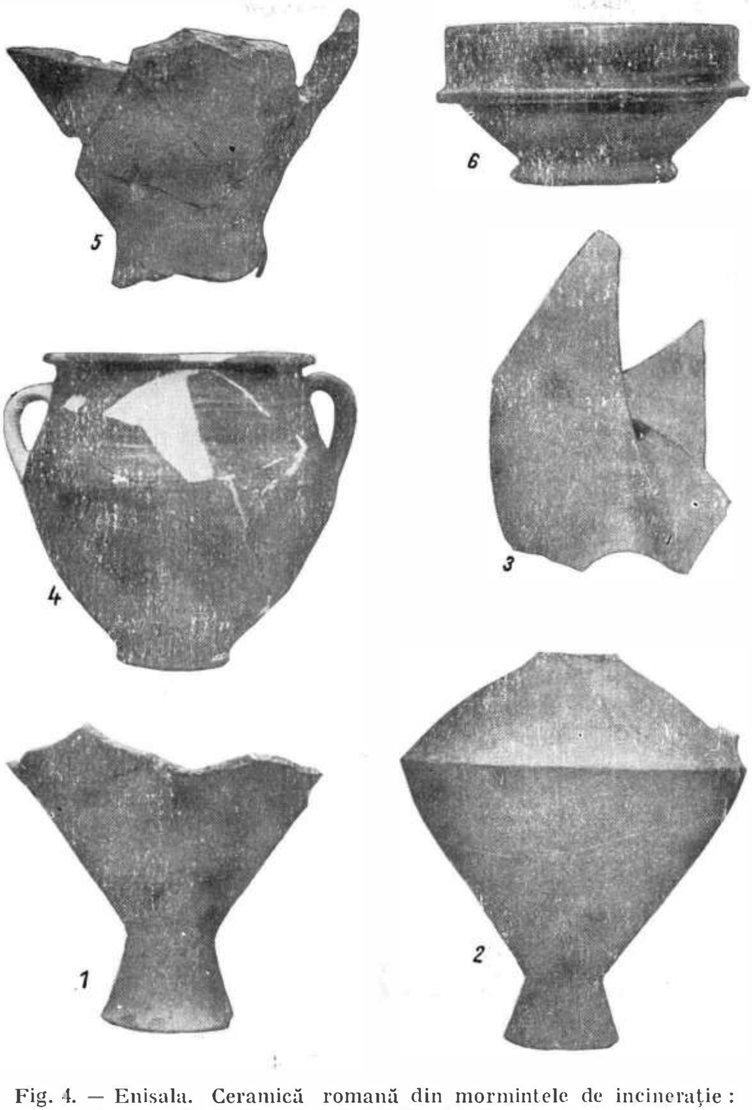

Fig. 4. — Enisala. Ceramică romană din mormintele de incinerație : M. 18 (1), M. 29 (2—3), M. 32 (4), M. 42 (5) și M. 37 (6).

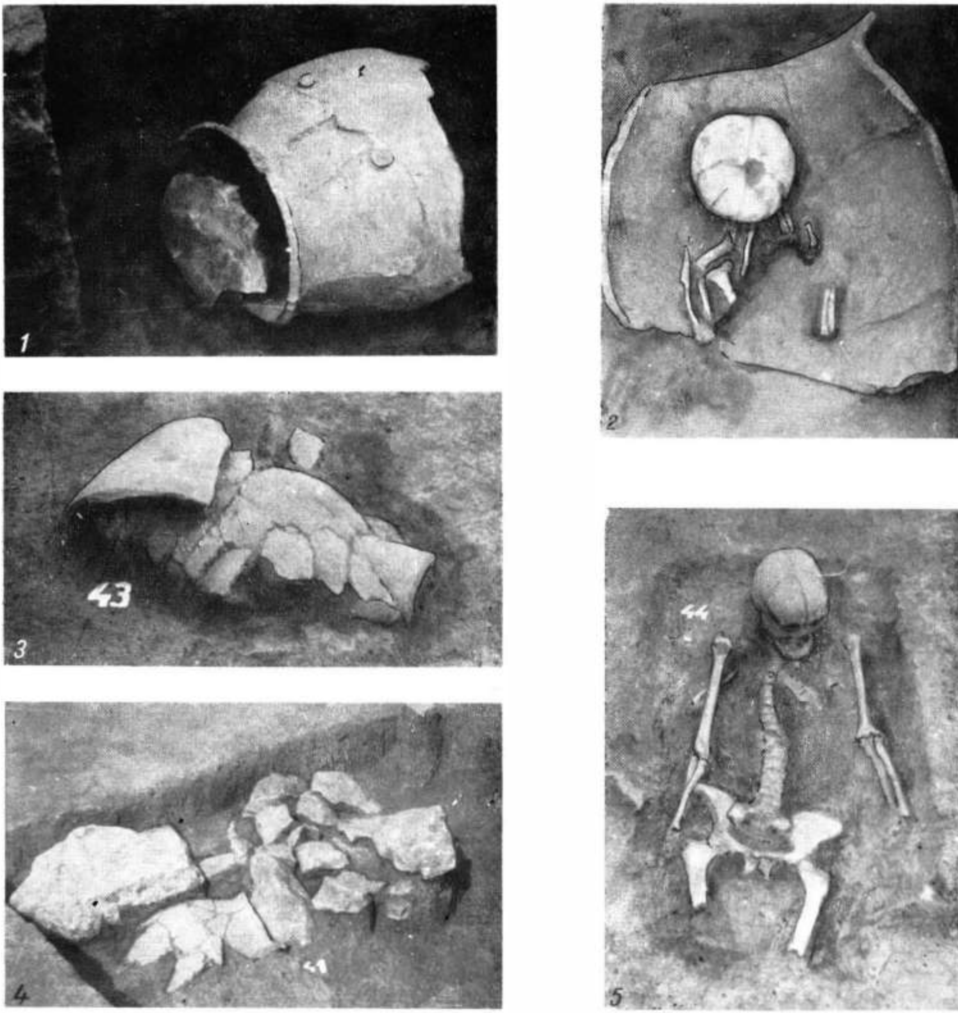

Fig. 5. — Enisala. Mormintele de înhumaţie: M. 47 (1—2), M. 43 (3), M. 41 (4), M. 44 (5).

Scheletele acestora nu au fost însă niciodată găsite în întregime şi în deplină ordine anatomică. De obicei, am putut constata existenţa craniului şi a două-trei oase lungi. Vertebrele sau oasele bazinului nu s-au păstrat în nici un mormînt. În M.26, 34 şi 43, în lipsa craniului, s-au constatat doar cîteva oscioare atipice. M.41, în care au fost descoperite două cranii, poate fi considerat ca înmormîntare dublă. Pînă la noi observaţii şi cercetări, două sînt explicaţiile mai plauzibile ale descoperirii scheletelor de copii în stare incompletă şi fără conexiuni anatomice: descompunerea rapidă a oaselor de copii, în special în cazul înmormîntărilor superficiale, pe de o parte, acţiunea vieţuitoarelor subterane, pe de altă parte[23].

Cel de al nouălea mormînt (M. 44) a aparţinut unei adolescente, al cărei schelet zăcea, la adîncimea de un metru, întins pe spate, cu mîinile întinse pe lîngă corp. Picioarele au fost retezate cam la 15 cm de extremitatea superioară a femurelor, cu ocazia săpării mormîntului medieval XLVII (fig. 5/5).

Şapte dintre cele opt morminte de copii mici au fost „amenajate" folosindu-se ceramică şi pietre[24]. În trei cazuri cadavrul sau părţile din cadavru îngropate au fost acoperite cu o jumătate dintr-o oală dacică tăiată longitudinal (ex. M. 20, fig. 7/4), iar în celelalte patru cazuri au fost introduse într-o oală dacică depusă orizontal în groapă (ex. M.43, fig. 5/3 şi M. 47, fig. 5/1-2). La amenajarea tuturor acestor morminte, cu excepţia M. 34, au fost folosite pietre de stîncă colţuroase, de diferite dimensiuni, aşezate fie deasupra oalei (ex. M. 31), fie în gura acesteia, blocîndu-i „intrarea" (ex. M. 26 şi M. 47, fig. 5/1). În cazul M. 47 „intrarea" era astupată în plus cu o lipitură din lut de baltă amestecat cu scoică pisată. Gura oalei din M. 43 era închisă cu ajutorul a două cioburi romane (fig. 5/3). În M. 41 (dublu), mai multe pietre formau o platformă deasupra unuia dintre „schelete", iar o piatră mai mare bloca gura oalei, în care se afla cel de al doilea (fig. 5/4).

Toate oalele folosite în mormintele de înhumaţie erau lucrate de mînă, reprezentînd forme tipice ale olăriei geto-dace tradiţionale[25]. Este, de asemenea, caracteristic faptul, sesizat şi la mormintele de incineraţie, că s-a procedat în chip sistematic la o deteriorare rituală (?) a oalelor în care urmau să fie săvîrşite înmormîntările. Se rupeau, şi de aceea lipsesc din morminte, fie buza (M. 20, fig. 7/4), fie fundul oalelor (M. 47, fig. 6/4). O altă observaţie de natură rituală priveşte orientarea mormintelor. Scheletul adolescentei din M. 44 era orientat cu capul la nord. În cazul mormintelor de copii mici nu s-a putut înregistra orientarea „scheletelor", ci doar cea a oalelor în care au fost depuse: cinci din şapte aveau gura îndreptată de asemenea spre nord. Este foarte probabil că avem de-a face cu o regulă şi nu cu simplul joc al întîmplării.

---

[23] Fiind mai greu de dovedit în stadiul actual al cercetărilor, prefer să fac în subsol ipoteza unor înmormîntări parţiale, adică a îngropării numai a unor părţi din cadavrul unui copil (craniul, membrele). Restul corpului putea fi folosit în alte operaţii rituale (eventual îngropat în casă). În M. 47 (fig. 5/2) am putut clar observa că unele oase lungi au fost rupte înainte de înmormîntare şi că au fost depuse numai părţi din ele!

[24] M. 25, care face excepţie, pare să fi fost ulterior deranjat. Un ciob roman mare a fost găsit în apropierea oaselor, cu 0,25 m însă mai sus.

[25] Că este vorba de oale folosite în mod curent o probează, dacă mai era nevoie, urmele de arsură groasă, provenind de la întrebuinţarea în bucătărie, rămase în interiorul oalei din M. 43.

Inventarul morimintelor de înhumaţie este încă şi mai sărac decît cel al mormintelor de incineraţie. Lăsînd deoparte ceramica şi pietrele utilizate la amenajarea mormintelor, constatăm că nu s-a depus nici un obiect de ofrandă şi că doar adolescenta din M. 44 purta piese de podoabă (zece mărgele de sticlă, romane). Pentru asocierea materialului dacic cu cel roman este de amintit M. 43 (fig. 5/3), în care oala dacică a fost acoperită la gură cu două cioburi romane, provenind de la un urcior de tipul celor frecvent întîlnite ca urne cinerare. Acest exemplu, ca de altfel şi asemănarea ceramicii dacice din mormintele de înhumaţie cu cea din mormintele de incineraţie, pledează, în plus, pentru contemporaneitatea celor două tipuri de înmormîntare.

★

Materialul descoperit în mormintele daco-romane de la Enisala constă în principal, după cum s-a văzut, din ceramică : în total 31 vase romane întregi sau fragmentare şi 20 exemplare de factură geto-dacică. Pe analiza acestui material se bazează atît datarea cît şi încadrarea etnoculturală a necropolei.

Tipul cel mai frecvent de vas roman este acela de urcior în formă de amforă (de ex. fig. 8/1). Acest tip caracteristic este documentat în prezent în Dobrogea printr-o întreagă serie de descoperiri, cum ar fi acelea de la Visterna[26], Horia (jud. Tulcea)[27], Histria[28], Constanţa[29], Mangalia[30] şi Medgidia[31]. Din ţinuturile apropiate sînt de menţionat două exemplare apărute în mediul carpic, în necropola de la Gabăra-Moldoveni şi în aşezarea de la Butnăreşti[32]. În Muzeul arheologic din Odessa am putut studia un alt exemplar, provenind din staţiunea militară romană de la Orlovka (reg. Odessa, U.R.S.S.), aflată la nord de Dunăre, în faţa Isaccei[33]. Mai îndepărtate geografic sînt piesele analoge descoperite la Mirmekion (Crimeia)[34] şi la Sofia, lîngă zidurile de apărare ale anticei Serdica[35], ambele datate în secolul al II-lea e.n.

---

[26] Cf. *supra*, nota 8.

[27] C. Scorpan, *Pontice*, I, 1968, p. 355—356 (fig. 14/b, greşit indicată, cf. *supra*, nota 8).

[28] Un fragment caracteristic în tumulul XXIV, datînd din secolul al II-lea e.n., cf. Petre Alexandrescu, în *Histria*, II, Bucureşti, 1966, p. 206—207 şi pl. 99. Cîteva fragmente, de asemenea caracteristice, au fost descoperite de către Al. Suceveanu în sectorul Edificiului roman din interiorul incintei romane timpurii.

[29] Două exemplare de dimensiuni mai mici, descoperite într-un mormînt de incineraţie din secolul II e.n. în zona Spitalul nou, sînt expuse în Muzeul din Constanţa.

[30] Un exemplar întreg, apărut în umplutura de epocă romană (secolele II-III e.n.) a unei fîntîni elenistice ; cf. G. Iconomu, în *Pontice*, I, p. 250 şi fig. 10.

[31] Un exemplar aproape intact, descoperit în 1951, este păstrat în depozitul Muzeului din Constanţa (inv. nr. 862).

[32] V. Ursachi, în *Carpica*, I, 1968, p. 115—116 şi fig. 3/1 (Gabăra) şi p. 147 şi fig. 27/13 (Butnăreşti). După redactarea acestei lucrări, N. Gostar a avut amabilitatea să-mi comunice că asemenea urcioare apar, în stare fragmentară, la Barboşi (nivel secol II e.n.).

[33] Inedit. Pentru săpăturile de la Orlovka vezi raportul publicat de I.D.Golovko, R.D. Bondar şi A.G. Zaghinailo în *Kratkie soobşceniia Odessa*, 1963, p. 68—80, unde se face doar o simplă menţiune despre acest tip de urcior (p. 77).

[34] V.F. Gaidukievici, în *MIA*, 25, 1952, p. 168—169, fig. 61.

[35] M. Stanceva, în *Serdika*, vol. I, p. 147—152 şi fig. 4—5.

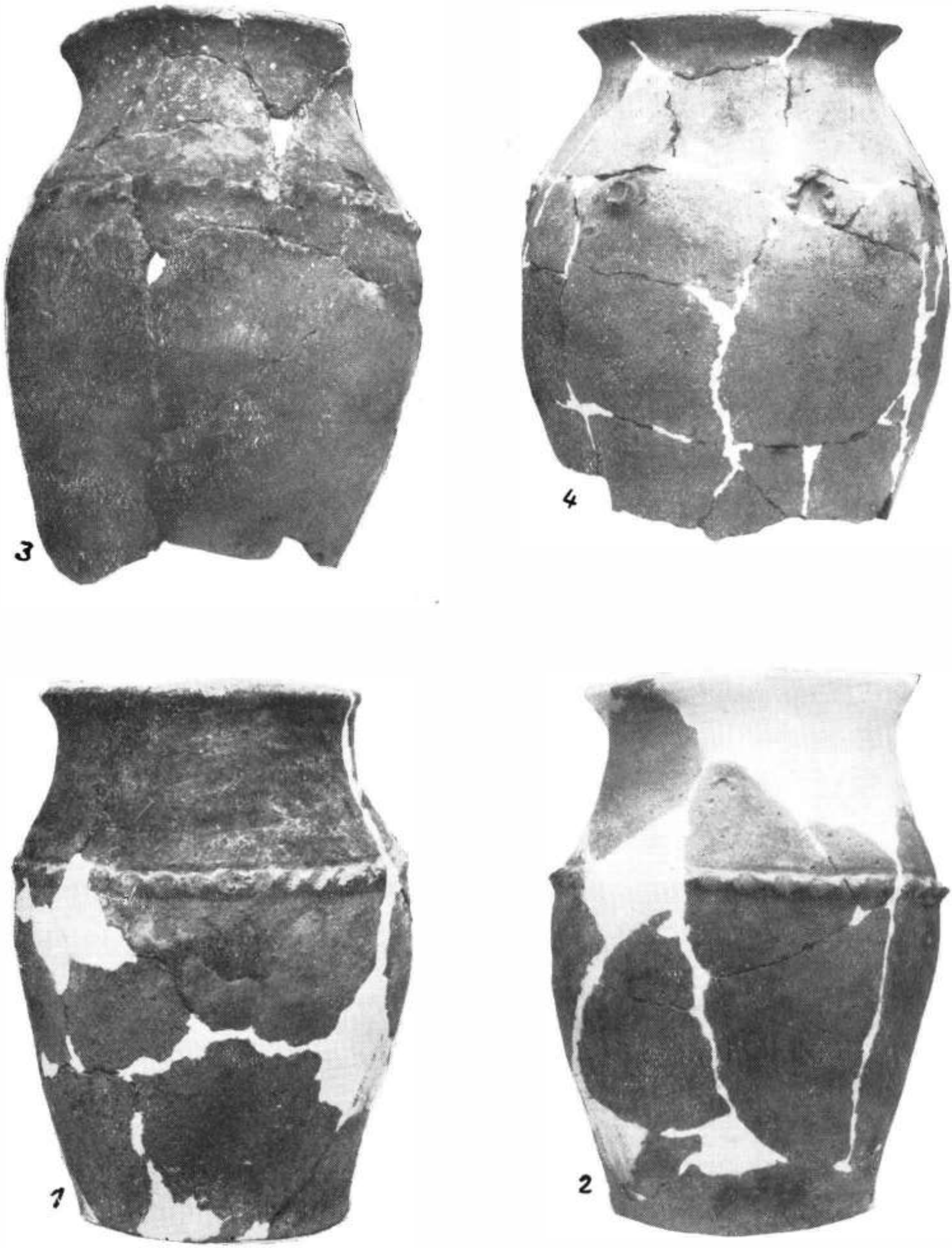

Fig. 6. — Enisala. Ceramică geto-dacică din mormintele de inhumație: M. 31 (1—2), M. 26 (3) și M. 47 (4).

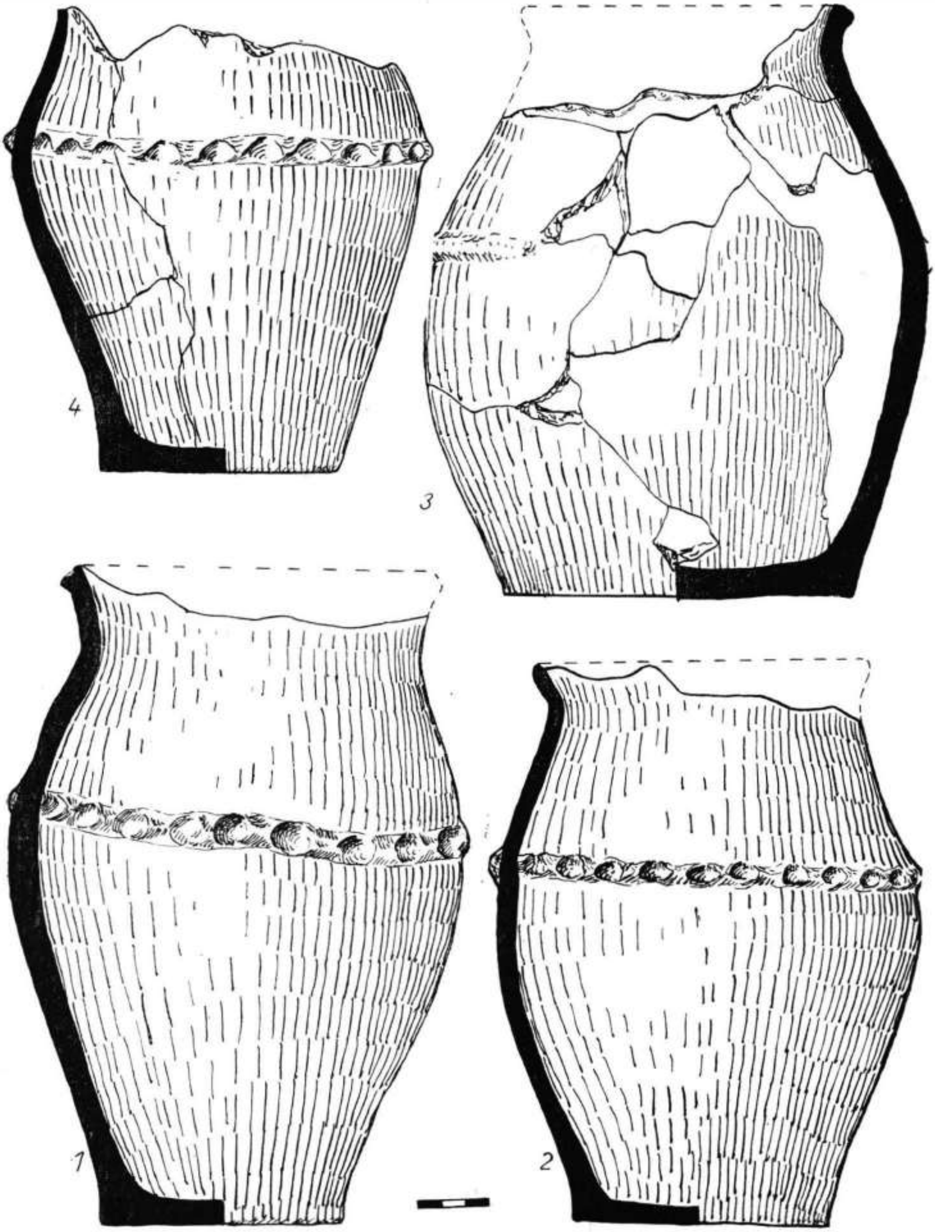

Fig. 7. — Enisala. Ceramică geto-dacică din mormintele de incinerație: M.21 (1), M. 22 (2), M 6 (3) și din mormîntul de inhumație M.20 (4).

Descoperirile recente confirmă această datare, dar fac totuşi necesară precizarea că apariţia urcioarelor-amforă a putut avea loc încă în ultimele decenii ale secolului I e.n.[36], iar data lor finală atinge secolul III e.n.[37].

Urna din M. 32, acoperită pe cea mai mare parte a corpului cu o culoare roşie (fig. 4/4) are analogii printre vasele cu două toarte de la

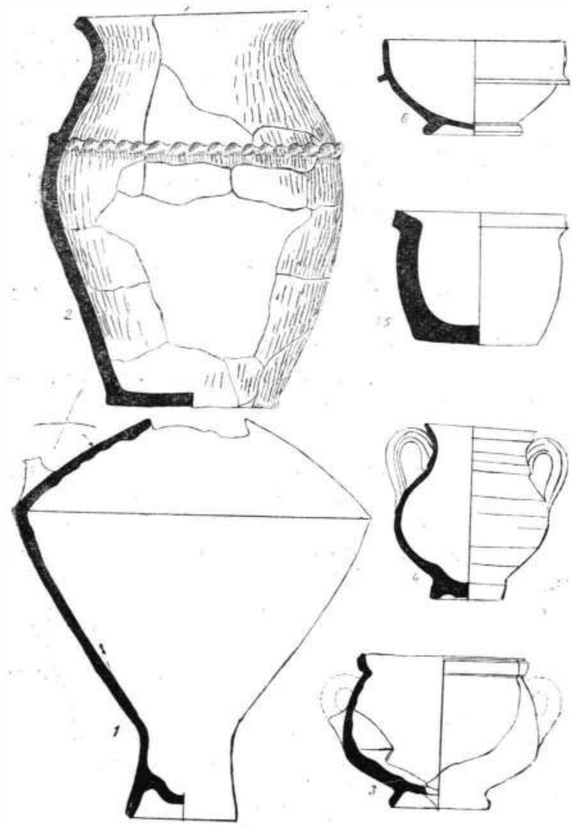

Fig. 8. — Enisala. Ceramică din mormintele de incinerație : M. 9 (1), M. 27 (3), M. 29 (4), M. 36 (5), M. 37 (6) şi din mormîntul de înhumaţie M. 43 (2); 2 şi 5 sînt lucrate de mînă, restul la roată (1 şi 2 = cca 1/7 din mărimea naturală, restul cca 1/3 din mărimea naturală).

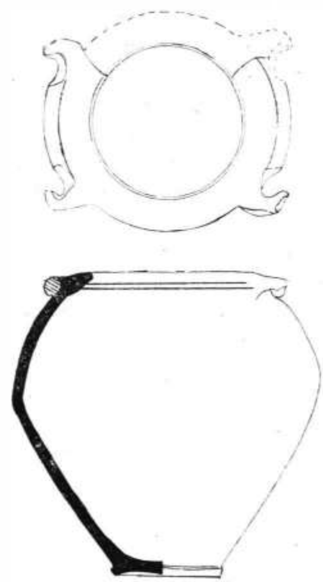

Fig. 9. — Enisala. Vas cenuşiu, lucrat la roată, din M.19 (cca 1/8 din mărimea naturală).

[36] Un *terminus ante quem* ne este oferit în cazul descoperirii din sectorul Edificiului roman de la Histria. Aici fragmentele de urcior-amforă au apărut într-o tasare de cioburi direct suprapusă de zidurile edificiului termal. O monedă găsită în mortarul acestor ziduri datează din vremea lui Hadrian (anii 135—138 e.n.). Pentru preţioasa informaţie mulţumesc şi pe această cale colegului Al. Suceveanu.

[37] Pentru aceasta pledează cele două descoperiri din Moldova, în special cea din necropola de la Gabăra-Moldoveni, care este datată de specialişti începînd din prima, dar mai ales în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.; cf. Gh. Bichir, în *SCIV*, 12, 1961, 2, p. 253—271; idem, în *Dacia*, XI, 1967, p. 215.

Orlovka [38], în timp ce pentru oala cenuşie „cu coarne" la buză (M. 19 — fig. 9) nu am putut găsi nici o paralelă.

Bolul cu firnis roşu (M. 37 — fig. 4/6 şi 8/6) apare în zona vest şi nord-pontică în special în secolul I e.n., dar se întîlneşte uneori şi în complexe din secolul al II-lea[39]. Diferite forme de căniţă cu două toarte (M. 27 şi 29 — fig. 8/3—4), urcioraşul cu buza în forma unei şaibe (M. 36), toate acoperite cu o culoare roşie, sînt şi ele forme comune ale ceramicii romane timpurii.

Restul inventarului roman: mărgele de sticlă, fragmentul unui unguentariu (M. 9) şi broasca de fier a unei casete (M. 5), nu furnizează nici o indicaţie preţioasă pentru datarea şi încadrarea necropolei [40].

Materialul ceramic dacic, lucrat exclusiv la mînă, este reprezentat în principal prin oala cu corpul oval, buza răsfrîntă şi brîu alveolat pe umăr: 13 exemplare întregi sau reconstituibile şi 5 din care s-a păstrat doar jumătatea inferioară sau fundul (fig. 6/1—3; 7; 8/2). Cele mai multe au înălţimea medie de 30 cm, dar există şi exemplare mai mici (M. 5 — fig. 2/3) sau mai mari (M.43 — fig. 8/2). Se remarcă cu uşurinţă caracteristicile principale ale oalei-borcan dacice din epoca romană (secolele II—III e.n.), manifestate în special prin lipsa butonilor ornamentali şi tendinţa de coborîre a brîului alveolat[41]. Tot un semn al noii epoci îl constituie lungimea mai mare şi forma tronconică a gîtului[42], tendinţa de evoluţie a formei corpului de la oval (fig. 7/1—2) spre cilindric (fig. 6/1), precum şi mărirea diametrului fundului vasului (fig. 7/3) [43].

Oala din M. 47, ornamentată pe umăr cu trei potcoave în relief alveolate, alternînd cu trei butoni scunzi, de asemenea alveolaţi (fig. 6/4), este un unicat în necropola de la Enisala. Ea este însă modelată din aceeaşi pastă ca şi multe din oalele prezentate mai sus[44], iar elementele sale ornamentale apar, deşi mai rar, pe ceramica geto-dacică din secolele II—IIIe.n.[45], astfel că datarea sa în epoca romană nu poate stîrni dubii. Şi totuşi

[38] Trei exemplare, aflate în depozitul Muzeului arheologic din Odessa, deosebindu-se puţin de vasul de la Enisala prin forma mai alungită a corpului. Provin, ca şi urciorul-amforă, din săpăturile de salvare din 1963. Cf. *supra*, nota 33.

[39] Mai multe boluri de acest tip au fost descoperite într-un mormînt tumular de la Plovdiv, datat cu o monedă de la Nerva, din anii 96—97 e.n.; cf. D. Ţoncev, în *Godişnik-Plovdiv*, IV, 1960, p. 124 şi urm. şi fig. 15. Vezi şi T. Knipovici, în *MIA*, 25, 1952, p. 303 şi fig. 3/4—5.

[40] Menţionez totuşi descoperirea unei broaşte similare, însoţite de alte garnituri ale unei casete de lemn, în mormîntul 117 de la Romula, datat în secolul al II-lea e.n. (inedit; săpăturile autorului).

[41] Aceste fapte sînt constatate pentru cultura carpică de către Gh. Bichir, în *Dacia*, XI, 1967, p. 190—192.

[42] I.H. Crişan, *Ceramica daco-getică*, Edit. Ştiinţifică, 1969, p. 162.

[43] Aceasta, evident, prin raportare la înălţime şi la diametrul gurii: vezi oalele de la Butnăreşti — mormîntul 19 (*Dacia*, XI, 1967, p. 207, fig. 18/1), Butnăreşti-aşezare (*ibidem*, fig. 12/4), Mătăsaru (*Studii şi comunicări*, Piteşti, I, 1968, p. 93, fig. 6/3), Stolniceni (*SCIV*, 18, 1967, 4, p. 657, fig. 2/4) etc. I.H. Crişan (*op. cit.*, p. 162) afirmă că „o altă caracteristică a vasului borcan în faza tîrzie (secolele II-III e.n. — *M.B.*) o constituie şi îngustarea fundului la cele mai multe exemplare", afirmaţie care, după părerea mea, nu se verifică.

[44] O caracteristică strict locală a ceramicii de la Enisala constă în folosirea ca degresant a scoicii pisate şi, uneori, a pietrei pisate (şist verde local). Mai rar se întîlneşte în compoziţia pastei ceramică pisată (şamotă).

[45] Butonii scunzi, alveolaţi apar pe oale-borcan la Garvăn-Dinogetia (*SCIV*, IV, 1953, 1—2, p. 265—266, fig. 26), Soporul de Cîmpie (D. Protase, *Problema continuităţii* ..., p. 54, fig. 20/4), Breţcu (*ibidem*, p. 19, fig. 3/3—4). Revelatoare este asocierea, prin alternare, a

acest vas, prin formă şi ornamentică, accentuează impresia supravieţuirii unei tradiţii mai vechi, preromane. În schimb, ulcica miniaturală din M. 36 (fig. 8/5), în a cărei modelare, mai ales la gît şi buză, se poate recunoaşte intenţia de a imita o formă romană, nu mai aparţine decît prin tehnica lucrului la mînă tradiţiei geto-dace.

Pe temeiul inventarului funerar, necropola daco-romană de la Enisala trebuie datată, în principal, în secolul al II-lea e.n. Posibilitatea unei datări şi mai timpurii a urcioarelor în formă de amforă şi, în special, a bolului cu firnis roşu, mă determină să cred că cele mai vechi înmormîntări au putut avea loc chiar în ultimele decenii ale secolului I e.n. Aceasta ar concorda cu elementele „arhaice'' observate la ceramica de mînă sau în ritualul funerar (folosirea pietrei în morminte) şi ar permite presupunerea unei legături cu aşezarea Latène, aflată la nord de necropolă.

Datarea necropolei de la Enisala în ultimele decenii ale secolului I şi în secolul al II-lea e.n. corespunde datării celor mai apropiate complexe de locuire daco-romană cercetate, de la Garvăn-Dinogetia [46] şi Orlovka [47]. Alături şi de alte descoperiri, despre care va fi vorba ceva mai departe, această necropolă — atît prin rit şi ritual, cît şi prin inventarul funerar — ilustrează continuitatea populaţiei geto-dace în primele secole ale stăpînirii romane la sud de Dunărea inferioară.

★

Este foarte semnificativ faptul că principalele trăsături degajate din analiza mormintelor de la Enisala se reîntîlnesc, în esenţă, în toate necropolele dacice de epocă romană, indiferent că este vorba de teritoriile cucerite sau de cele rămase în afara graniţelor imperiului. Acolo unde aceste trăsături nu se confirmă, este mai curînd vorba de lacunele cunoaşterii noastre, izvorîte din caracterul limitat al cercetărilor [48], decît de situaţii reale, cu caracter de excepţie.

Necropolele geto-dace din epoca romană sînt, pînă în prezent fără excepţie, necropole plane. Îngroparea mormintelor este superficială; fundul gropilor, chiar şi la înhumaţi, nu depăşeşte de regulă adîncimea de un metru.

Înmormîntările au fost săvîrşite atît prin incinerare, cît şi prin înhumare, biritualismul fiind aici expresia unor anumite reprezentări

---

doi butoni scunzi, alveolaţi, cu două potcoave în relief, alveolate pe o urnă din necropola carpică de la Văleni, jud. Neamţ (*SCIV*, 19, 1968, 2, p. 216—217, fig. 5/3). Potcoave alveolate apar şi în Dobrogea, în epoca elenistică (*SCIV*, 21, 1970, 1, p. 73 şi fig. 1/8) dar şi în zona nord-pontică, la Tiritake, în epoca romană (*MIA*, 25, 1952, p. 267 şi fig 20/3).

[46] În stratul şi locuinţa daco-romană au fost descoperite monede de la Domiţian, Traian şi Antoninus Pius. Cf. *infra*, p. 39 şi nota 92.

[47] Un *terminus post quem* pentru nivelul în care, alături de foarte numeroase materiale romane, apare şi ceramica dacică este dat de cărămizile ştampilate ale flotei întemeiate de Vespasian, Classis Flavia Moesica. Repere cronologice pentru secolul al II-lea e.n. sînt oferite, înainte de toate, de documentele epigrafice (o inscripţie în cinstea lui Marcus Aurelius) şi numismatice (o monedă de la Lucius Verus); cf. *supra*, nota 33. Cea mai mare parte a descoperirilor de caracter dacic de la Orlovka provin însă dintr-un strat preroman, pe care autorii săpăturii nu l-au sesizat. Vezi, în acest sens, şi prezentarea pe care am făcut-o în *Revista de referate şi recenzii, istorie-etnografie*, 6, 1966, p. 513 şi urm.

[48] După ştiinţa mea, singura necropolă din această vreme, de pe teritoriul României, săpată integral este aceea de la Soporul de Cîmpie. Vezi, mai recent, D. Protase, în *Dacia*, XIII, 1969, p. 291—317.

magico-religioase şi nicidecum a convieţuirii unor populaţii diferite din punct de vedere etnic. Această interpretare, acceptată din ce în ce mai mult de cercetători, se sprijină în principal pe constatarea că aproape toate mormintele de înhumaţie descoperite în necropolele dacice de epocă romană aparţin unor copii : la Soporul de Cîmpie 20 din cele 25 morminte de înhumaţie sînt de copii sub şapte ani [49], la Gabăra-Moldoveni dintre 33 schelete doar unul este de adult, iar restul sînt de copii (22 sub şase ani şi 11 între 7 şi 11 ani) [50], la Văleni I (91 schelete) [51] şi Săbăoani (63 schelete) [52], în necropole de asemenea carpice, toţi înhumaţii sînt copii. Situaţia de la Poieneşti este într-adevăr complicată, atît de complicată încît stăruitoarele încercări de a atribui cele 23 morminte de înhumaţie *in corpore* fie sarmaţilor [53], fie carpilor [54], mi se par a fi la fel de neconvingătoare. Cum adevărul nu va putea fi definitiv stabilit prin „interpretarea" raportului de săpături, ci numai prin noi cercetări, este de preferat ca pînă atunci să admitem printre înhumaţii de la Poieneşti atît pe sarmaţi, cît şi pe carpi [55]. Există, este adevărat, şi necropole în care nu au fost încă găsite morminte de înhumaţie : Lechinţa de Mureş — în provincie, Medieşul Aurit, Chilia, Mătăsaru, Pădureni, Bărboasa etc. — în afara acesteia.

---

[49] D. Protase, *Problema continuităţii* ..., p. 56—58. Autorul precizează că unele morminte de înhumaţie (cele de adulţi?) ar putea aparţine secolului al V-lea e.n. Idem, în *Dacia*, XIII, 1969, p. 292. În ultimul moment aflu, prin bunăvoinţa lui D. Protase şi a lui Gh. Popilian, că şi în necropolele daco-romane de la Obreja şi Locusteni ritul înhumaţiei a fost recent documentat prin cîteva morminte de copii, amenajate cu ajutorul pietrelor sau al ceramicii.

[50] O. Necrasov, D. Botezatu, *Studiul scheletelor din mormintele de înhumare din necropola de la Gabăra*, în *Carpica*, II, 1969, p. 203 şi urm.

[51] I. Ioniţă, V. Ursachi, *Noi date arheologice privind riturile funerare la carpo-daci*, în *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 213 şi urm. În legătură cu cele 14 morminte de înhumaţie din necropola II autorii nu fac referiri la vîrstă.

[52] V. Ursachi, *Contribuţii la problema ritului de înmormîntare la carpo-daci*, în *Carpica*, II, 1969, p. 200.

[53] Gh. Bichir, în *SCIV*, 12, 1961, 2, p. 262 şi urm. ; idem, în *Dacia*, XI, 1967, p.215—217 ; mai recent, acelaşi autor, *În legătură cu riturile funerare la carpi*, în *SCIV*, 20, 1969, 2, p. 219—236. Susţinînd originea sarmatică a înhumaţilor de la Poieneşti (dataţi la mijlocul secolului al III-lea e.n., înaintea mormintelor carpice), autorul citat nu exclude totuşi „posibilitatea existenţei înhumaţiei la carpi". În schema tipurilor funerare carpice, publicată în *Dacia*, XI, 1967, p. 197 şi urm., mormintele de înhumaţie nu sînt însă cuprinse.

[54] I. Ioniţă, V. Ursachi, *op. cit.*, p. 220—222. Ipoteza preluării de către carpo-daci a obiceiului deformării artificiale a craniului prin care cei doi cercetători caută să explice craniile deformate de la Poieneşti, este slab argumentată şi este, în fapt, greu de susţinut. Printre contraargumentele juste, pe care Gh. Bichir (*SCIV*, 20, 1969, 2, p. 231) le opune acestei ipoteze, s-a strecurat unul care nu se verifică, anume acela că „cele mai vechi morminte cu cranii deformate în mediu sarmatic nu sînt mai timpurii de anul 200". Antropologul sovietic V.V. Ghinzburg (*MIA*, 60, 1959, p. 524—594, tabel 2, nr. 105, 129 şi 139) menţionează, de exemplu, trei astfel de cazuri din necropola de la Kalinovka, la Volga inferioară, datate în secolele I î.e.n. — I e.n.

[55] În favoarea prezenţei sarmaţilor vorbesc atît craniile deformate (9), cît şi unele piese de inventar (Gh. Bichir, *SCIV*, 20, 1969, 2, p. 228). Pe de altă parte, rămîn patru morminte de adulţi şi zece de copii fără deformare craniană. Acestea din urmă ar putea fi considerate ca înmormîntări carpice de copii. Pentru unul dintre adulţi situaţia stratigrafică indică o datare ulterioară : este vorba de M. 342, care are fundul la numai 0,57 m adîncime şi în a cărui groapă s-au găsit antrenate cioburi din secolul III sau IV e.n. (R. Vulpe, *Materiale*, I, p. 412—413 şi I. Ioniţă, V. Ursachi, *op. cit.*, p. 221). Este posibil ca şi ceilalţi trei înhumaţi adulţi (şi ei lipsiţi de inventar) să fie posteriori necropolei carpice.

Trebuie însă făcută observaţia că aceste necropole nu au fost cercetate integral şi că, în anumite condiţii de sol, oasele unor copii de vîrsta celor de la Enisala au putut dispare complet. Şi mai ales nu trebuie uitat faptul că noi nu cunoaştem în chip sigur motivul pentru care maturii se incinerau în timp ce copii, de regulă, se înhumau, tot aşa cum nu cunoaştem motivul pentru care, totuşi, copiii erau uneori incineraţi [56]. Explicaţia, după care un copil nu putea fi incinerat pînă la atingerea unei vîrste, respectiv pînă la îndeplinirea anumitor condiţii, este deocamdată cea mai plauzibilă. În această ipoteză, cele două rituri funerare prezente în necropolele dacice de epocă romană sînt complementare. Ritul normal al membrilor cu drepturi depline ai comunităţii era incineraţia, în timp ce neiniţiaţii şi eventual şi alţii (excluşii, străinii), cărora li se refuza incinerarea, vor fi trebuit să fie înhumaţi. Folosirea ritului înhumării poate fi şi mai bine înţeleasă dacă ţinem seama de existenţa, în acest sens, a unei tradiţii din Latène-ul geto-dacic clasic [57], precum şi de influenţa obiceiurilor funerare romane, care în imperiul timpuriu evoluează sub semnul generalizării treptate a înhumaţiei[58].

Din categoria trăsăturilor principale, general întîlnite în necropolele geto-dace de vreme romană, fac parte şi detaliile de caracter ritual. Acestea se manifestă în primul rînd în amenajarea mormintelor. În legătură cu cele de înhumaţie aş menţiona că obiceiul de a acoperi scheletele de copii cu jumătatea unei oale dacice, constatat la Enisala, îşi găseşte o paralelă sigură la Soporul de Cîmpie [59], în timp ce preferinţa pentru orientarea nord-sud este fără dubiu înregistrată în necropola I de la Văleni [60].

Caracteristică şi definitorie pentru ritul incinerării la daci în această vreme este arderea cadavrului în alt loc decît cel în care se făcea apoi înmormîntarea. În necropolă, resturile calcinate se găsesc adăpostite fie într-o urnă, fie direct în groapă. Consemnarea prezenţei sau absenţei capacului (special, cioburi, piatră), a protejării cu ajutorul pietrelor, a stării urnei (întreagă, jumătate, fund) este fără îndoială necesară, dar nu justifică definirea altor tipuri principale de morminte de incineraţie decît cele două : în urnă (*Urnengräber*) şi în groapă (*Brandgrubengräber*), ci doar, cel mult, a unor variante [61]. Să nu uităm că urnele fără capac, de exemplu, au putut fi iniţial acoperite sau protejate cu ajutorul unor materiale perisabile (lemn, ţesături, piele) şi că, tot aşa, în unele cazuri, oasele găsite azi direct în groapă au putut fi iniţial depuse într-un înveliş perisabil. Aceasta înseamnă că deosebirile dintre variante şi, parţial, chiar cele dintre tipurile principale nu aveau întotdeauna, din punctul

[56] Cf. Gh. Bichir, în *SCIV*, 20, 1969, 2, p. 233 ; D. Protase, în *Dacia*, XIII, 1969, p. 311.

[57] D. Protase, *Problema continuităţii* ..., p. 77.

[58] André van Doorselaer, *Les nécropoles d'époque romaine en Gaule Septentrionale*, Brugge, 1967, p. 67 şi urm. ; A. Audin, *Inhumation et incinèration*, în *Latomus*, XIX, 1962, fasc. 2, p. 312—332 şi fasc. 3, p. 518—532. Este de reţinut că, încă înainte ca înhumaţia să ia avînt în imperiu, la romani era interzisă incinerarea copiilor : „Hominem priusquam genito dente cremari mos gentium non est" (Plinius, *Nat. Hist.*, VII, 15).

[59] D. Protase, *Problema continuităţii* ..., p. 55 şi fig 22.

[60] I. Ioniţă, V. Ursachi, *op. cit.*, p. 217.

[61] Vezi, de exemplu, tipologia mormintelor carpice cu patru variante (Gh. Bichir, în *Dacia*, XI, 1967, p. 197 şi urm.) sau a mormintelor de la Chilia cu cinci categorii principale (S. Morintz, în *Materiale*, VII, p. 441—443), care în ultimă instanţă pot fi reduse la cele două tipuri despre care vorbim.

de vedere al ritualului antic, importanţa pe care schemele noastre ar putea să le-o dea.

Alte caracteristici, mai puţin însemnate dar frecvent întîlnite, ale mormintelor de incineraţie: deteriorarea intenţionată a urnei [62], raritatea urnelor arse secundar, depunerea unei cantităţi mai mici de oase calcinate decît rezultă dintr-o incinerare normală [63], separarea acestora de grosul reziduurilor din rug (cărbune, cenuşă) [64], raritatea absolută a depunerilor de oase sau inventar şi în afara urnei, proporţia foarte redusă pe care o reprezintă în cadrul inventarului ofrandele (ceramică, monede), faţă de piesele de port corporal sau vestimentar (cercei, mărgele, fibule) etc. De o deosebită importanţă şi aproape fără excepţie este perpetuarea în necropolele geto-dace de epocă romană a ceramicii tradiţionale, lucrată cu mîna, prezentînd tipuri uşor evoluate faţă de perioada precedentă. Pe teritoriul provinciilor Dacia şi Moesia inferior, această ceramică apare în necropolele băştinaşe în asociere cu ceramica superioară romană, care — în general — înlocuieşte pe cea dacică de roată [65]: Sopor [66], Obreja [67], Locusteni [68] şi Enisala. Tot în provincii, în necropole atribuite, pe baza exclusivităţii folosirii mormintelor în urne, populaţiei băştinaşe, se întîmplă ca ceramica romană să elimine total pe cea dacică. Sub rezerva unor viitoare descoperiri menţionez aici mormintele de la Lechinţa de Mureş [69] şi Iacobeni [70].

Împrejurarea că trăsăturile, despre care am vorbit pînă aici, se manifestă în esenţă în toate necropolele dacice de epocă romană, de la o margine la alta a teritoriului locuit acum, ca şi înainte de cucerirea

---

[62] Cf. I. Ioniţă, V. Ursachi, *op. cit.*, p. 214, I. Ioniţă, *Necropola daco-carpică de la Dumitreştii-Gălăţii (judeţul Iaşi)*, în *ArhMold*, VI, 1969, p. 131. Observaţii asemănătoare s-au făcut la Sopor; de ex. M. 12, în care unui urcior i s-a rupt gîtul cu toarta, ca la Enisala (cf. *Materiale*, VI, p. 383 şi pl. I/10). De notat, de asemenea, că la Sopor unele urne romane aveau „fereastra sufletului'', practicată înainte de arderea oalei, sub forma unui orificiu.

[63] Cf. D. Protase, *Problema continuităţii* ..., p. 52 şi I. Ioniţă, în *ArhMold*, VI, 1969, p. 133. Interesantă observaţia lui I. Ioniţă, după care, în cultura Poieneşti-Vîrteşcoi, mormintele cu oase foarte puţine sînt mai timpurii. Corelată cu alte observaţii, aceasta ne va putea duce odată spre explicarea slabei documentări a mormintelor geto-dace din secolele II î.e.n. — I e.n. Dacă, în epoca romană, numai o mică parte din oase se depunea în urne, înseamnă că restul se arunca sau se depunea în condiţii speciale, care nu mai permit regăsirea lor (în gropi comune lîngă rug, pe cîmp, în apă?). A presupune că aceasta era soarta tuturor resturilor din rug în secolele anterioare nu este poate exagerat, dar este încă greu de dovedit.

[64] În unele morminte cercetătorii semnalează cărbuni şi cenuşă, dar niciodată nu este vorba de depunerea masivă a acestor reziduuri în oală şi deasupra ei (*Brandschutt*).

[65] În necropolele daco-romane ceramica dacică de roată lipseşte (excepţie nesigură Visterna). Ea este însă prezentă în aşezările daco-romane, cum ar fi cele de la Obreja (materiale în Muzeul de istorie din Cluj; cf. şi D. Protase, *Problema continuităţii* ..., p. 42—45 şi fig. 17/9) şi Ocna Sibiului (D. Protase, în *Apulum*, VII/I, 1968, p. 229) sau cele de la Bugeac, jud. Constanţa (săpături C. Scorpan) şi Hamcearca, jud. Tulcea (cercetările autorului).

[66] D. Protase, *Problema continuităţii* ..., p. 58.

[67] Săpături D. Protase, căruia îi sînt îndatorat şi pentru aceste informaţii.

[68] Comuna Daneţi, jud. Dolj. Săpături Gh. Popilian, căruia îi mulţumesc şi aici pentru informaţiile date.

[69] D. Protase, N. Vlassa, în *Materiale*, VI, p. 445—448; D. Protase, *Problema continuităţii* ..., p. 37—38.

[70] Morminte descoperite pe teritoriul comunei Soporul de Cîmpie, la 4 km de necropola deja cunoscută; cf. *SCIV*, XIII, 1962, 1, p. 209—210, D. Protase, Z. Milea, în *AMN*, VI, 1969, p. 525—529. Înlocuirea ceramicii de mînă cu ceramica de roată se constată în paralel, şi în necropolele carpice tîrzii, cum este aceea de la Poieneşti; cf. I. Ioniţă, în *ArhMold*, VI, 1969, p. 132.

romană, de către triburile geto-dacice, ilustrează — pe fondul continuității de viață, cultură și spațiu — unitatea acestei lumi în noile condiții istorice. Rămînînd în domeniul ritului și al ritualului funerar, se poate afirma că asemănarea necropolelor dacice din provinciile Dacia și Moesia inferior cu cele extraprovinciale își are sursa în unitatea etno-culturală preromană a geto-dacilor, în acțiunea unificatoare a influenței romane, ce nu se oprea la granițele provinciilor și, în sfîrșit, în contactele dintre dacii din teritoriile cucerite și dacii liberi, pe care atît izvoarele scrise, cît și unele date arheologice ne lasă să le urmărim. Deosebirile, care totuși se manifestă, sînt determinate de condițiile diferite în care geto-dacii au evoluat în epoca romană : în necropolele din provincie lipsește ceramica dacică de roată, lipsesc unele produse „barbare" cum ar fi fibulele cu placă de oprire înaltă, fibulele în D sau piesele de origine sarmatică, în necropolele dacilor liberi lipsește în schimb, aproape total, ceramica romană.

Avînd mereu în vedere esența și sursa acestor asemănări și deosebiri, vom putea face o distincție sigură, convingătoare între necropolele populației geto-dace autohtone, care continuă să viețuiască sub stăpînirea romană și necropolele populației colonizate din imperiu sau, eventual, cele ale unor daci liberi (carpi) pătrunși în provincie. Pericolul de a greși există în ambele cazuri, dar el este, evident, mai mare în cel de al doilea. Asemănări generale, de felul celora despre care vorbeam mai sus, conjectural asociate cu informații istorice reale privind pătrunderi ale dacilor liberi în imperiu, au prilejuit astfel formularea ipotezei că necropola de la Soporul de Cîmpie ar fi carpică și nu o necropolă a populației dacice locale [71]. În lumina celor spuse puțin mai înainte, argumentele aduse de prof. K. Horedt în favoarea acestei noi interpretări se dovedesc a nu fi valabile. Astfel : incinerația în urne și utilizarea ceramicii de mînă dacice [72] sînt caracteristice generale, nicidecum trăsături exclusiv carpice ; fibulele timpurii cu piciorul întors pe dedesubt se întîlnesc mult mai frecvent în necropolele provincial-romane decît la dacii liberi (respectiv la carpi) și de aceea ele trebuie considerate ca romane[73] ; podoabele de

[71] K. Horedt, *Transsylvanien im ersten Jahrhundert nach der Preisgabe der Provinz Dazien*, în *AAPhilHistPh*, Sofia, 1963. p. 161—162; idem, *Unele probleme privind răspîndirea culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov în România*, în *SCIV*, 18, 1967, 4, p. 583—584 ; M. Macrea, *Dacii liberi în epoca romană*, în *Apulum*, VII/I, 1968, p. 197—198. Despre același cimitir, Gh. Bichir (*Dacia*, XI, 1967, p. 223) crede că ar aparține unor daci liberi din nord, transferați în provincie sub M. Aurelius sau Commodus. Asupra identificării arheologice a carpilor în Dobrogea, vezi mai jos, p. 41—42

[72] K. Horedt, în *SCIV*, 18, 1967, 4, p. 584. Nu este clar de ce distanța de „numai" 35 de km (de fapt 20 km) dintre Sopor și Potaissa ar fi trebuit să inhibe producția ceramică casnică a comunității dace. Despre factura „nealterată" a ceramicii și, pe acest temei, despre originea sa extraprovincială nu se poate vorbi : vezi oala lucrată de mînă, avînd buza profilată după un model roman, ilustrată de D. Protase în *Problema continuității* ..., p. 56, fig. 23.

[73] Exemplare analoge celor de la Sopor s-au găsit la Morești (*SCIV*, IV, 1953, 1—2, p. 283, fig. 5/8), Lechința de Mureș (K. Horedt, *Die provinzialrömischen Bestattungsbräuche in Siebenbürgen*, în *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, 1958, p. 18 și fig. 3/5) și, mai recent, la Romula (trei exemplare, dintre care unul asociat cu două monede Severus Alexander ; cf. Mircea Babeș, în *Dacia*, XIV, 1970, p. 167 și urm., fig. 7/c și 11/c). În necropolele carpice Gh. Bichir (*Dacia*, XI, 1967, p. 206—208) nu cunoaște decît două exemplare, care de altfel nu seamănă cu cele din necropolele daco-romane.

argint filigranat, despre care se spune că ar proveni „dintr-un mediu barbar, *deoarece* (subl. noastră, *M. B.*) nu se cunosc pînă în prezent de pe teritoriul imperiului, ca produse romane...”, sînt şi ele, în lumina noilor descoperiri, de privit ca produse ale atelierelor provincial-romane[74]. Datarea în a doua jumătate a secolului al III-lea — primele decenii ale secolului al IV-lea e.n., care ar trebui să întărească „ipoteza carpică”, nu poate fi nici ea susţinută decît ignorînd, fără o justificare temeinică, monedele descoperite în morminte[75]. În sfîrşit, ar mai rămîne de căutat explicaţia faptului că presupuşii carpi de la Sopor nu au adus cu ei din Moldova acele elemente care într-adevăr singularizează cultura lor: diferitele tipuri de urne cenuşii şi roşii lucrate la roată [76], fibulele profilate cu capul îngroşat şi buton la picior [77] şi fibulele cu placa de oprire înaltă [78], piesele de origine sarmatică, cum sînt oglinzile-pandantiv, mărgelele de coral etc.

Distingerea necropolelor populaţiei autohtone geto-dace de cele ale populaţiei colonizate din diferitele părţi ale imperiului nu a fost nici ea lipsită de greutăţi şi, consecutiv, de confuzii, dar acumularea materialului ne pune astăzi la îndemînă criterii mai sigure pentru determinarea şi clasificarea acestor necropole [79]. Pornind de la materialele existente şi în lumina cercetărilor pe care le-am întreprins la Romula şi Enisala, am avut deja ocazia să propun o anumită clasificare a descoperirilor funerare din Dacia romană [80] :

1. *Necropole „cosmopolite”*, caracterizate prin coexistenţa tipurilor funerare specifice ale diferitelor elemente etnice colonizate din imperiu, şi, eventual, ale populaţiei autohtone sau ale unor elemente pătrunse din afara limes-ului (daci liberi, sarmaţi etc.). Din această categorie fac parte atît cimitirele marilor oraşe, cum ar fi Romula, Sucidava, Apulum, Porolissum, cît şi cele aparţinînd unor aşezări mărunte, ca Moreşti, Fărcaşele etc.

---

[74] Fragmentul unui cercel de argint, filigranat (ca, de ex., D. Protase, *Problema continuităţii* ..., fig. 24/7), provenind dintr-un mormînt deranjat, a fost descoperit în necropola de nord a Romulei, unde orice elemente dacice sau carpice lipsesc ! Fragmente de perle-butoiaş filigranate s-au descoperit şi în necropola romană de la Fărcaşele (jud. Olt). Piesele provin din morminte cu urnă descoperite întîmplător şi se păstrează în Muzeul de istorie din Caracal.

[75] Comparaţia cu monedele-„relicve” (tăiate, găurite) descoperite la Tîrgşor (K. Horedt, în *SCIV*, 18, 1967, 4, p. 584) nu mi se pare în măsură să convingă că monedele de la Sopor ar fi lipsite de valoare de datare. Nu numai diferenţa de păstrare a monedelor, ci şi condiţiile istorice diferite, în care au fost utilizate cele două necropole, exclud o asemenea interpretare. La Sopor au fost găsite, de altfel, două fibule puternic profilate (D. Protase, *Problema continuităţii* ..., fig. 24/17 ; idem, în *Dacia*, XIII, 1969, p. 304 şi fig. 11/7,8), ce nu pot fi datate mai tîrziu de secolul al II-lea e.n. Datarea unei părţi a necropolei după anul 271 numai pe baza unor analogii ale plăcuţelor rombice de la pandantivul din M. 1 este, de asemenea, greu de acceptat.

[76] Cum ar fi urna de la Mediaş, de exemplu ; cf. K. Horedt, în *Untersuchungen* ..., p. 22 şi fig. 2/1, precum şi p. 31.

[77] Tipul b/1 la Gh. Bichir (*Dacia*, XI, 1967, p. 205 şi fig. 24/1, 4, 5, 7) ; cf. şi A. K. Ambroz, *Фибулы юга европейской части СССР*, 1966, p. 40 şi urm. şi pl. 8.

[78] Tipul b/7 la Gh. Bichir (*Dacia*, XI, 1967, p. 208 şi fig. 24/6).

[79] Cele mai importante momente ale cercetării acestei probleme sînt marcate, în ordine, de următoarele lucrări : M. Macrea, *Les Daces à l'époque romaine à la lumière des récentes fouilles archéologiques*, în *Dacia*, I, 1957, p. 205 şi urm. ; K. Horedt, în *Untersuchungen* ..., 1958, p. 9—35 ; D. Protase, *Problema continuităţii* ..., 1966, din nou M. Macrea, în *ArchCl*, XIX, 1967, 1, p. 160 şi urm.

[80] M. Babeş, *Zu den Bestattungsarten im nördlichen Flachgräberfeld von Romula. Ein Beitrag zur Grabtypologie des römischen Daziens*, în *Dacia*, XIV, 1970, p. 203—206.

2. *Necropole ale unor grupe etnice închise*, în care întrebuinţarea monotonă a unui singur sau a cel mult două tipuri funerare indică cu certitudine că au aparţinut unor comunităţi etnice distincte : a. *colonişti* veniţi din provinciile de baştină şi aşezaţi în Dacia în cadrul limitat iniţial al comunităţilor lor; este cazul grupelor de colonişti din Noricum, Pannonia şi Dalmatia, cărora le corespund necropolele tumulare de la Caşolţ, Calbor, Ighiu, Zlatna [81], precum şi cea, mai recent descoperită, de la Cinciş [82]; b. *geto-daci autohtoni*, ale căror necropole închise corespund formelor proprii de organizare (obştea teritorială), păstrate chiar sub stăpînirea romană. Necropolelor de la Soporul de Cîmpie, Obreja, Locusteni, unde asocierea ceramicii dacice cu cea romană elimină de la început orice dubiu, li se adaugă acelea de la Lechinţa, Iacobeni, Iernut, Sighişoara-Pîrîul Hotarului, unde criteriul principal de judecată a fost tipologia funerară [83]. În eventualitatea unor viitoare descoperiri, s-ar mai putea introduce aici şi o a treia categorie : c. *grupe de populaţie „barbară"*, pătrunse şi aşezate în provincie (daci liberi, inclusiv carpi).

Referindu-ne la terminologia curentă, toate aceste descoperiri pot fi considerate ca *necropole provincial-romane*, urmînd ca denumirea de *necropolă daco-romană* să fie folosită doar cînd o necropolă provincial-romană este folosită parţial (cazul necropolelor „cosmopolite") sau exclusiv (necropolă de grup etnic închis) de dacii din provincie. Pentru perioada de pînă la retragerea aureliană, noţiunea de *daco-roman* este încărcată în special de semnificaţia continuităţii geto-dace sub stăpînirea romană, a interacţiunii celor două lumi şi civilizaţii, respectiv a romanizării. Pentru secolele următoare această noţiune se referă în chip necesar la totalitatea populaţiei rămase, care, indiferent de gradul de asimilare al diferitelor sale elemente (daci din fosta provincie, romanizaţi sau nu, colonişti, daci din „barbaricum") trebuie privită ca o populaţie autohtonă cu un destin unic [84].

★

La Enisala a fost descoperită şi cercetată pentru prima oară în Dobrogea o necropolă daco-romană şi de aceea extragerea unor trăsături general valabile pentru acest ţinut sau pentru întreaga Moesie inferi-

---

[81] Această interpretare, datorată lui K. Horedt (în *Untersuchungen* ..., p. 31 şi urm.), nu mai poate fi, cred, pusă la îndoială, în ciuda faptului că ipoteza caracterului dacic al necropolelor amintite nu a fost abandonată de toţi cercetătorii (M. Macrea, în *ArchCl*, XIX, 1967, 1, p. 161 şi urm.; idem, în *Apulum*, VII/I, 1968, p. 173 şi nota 19; H. Daicoviciu, *Dacii*, 1965, p. 245—246).

[82] O. Floca, în *AMN*, II, 1965, p. 163 şi urm. Întrucît ritualul funerar de la Cinciş nu are nimic comun cu ceea ce ştim despre înmormîntările dacice înainte şi după cucerire, ne rămîne să credem — chiar în cazul în care ceramica de mînă găsită acolo este dacică — că mai curînd au folosit coloniştii minieri o ceramică locală, decît că dacii au preluat un tip funerar străin.

[83] Din cele spuse pînă aici rezultă că nu putem fi de acord cu determinarea dacică a multora dintre tipurile funerare (morminte tumulare cu ardere pe loc, mormintele cu groapa arsă) şi, respectiv, dintre necropolele provincial-romane, aşa cum rezultă din schema lui D. Protase (*Problema continuităţii* ..., p. 79—84 şi fig. 28). De pe lista locurilor de înmormîntare dacice din epoca romană trebuie eliminate descoperirile de la Alba Iulia, Calbor, Caşolţ, Ighiu, Zlatna, Cinciş, şi eventual, pînă la noi verificări, cele de la Bruiu, Moreşti, Sebeş. Este de reţinut, de altfel, că D. Protase a notat îndoiala sa privind caracterul dacic al multora dintre aceste descoperiri. Vezi, foarte recent, în *Dacia*, XIII, 1969, p. 316 şi nota 56.

[84] Cf. şi C. Daicoviciu, *Romanizarea Daciei*, în *Apulum*, VII/I, 1968, p. 268.

oară este prematură. Descoperirile mai vechi de caracter funerar, interpretate ca documentînd continuitatea geto-dacă în epoca romană la sud de Dunărea de Jos nu ne pot fi de nici un folos în această direcţie. Ele sînt izolate şi, aproape fără excepţie, lipsite de observaţiile minime necesare făcute de specialişti în teren. Dacă la Visterna, Horia şi Hamcearca (toate în judeţul Tulcea) [85] este de aşteptat ca săpături viitoare să aducă la iveală veritabile necropole daco-romane, la Tomis şi Callatis nu putem sconta decît cel mult pe descoperiri geto-dace izolate în marile necropole „cosmopolite" din epoca imperială [86].

După părerea mea este totuşi admis să presupunem că trăsăturile care deosebesc necropola de la Enisala de cele din provincia Dacia: datarea mai timpurie (încă din secolul I e.n.), unele tradiţii strict locale sau de origine circumpontică (în ceramică, folosirea pietrei în morminte), sărăcia inventarului etc., vor fi confirmate de descoperirile dobrogene. Un temei serios pentru această presupunere îl constituie soarta, în unele aspecte particulară, a ţinutului dintre Dunăre şi Mare în epoca preromană şi romană, care a făcut ca totuşi băştinaşii de aici să aibă o evoluţie caracteristică faţă de restul lumii geto-dace. Prezenţa şi influenţa grecească, pătrunderile scito-sarmatice şi, în special, pătrunderea mai timpurie, dar treptată a romanilor sînt factorii principali care definesc această soartă particulară.

Chiar dacă depăşim domeniul limitat al monumentelor funerare daco-romane şi includem în discuţie şi descoperirile, de fapt nu prea numeroase, din aşezări, contribuţia arheologiei la cunoaşterea fenomenului continuitate-romanizare în Dobrogea rămîne actualmente nesatisfăcătoare. Ea este, din fericire, compensată de unele informaţii literare şi epigrafice, ce au fost deja discutate în acest context [87]. Singurul lucru care se poate

[85] Vezi catalogul descoperirilor daco-romane din Dobrogea, mai jos, p. 39–41. Nu am nclus în această listă mormîntul de incineraţie de la Piatra Frecăţei, în care s-a găsit, în umplutură, un fragment ceramic lucrat de mînă şi ornat cu brîu alveolat. Acest mormînt fiind deranjat din vechime, descoperirea nu mi se pare a fi probatorie. Cf. A. Petre, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 218 şi fig. 5.

[86] Cf. C. Scorpan, *Prezenţa şi continuitatea getică în Tomis şi Callatis*, în *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 65–95. Faţă de numărul mare — circa cinci sute — de morminte romane descoperite la Tomis, cele şase pe care C. Scorpan le atribuie unor băştinaşi nu reprezintă decît foarte puţin. De altfel, şi faţă de aceste atribuiri se nasc îndoieli serioase: opaiţele din M. 40 şi 194 nu sînt de tip dacic, simplul fapt că sînt lucrate de mînă neputînd ajunge pentru această atribuire; ceştile-afumători, fără toartă şi ornate cu alveole la bază (nr. 23–24 la Scorpan) nu sînt nici ele sigur dacice, căci apariţia lor datează din perioada de după pătrunderea sarmaţilor în România şi poate fi pusă în legătură că căţuia sarmatică fără toartă. În afară de acestea, oalele publicate sub nr. 14 şi 20 par şi ele a fi sarmatice. Ritul şi ritualul funerar — despre care nu se spune în lucrarea citată nimic — ar fi putut să dea criterii decisive pentru atribuirea acestor morminte. După cît se ştie însă pînă în prezent, în necropolele Tomisului mormintele de incineraţie sînt foarte puţine şi sînt reprezentate doar prin înmormîntări la locul arderii, în gropi cu trepte, aşadar printr-un tip nedacic (V. Barbu, în *RevMuz*, număr special, anul II, 1965, p. 436–437). Ar mai fi de făcut observaţia că depunerea ceştilor, mai curînd opaiţe decît afumători, nu reprezintă „un ritual tradiţional" la daci (C. Scorpan, *op. cit.*, p. 91), în timp ce depunerea de opaiţe este caracteristică pentru mormintele romane şi este conformă reprezentărilor funerare ale lumii clasice.

[87] Gh. Ştefan, în *SRIR*, I, p. 29 şi urm. Surprinzător, această atît de însemnată problemă nu este tratată frontal în recenta lucrare colectivă de sinteză *Din istoria Dobrogei* (vol. II, partea scrisă de Radu Vulpe).

încerca şi care poate fi de un oarecare folos cercetării istorice este, în acest moment, întocmirea unui catalog provizoriu al descoperirilor daco-romane din Dobrogea (vezi şi harta, fig. 11):

1. Bugeac, com. Ostrov, jud. Constanţa. Aşezare cercetată prin săpături sistematice de către C. Scorpan (Muzeul de arheologie din Constanţa). Ceramica de mînă apare aici împreună cu ceramica dacică cenuşie, de roată şi cu cea romană [88].

2. Caraibil, com. Murighiol, jud. Tulcea. Descoperiri întîmplătoare într-o aşezare cu ceramică romană şi dacică, cărămizi, ţigle. Unele materiale au fost interpretate ca fiind carpice de către C. Scorpan[89].

3. Dervent, com. Ostrov, jud. Constanţa. Aşezare cercetată sistematic de colectivul şantierului Păcuiul lui Soare. În complexe închise ceramica dacică a apărut asociată cu ceramica romană. Urcioare în formă de amforă asigură contemporaneitatea cu necropola de la Enisala [90].

4. Enisala, com. Sarichioi, jud. Tulcea. Necropolă daco-romană de la sfîrşitul secolului I — secolul al II-lea e.n. [91].

5. Garvăn-Dinogetia, jud. Tulcea. Sub cetatea romană clădită în secolul al IV-lea e.n. a fost constatat un strat de cultură daco-roman datat în secolele I-II e.n. (monede de la Domiţian şi Traian). Acestui strat îi aparţine locuinţa incendiată, în care ceramica geto-dacică şi romană este datată printr-o monedă de la Antoninus Pius, din anii 155—156 e.n. [92].

6. Hamcearca, com. Hamcearca, jud. Tulcea. Urnă de incineraţie, lucrată la roată din pastă cenuşie (fig. 10/1), descoperită întîmplător între satele Hamcearca şi Balabancea. În apropiere, pe o terasă înaltă a Taiţei, au fost sesizate la suprafaţă urmele unei aşezări daco-romane (ceramică romană şi ceramică dacică de mînă şi de roată!)[93].

7. Histria. În diferite puncte ale cetăţii au apărut materiale dacice databile în epoca romană. O oală lucrată de mînă şi ornată cu brîu alveolat pe umăr a fost descoperită mai recent în sectorul bazilicii extramuros, pe podeaua unei încăperi, împreună cu ceramică romană din a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. (fig. 10/3) [94].

---

[88] Materiale prezentate de C. Scorpan în comunicarea sa, intitulată *Geţii în Dobrogea romană*, la Conferinţa de arheologie de la Craiova, în decembrie 1969. Foarte recent, acelaşi autor, în *Pontice*, II, 1969, p. 43—75. O bună parte din materialele publicate în *Pontice*, II (fig. 7—9, 21, 29, 31) aparţin însă secolului I î.e.n. şi nu epocii romane. În afara tipologiei ceramice, indicii în acest sens sînt reprezentate şi de descoperirea a două monede republicane romane, ca şi de observaţia autorului privind posibilitatea existenţei a două niveluri.

[89] *Pontice*, I, 1968, p. 345—349 şi fig. 1—6.

[90] Mulţumesc şi pe această cale lui Petre Diaconu şi lui D. Vîlceanu pentru bunăvoinţa cu care mi-au cedat spre studiu materialele de la Dervent. Acestea se păstrează la Institutul de arheologie din Bucureşti.

[91] Materialele se păstrează la Institutul de arheologie din Bucureşti.

[92] Cf. *SCIV*, II, 1951, 1, p. 39—40 şi IV, 1953, 1—2, p. 263—267 şi fig. 24—26; vezi şi Gh. Ştefan, în *SRIR*, I, p. 36.

[93] Cercetările autorului în vara anului 1967. Sondajul destinat identificării necropolei nu a dat rezultate. Urna a fost salvată şi mi-a fost încredinţată spre studiu de către doctorul Sorin Buşe-Epure (Bucureşti), căruia îi mulţumesc şi pe această cale.

[94] Informaţie amabilă de la H. Nubar, căruia îi sînt îndatorat şi pentru permisiunea de a reproduce aici vasul. Fragmentele unei fructiere cenuşii, interpretată de către C. Scorpan (*Pontice*, I, 1968, p. 359 şi fig. 18) ca fiind carpică, prezintă, după părerea mea, un profil caracteristic pentru Latène-ul dacic clasic. Fructierele carpice au, spre deosebire de piesa

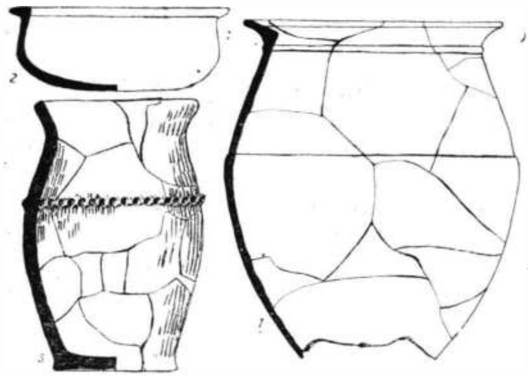

Fig. 10. — Descoperiri de caracter daco-roman din Dobrogea : 1. Hamcearca — urnă geto-dacică, cenuşie, lucrată la roată ; 2. Horia — strachină grunţuroasă romană, dintr-un mormînt de incineraţie ; 3. Histria — oală geto-dacică dintr-o locuinţă din sec. II e.n. (toate cca 1/6 din mărimea naturală).

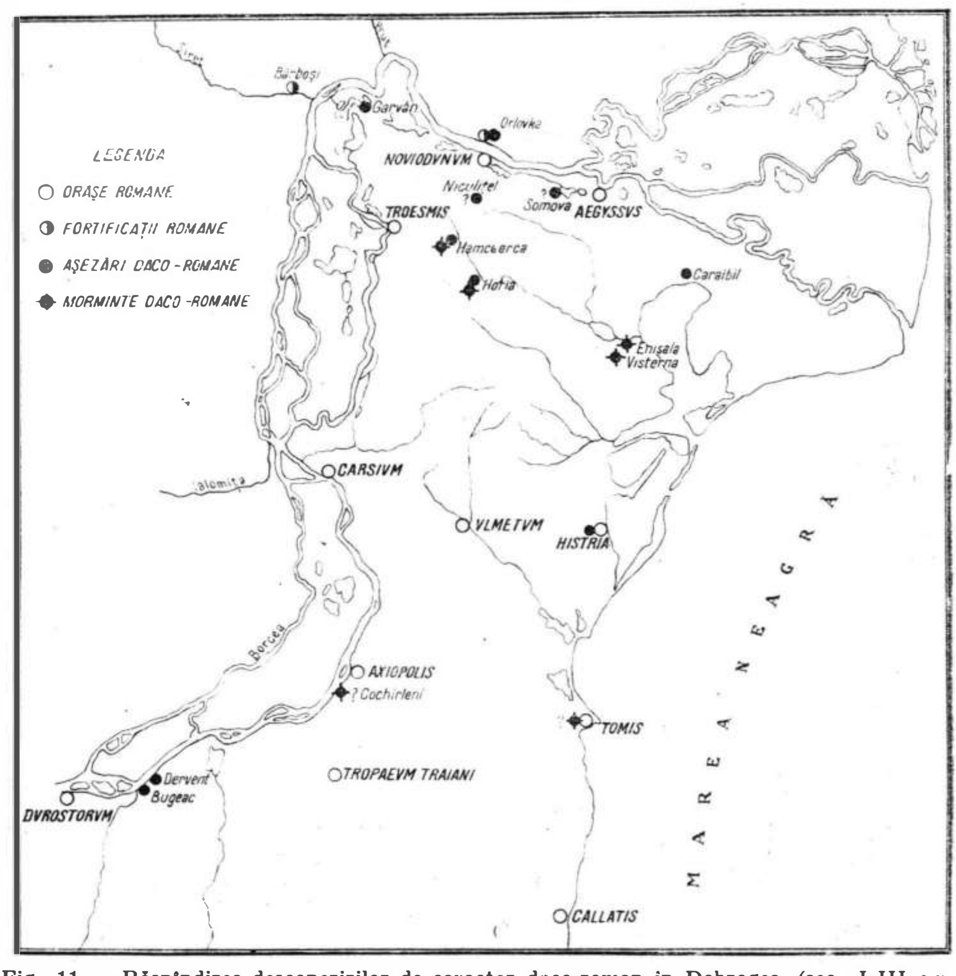

Fig. 11. — Răspîndirea descoperirilor de caracter daco-roman în Dobrogea (sec. I-III e.n.).

8. Horia, com. Horia, jud. Tulcea. Aşezare pe malul Taiţei, din care provin, după datele furnizate de C. Scorpan, materiale ceramice interpretate ca fiind carpice [95]. Cu ocazia cercetării pe care am făcut-o la Horia în 1967 am constatat existenţa, pe malul stîng al Taiţei, în faţa aşezării amintite, a unei necropole. Un mormînt de incineraţie salvat atunci conţinea un castron roman care acoperea grămada de oase calcinate (fig. 10/2) [96].

9. Visterna, com. Sarichioi, jud. Tulcea. Un mormînt daco-roman, interpretat de C. Scorpan ca fiind carpic [97].

Am avertizat asupra caracterului provizoriu al acestui repertoriu. Că la lista dată se vor adăuga noi şi noi descoperiri nu încape nici o îndoială [98]. Este, pe de altă parte, posibil ca unele dintre punctele notate aici ca daco-romane să se dovedească a fi carpice, aşa cum presupun unii cercetători [99], şi deci să fie radiate de pe această listă. În nici un caz, însă, nici măcar ca o ipoteză, nu se poate accepta atribuirea în bloc a descoperirilor geto-dace de epocă romană din Dobrogea carpilor. Criteriile pe baza cărora este făcută o asemenea atribuire nu au fost teoretizate, dar urmărind lista dată de C. Scorpan [100] sau laconica referire a lui Gh. Bichir [101], se poate trage concluzia că a fost suficientă descoperirea unei ceramici de factură geto-dacă, de roată sau chiar de mînă, databilă în epoca romană, pentru a se vorbi despre o prezenţă carpică. Pentru care motiv băştinaşii dobrogeni au fost automat scoşi din cauză nu ştim : nu au mai produs ei ceramica lor caracteristică, tradiţională, din primul moment al prezenţei romane ? O asemenea ipoteză este teoretic mai mult decît improbabilă, iar practic cu nimic susţinută. Descoperirile din ultimii ani, din Transilvania în special, dovedesc contrariul. Remarcabilă sub acest aspect este constatarea că a supravieţuit cuceririi romane nu numai ceramica de mînă, ci, într-o anumită măsură şi pentru o anumită perioadă de timp, chiar şi cea de roată, cu tehnica, pasta şi formele ei tradiţionale [102]. De aici putem conchide că nici prezenţa unei ceramici

---

de la Histria, buza orizontală, făcînd unghi drept cu marginea interioară a cupei. Şi mai problematică mi se pare a fi afirmaţia lui C. Scorpan (comunicarea la Conferinţa de arheologie de la Craiova), conform căreia în Dobrogea ceramica „getică" cu brîu alveolat şi butoni supravieţuieşte pînă în secolele V-VI e.n. Aşa cum m-a informat Al. Suceveanu, în nivelurile din secolele V-VI e.n. de la Histria apar în chip frecvent materiale din straturile inferioare, inclusiv ceramică grecească clasică sau elenistică, aşa încît prezenţa ceramicii de factură geto-dacică în straturile superioare are altă explicaţie decît cea pe care ne-o oferă C. Scorpan.

[95] *Pontice*, I, 1968, p. 349—356 şi fig. 7—14.

[96] Gh. Bichir (*Dacia*, XI, 1967, p. 223, nota 104) afirmă, referindu-se probabil la aceeaşi necropolă, că la Horia au fost descoperite în 1963 morminte carpice.

[97] Cf. *supra*, nota 8.

[98] Dintre descoperirile mai vechi, care ar trebui verificate, amintesc aşezările cu ceramică dacică şi romană de la Niculiţel-Valea lui Iancu şi Somova-Dealul Coazima identificate de prof. Gh. Ştefan (cf. *SR IR*, I, 1954, p. 37), precum şi necropola de la Cochirleni, com. Rasova, jud. Constanţa, unde în 1916 s-au găsit „oale lungi de pămînt, pline cu cenuşa unor morţi, probabil din timpul romanilor" (Arhiva Muzeului naţional de antichităţi, dosar 1916, filele 53 şi 133).

[99] Gh. Bichir, în *Dacia*, XI, 1967, p. 223, nota 104 şi C. Scorpan, în *Pontice*, I, 1968, p. 342—364.

[100] C. Scorpan, *op. cit.*, p. 345.

[101] Gh. Bichir, în *Dacia*, XI, 1967, p. 223, nota 104.

[102] Cf. *supra*, nota 65.

cenuşii sau roşii de roată nu este suficientă pentru a vorbi de carpi sau, în general, de daci liberi în provincie. Este adevărat că formele de căniţe descoperite la Caraibil şi Horia sînt carpice sau, mai bine spus, sînt atestate la carpi, dar nu se poate trece cu vederea peste faptul că ele au fost utilizate şi de sarmaţi, azi documentaţi şi arheologic în Dobrogea. Şi mai ales nu trebuie să uităm că încă nu se ştie dacă la geto-dacii din provincie, cana Latène nu a evoluat cumva independent spre aceeaşi formă pe care o găsim la carpi, aşa cum s-a întîmplat cu fructiera. Căci dacă despre căni discuţia rămîne deschisă, în privinţa fructierelor şi a „specificului lor carpic'' lucrurile par să fie destul de clare [103]. La aceste observaţii aş mai adăuga una, de natură cronologică, care a scăpat atît lui Gh. Bichir cît şi lui C. Scorpan atunci cînd au încadrat materialele de la Garvăn-Dinogetia între descoperirile atestînd o prezenţă carpică în Dobrogea, anume faptul că aceste materiale se datează cu monede de la Domiţian la Antoninus Pius, adică într-o perioadă cînd carpii nu sînt atestaţi istoriceşte iar cultura Poieneşti-Vîrteşcoi nu era constituită! Criteriul cronologic elimină aprioric o virtuală ipoteză carpică şi pentru necropola de la Enisala, dar, din păcate, nu se poate aplica celorlalte puncte în discuţie, care nu sînt datate cu precizie din cauza caracterului fortuit al descoperirilor. Rezolvarea acestei delicate probleme se va face de la caz la caz, pe măsura înmulţirii săpăturilor sistematice, respectiv a unei mai bune cunoaşteri comparative a culturii daco-romane şi a fondului preroman local. Pînă atunci o prudenţă maximă se impune de la sine, căci pe baza unui material provenind în marea sa majoritate din descoperiri întîmplătoare nu se pot trage concluzii certe, definitive.

În sfîrşit, în această discuţie vor trebui să fie cuprinse şi monumentele daco-romane din Bulgaria de la nord de munţii Balcani. Teritoriul moesic a fost populat de triburi geto-dace şi a cunoscut de-a lungul epocii Latène aceeaşi cultură pe care o întîlnim şi în Dobrogea sau în Cîmpia românească a Dunării [104]. Pentru Latène-ul tîrziu, premergător pătrunderii romane, cultura dacică de „tip clasic'' este de asemenea sigur atestată în Bulgaria de nord [105], astfel că descoperirea unor materiale geto-dace în necropolele sau în aşezările epocii romane timpurii era de aşteptat. Menţionez aici mormintele de înhumaţie de copii de lîngă Balcic, în care a apărut o căţuie dacică [106], necropola de incineraţie de la Tărgovişte, în care de asemenea a apărut o căţuie (secolul al III-lea e.n.) [107], mormintele

---

[103] Fructiera de tip evoluat, cu picior scurt, cupă adîncă şi buză orizontală este în prezent bine documentată în aşezări daco-romane, atît în Dacia (Obreja, Ocna Sibiului, Cristeşti), cît şi în Moesia inferior, respectiv în Dobrogea (Caraibil, Hamcearca, Visterna-necropolă). Aceste piese reprezintă, aproape sigur, rezultatul unei producţii locale. Vezi unele consideraţii pertinente în această problemă la D. Protase, *Problema continuităţii* ..., p. 68–69.

[104] D. Berciu (*Sînt geţii traci nord-dunăreni?*, în *SCIV*, XI, 1960, 2, p. 261 şi urm.) a subliniat cu justeţe unitatea etno-culturală a zonei pe care o numeşte „istro-pontică''; rămîne însă îndoielnică definirea sa ca sud-tracică, avînd în vedere că împărţirea tracilor în meridionali şi septentrionali este mai mult rezultatul unei operaţii cărturăreşti, decît o realitate istorică. Cf. şi A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, 1967, p. 103–104.

[105] Vezi, de exemplu, V. Mikov, N. Djambazov, *Беееташката пещера*, Sofia, 1960, p. 150 şi urm.

[106] G. Tonceva, în *Izvestiia-Varna*, IX, 1953, p. 119–123, fig. 144 şi 150–151.

[107] D. Ovcearov, în *Arheologhia*, Sofia, 1, 1965, p. 34–37 şi fig. 3.

de la Kavarna, avînd în inventar ceramică de mînă [108] etc. O cătuie dacică a fost găsită în turnul nr. 3 de la Novae împreună cu ceramică romană timpurie [109]. Rezultă de aici că nu numai Dobrogea, ci întregul spaţiu dintre Balcani şi Dunăre trebuie să se bucure de atenţia noastră. O mai bogată documentare şi o mai justă înţelegere a ceea ce putem numi, pe scurt, *dacoromanitatea moesică* vor aduce noi şi importante lumini în studiul originilor poporului român, studiu în care arheologia este încă departe de a-şi fi spus ultimul său cuvînt [110].

LA NÉCROPOLE DACO-ROMAINE D'ENISALA

RÉSUMÉ

Des fouilles ont été entreprises, en 1967—1968, à Enisala, dép. de Tulcea, dans une nécropole daco-romaine, la première découverte et étudiée en Dobroudja. Pendant les fouilles ont été découvertes 44 tombes daco-romaines, 12 fosses appartenant à une habitation des VIe—Ve siècles avant notre ère, ainsi que 65 tombes chrétiennes des XVe— XVIe siècles (voir le plan, fig. 1). Sur la colline, au nord et au sud de la zone fouillée, on a saisi les traces des habitations des IIe—IVe siècles de n.è., respectivement des Ier siècle av. n. è. — Ier siècle de n.è.

Parmi les 48 tombes daco-romaines présentées dans cette étude, quatre ont été découvertes par hasard, avant nos fouilles (T. 1—4) et douze autres étaient détériorées par les tombes du Moyen Age. En dépit de cette situation, nous avons précisé qu'il s'agit de 37 tombes à incinération (77%) et 9 tombes à inhumation (18,7%). L'identification du rite funéraire reste incertaine seulement dans deux cas (4,3%), où il s'agit plutôt de tombes à inhumation.

Les tombes à incinération se caractérisent par l'enfouissement des cendres dans une urne céramique (fig. 2/1—5). Seulement dans la tombe n° 37 les os calcinés ont été déposés directement dans la fosse. Les fosses ne contiennent ni cendre, ni charbon, ni mobilier funéraire. Dans les tombes n° 21 et 22, les urnes ont été entourées des pierres disposées en cercle (fig. 2/5). Habituellement les urnes ne sont pas couvertes. Elles contiennent une petite quantité d'os calcinés, séparés des autres résidus du bûcher. Neuf urnes sont représentées par des vases de facture traditionnelle gétodace, modelés à la main (fig. 7/1—3), tandis que les autres 27 appartiennent à la poterie romaine (fig. 3/1—4 ; 4/1—5 ; 8/1). On observe que toutes les urnes ont été intentionnellement détériorées, avant qu'elles soient déposées dans le tombeau. Le mobilier funéraire est très pauvre : hors les urnes, dans les tombes à incinération on a trouvé seulement quelques vases miniatures (fig. 8/3—6), des perles de verre, des fragments de fer, etc.

---

108 G. Tonceva, în *Arheologhia*, Sofia, 4, 1962, p. 56—57 şi fig. 6—7.

109 D. Dimitrov, în *Izvestiia-Institut*, XXIX, 1966, p. 107 şi fig. 14.

110 Gh. Ştefan, *Le problème de la continuité sur le territoire de la Dacie*, în *Dacia*, XII, 1968, p. 350 şi 353.

La plupart des tombes à inhumation (huit de neuf) appartiennent à des enfants de moins de 1—2 années, dont les squelettes sont très mal conservés. Le neuvième est celui d'une adolescente (fig. 5/5). Pour l'aménagement des tombes des enfants on a utilisé de la céramique et des pierres. Les restes des enfants ont été recouverts de la moitié d'un pot ou ont été introduits dans un vase (fig. 5/1—4). Tous les vases, intentionnellement ébréchés, découverts dans les tombes à inhumation sont de facture traditionnelle géto-dace (fig. 6/1—4 ; 7/4 ; 8/2). En outre le mobilier funéraire ne comprend que quelques perles de verre.

Tant dans les tombes à incinération, que dans celles à inhumation a été constatée la conjonction de la céramique géto-dace avec la poterie romaine, travaillée au tour, ce qui atteste leur synchronisme. Vue la datation des cruches en forme d'amphore (notes 26—37 ; fig. 3/1—4 ; 8/1), du bol à firnis rouge (note 39, fig. 4/6 et 8/6), ainsi que des autres vases romains (fig. 8/3—4), la nécropole d'Enisala doit être datée principalement du IIe siècle de n.è. Il est possible que les premiers enfouissements aient eu lieu déjà à la fin du Ier siècle de n.è.

La pratique de l'inhumation pour les enfants, ainsi que celle de l'incinération caractérisée par le dépôt des cendres dans une urne ou directement dans une fosse simple, la détérioration intentionnelle (rituelle ?) des urnes et des vases qui abritaient les squelettes des enfants, le dépôt des cendres dans une quantité plus petite que celle qui résulte d'une crémation normale, la séparation des os calcinés des autre résidus du bûcher et, enfin, la perpétuation de la poterie géto-dace traditionnelle, modelée à la main, représentent les traits communs des nécropoles de la population autochtone dace à l'époque romaine, qu'il s'agisse de territoires provinciaux (Dacie et Mésie inférieure, y compris la Dobroudja) ou de ceux restés en dehors du limes. D'autre côté, entre les nécropoles daco-romaines et celles des Daces libres subsistent, surtout en ce qui concerne le mobilier funéraire, des différences qu'on ne peut pas ignorer. C'est pourquoi, par exemple, qu'il est difficile d'accepter l'hypothèse selon laquelle la nécropole de Soporul de Cîmpie serait carpique et pas daco-romaine (notes 71—78). En tenant compte des caractéristiques déjà présentées, on pourra dresser le répertoire des véritables nécropoles daco-romaines de la Dacie, en éliminant les types funéraires, respectivement les cimetières qui ont appartenu à la population colonisée «ex toto Orbe romano », telles qu'à Caşolţ, Calbor, Ighiu, Zlatna, Cinciş, Alba Iulia (notes 79—83), etc. Selon notre avis, seulement les nécropoles utilisées, exclusivement ou avec les colons, par les Daces de la province peuvent être considérées comme nécropoles daco-romaines.

Par rapport à la Transylvanie (note 4), la documentation archéologique de la continuité géto-dace est plus faible pour la Dobroudja romaine (voir la carte, fig. 11). La poterie dace de tradition Latène a été découverte dans les établissements ruraux de Bugeac (note 88), Caraibil (note 89), Dervent (note 90), Hamcearca (note 93), Horia (note 95), ainsi que dans les couches romaines anciennes de Garvăn-Dinogetia (note 92) et de Histria (note 93 ; fig. 10/3). Hors Enisala, des tombes daco-romaines proviennent seulement de quelques découvertes fortuites : Hamcearca (fig. 10/1), Visterna (note 8) et Horia (fig. 10/2). Selon une hypothèse, insuffisamment

vérifiée toutes ces découvertes représenteraient les traces de la présence des Carpes dans la Dobroudja romaine (notes 100—101). En ce qui concerne les matériaux de Garvăn-Dinogetia on a ignoré même le fait qu'ils sont plus anciens que les premiers témoignages littéraires sur les Carpes et antérieurs aux monuments de la civilisation carpique du type «Poieneşti-Vîrteşcoi». Puisque, de même que les Daces de Transylvanie et d'Olténie, les Daces de Dobroudja ont continué après la conquête romaine leur production de céramique de tradition Latène, travaillée à la main et même au tour, il résulte que la découverte d'une telle céramique ne suffit pas pour parler de la présence des Carpes (notes 102—103). Enfin, dans cette discussion il faudrait inclure aussi les monuments daco-romains du reste de la Moesie inférieure (notes 106—109), territoire qui a fait part de l'aire ethnoculturelle géto-dace, ainsi que, plus tard, de l'espace de la genèse du peuple roumain (note 110).

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Enisala 1967—1968. Le plan des fouilles.

Fig. 2. — Enisala. Tombes à incinération : T. 29 (1), T. 9 (2), T. 5 (3), T. 35 et T. 36 (4), T. 21 et T. 22 (5).

Fig. 3. — Enisala. Poterie découverte dans les tombes à incinération : T. 27 (1), T. 4 (2), T. 9 (3) et T. 30 (4—6).

Fig. 4. — Enisala. Poterie romaine découverte dans les tombes à incinération : T. 18 (1), T. 29 (2—3), T. 32 (4), T. 42 (5) et T. 37 (6).

Fig. 5. — Enisala. Tombes à inhumation : T. 47 (1—2), T. 43 (3), T. 41 (4) et T. 44 (5).

Fig. 6. — Enisala. Poterie géto-dace découverte dans les tombes à inhumation : T. 31 (1—2), T. 26 (3) et T. 47 (4).

Fig. 7. — Enisala. Poterie géto-dace découverte dans les tombes à incinération : T 21 (1), T. 22 (2), T. 6 (3) et dans la tombe à inhumation T. 20 (4).

Fig. 8. — Enisala. Poterie découverte dans les tombes à incinération : T. 9(1), T. 27(3), T. 29 (4), T. 36 (5), T. 37 (6) et dans la tombe à inhumation T. 43 (2); 2 et 5 sont travaillées à la main, les autres sont travaillées au tour (1 et 2 — environ 1/7 grandeur naturelle, les autres — environ 1/3 grandeur naturelle).

Fig. 9. — Enisala. Vase gris, travaillé au tour, découvert dans T. 19 (environ 1/8 grandeur naturelle).

Fig. 10. — Découvertes de caractère daco-romain de Dobroudja : 1. Hamcearca — urne géto-dace, grise, travaillée au tour ; 2. Horia — écuelle rugueuse romaine, découverte dans une tombe à incinération ; 3. Histria — vase géto-dace, découvert dans une habitation du IIe siècle de n. è. (environ 1/6 grandeur naturelle).

Fig. 11. — Les découvertes de caractère daco-romain en Dobroudja (Ier—IIIe siècles de n. è.).

DIN NECROPOLELE TOMISULUI

I. TIPURI DE MORMINTE DIN EPOCA ROMANĂ

DE

V. BARBU

Clasificarea mormintelor de epocă romană din necropolele Tomisului, pe care o prezentăm în cele ce urmează, se bazează pe studierea celor peste 500 de morminte săpate în perioada 1959—1964 [1], şi pe datele furnizate de mormintele descoperite anterior, mai ales în timpul activităţii lui Grigore Tocilescu, cînd s-au săpat multe morminte la Tomis [2]. Fără a pretinde că descoperirile de pînă acum din zona necropolelor tomitane au epuizat problemele ce s-ar putea ridica, socotim că varietatea tipurilor întîlnite, chiar în stadiul actual al investigaţiilor, este destul de concludentă pentru întregirea aspectului de ansamblu asupra cetăţii vest-pontice. Dacă la tipurile cunoscute pînă acum se adaugă construcţiile mortuare cu caracter monumental, distruse încă în plină antichitate, în vremuri de mari frămîntări observăm că în cele şase secole de epocă romană o gamă variată de morminte a îmbrăcat cîmpul lui Charon. Dacă socotim că această varietate, constatată de noi astăzi, era mult îmbogăţită şi diversificată prin mormintele expuse la suprafaţa solului şi prin monumentele care marcau mormintele îngropate (altare, stele, conuri de pin etc.), putem întregi, chiar şi numai ipotetic, aspectul zonei rezervată celor ce nu mai erau vii. Pentru un oraş de proporţiile Tomisului, această varietate este explicabilă datorită tradiţiilor greceşti şi elenistice, puternic arborate în rîndul tomitanilor, precum şi componenţei populaţiei şi influenţelor orientale în penetraţia culturii materiale în epoca romană [3]. Varietatea formelor de morminte se îmbogăţeşte mai ales în epoca romană, atît datorită posibilităţii de diversificare mult mai mare prin practicarea înhumaţiei, care se generalizează în

---

[1] Mormintele descoperite în această perioadă au fost săpate de autorul acestui studiu. Fără acordul lui. cele greceşti şi elenistice au fost publicate de M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanţa. 1967, din păcate au foarte multe greşeli (vezi, *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 42. nota 7), ceea ce ne obligă la o republicare cît mai urgentă.

[2] Dintre mormintele săpate în timpul activităţii lui Gr. Tocilescu majoritatea au rămas inedite, sub formă de referate, rapoarte sau simple însemnări datorate colaboratorilor săi. Pentru aceasta vezi: Gr. Tocilescu, *Săpături arheologice în Dobrogea*, I—II, Biblioteca Academiei, Ms. Rom. 5131, 5132; P. Polonic, Biblioteca Academiei, Manuscrise, *Arhiva personală*, I, ms. 8, caiet 9.

[3] Vezi mai departe p. 66.

această epocă, cît şi datorită înfloririi maxime pe care o atinge Tomisul cînd ajunge capitala cetăţilor vest-pontice. Aşa se explică de ce unele construcţii funerare mai mari din epoca elenistică, întîlnite în alte oraşe pontice[4], nu s-au descoperit la Tomis. De aceea, pe baza modului cum s-au succedat descoperirile de pînă acum, socotim că în privinţa tipurilor de morminte, descoperirile viitoare nu vor mai aduce multe elemente noi, ci numai vor întregi numeric, iar uneori şi cronologic, tipurile deja cunoscute. Astfel, la tipurile de morminte pe care le vom enumera în cele ce urmează, descoperirile viitoare nu vor schimba tipologia stabilită de noi, ci vor face mai ales adăugiri spre îmbogăţirea celor schiţate acum pentru prima dată într-o formă mai completă.

În cadrul clasificării mormintelor am ţinut seama în primul rînd de ritul funerar, enumerînd tipuri de morminte întîlnite la Tomis în cadrul fiecărui rit. Am început cu mormintele de incineraţie, datorită practicării acestui rit pe o scară mai mare la începutul epocii romane, deşi tipologic nu prezintă varietatea pe care o au mormintele de înhumaţie. În prezentarea mormintelor de înhumaţie nu am respectat totdeauna ordinea cronologică, deoarece ar fi îngreunat foarte mult expunerea evolutivă a diferitelor forme şi variante. Am preferat criteriul tipologic, cu evoluţia formelor de morminte de la simplu spre complex, iar în cadrul fiecărui grup sau subgrup, după partea descriptivă, am făcut unele precizări de ordin cronologic.

INCINERAŢIA

Din totalitatea mormintelor cercetate, cele de incineraţie sînt în număr foarte mic, majoritatea acestora datînd din epoca greacă şi elenistică. Dintre mormintele de incineraţie din epoca romană cele mai multe sînt din secolul I e. n., cînd incineraţia era încă ritul preferat al tomitanilor. În secolul al II-lea ele sînt din ce în ce mai rare, iar apoi în secolul al III-lea e. n., chiar şi în prima jumătate, apar cu totul accidental. Din toate cercetările făcute pînă acum, cunoaştem numai trei morminte de incineraţie din prima jumătate a secolului al III-lea e.n., dintre care cel mai tîrziu mormînt de incineraţie din Tomis este datat spre mijlocul secolului al III-lea, pe baza inventarului funerar şi a monedelor de la Caracalla, Geta şi Gordian. În cadrul incineraţiei este practicată în continuare arderea pe loc, la fel ca în perioada greacă şi elenistică, cu o oarecare schimbare numai în forma şi dimensiunile gropii. Datorită construirii oraşului Constanţa peste întreaga zonă a mormintelor, lucrările edilitare au distrus multe morminte şi monumente care ar fi putut să ne precizeze natura şi tipul unor morminte. Astfel, în stadiul actual al cercetărilor, în urma nivelărilor de teren, stratigrafic nu mai putem distinge mormintele de incineraţie plane de cele ce erau adăpostite sub tumuli, cu toate că după tipul de groapă şi după situarea lor topografică unele erau, cu certitudine, tumulare. Ne referim, în primul rînd, la cele plasate la distanţe mai mari unele de altele şi mai departe de

[4] Pentru Callatis : C. Preda, Em. Popescu, P. Diaconu, *Săpăturile arheologice de la Mangalia*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 451—452 ; C. Preda, *Una nuova tomba a volta scoperta presso Mangalia*, în *Dacia*, N. S., VI, 1962, p. 157—172. În Bulgaria : la Varna, *Izvestiia Institut*, VI, 1930—1931, p. 68, 78 ; la Nesebar, *Izvestiia Institut*, XIX, 1955, p. 133—146.

zidurile vechiului oraş, într-o zonă în care la sfîrşitul secolului trecut se mai observau drumurile antice străjuite de tumuli [5]. De asemenea, sînt cunoscute morminte de incineraţie în zona adiacentă zidului de apărare sau chiar în interiorul Tomisului, într-o zonă care era extramurană în secolul I e.n. ; între aceste morminte au fost descoperite unele foarte apropiate şi contemporane, mărturie un inventar funerar unitar, peste care ar fi fost imposibilă ridicarea de tumuli. Trebuie admisă existenţa în aceeaşi epocă a două necropole de incineraţie, una plană şi una tumulară, sau dacă nu necropole distincte, existenţa absolută a celor două tipuri de morminte de incineraţie în aceeaşi necropolă. Fără a căuta să separăm mormintele plane de cele tumulare, în cele ce urmează vom enumera tipurile de morminte de incineraţie întîlnite la Tomis în epoca romană, referindu-ne numai la forma gropii şi la felul în care erau depuse ofrandele [6].

Tipul I. Groapă ovală şi uşor albiată. Groapa este puţin adîncită, pereţii laterali mult evazaţi spre nivelul antic de călcare. Fundul gropii, aproape plat, cu o uşoară înclinare spre axul longitudinal, are săpat pe mijloc şanţul pentru tirajul focului. Dimensiunile gropii la începutul perioadei romane sînt mult mai mari (ajung pînă la 3,00 × 2,00 m), ca apoi, spre sfîrşitul secolului I e. n. şi mai ales în secolul al II-lea e. n. şi începutul secolului al III-lea e.n., să se observe o tendinţă accentuată de diminuare, ceea ce atrage după sine micşorarea rugului. Fenomenul de restrîngere a suprafeţei de ardere este general pentru toate tipurile de morminte de incineraţie pe care le întîlnim în epoca romană, în secolele II—III e.n.

Se disting două variante, după felul de depunere a ofrandelor :

1. Casete de ţigle pentru protecţia ofrandelor (fig. 1/1) : după consumarea focului, oasele calcinate, cărbunii şi cenuşa, obiectele care au fost trecute prin foc (*ofranda incinerării*), precum şi cele depuse după incinerarea mortului (*ofranda înhumării*) sînt strînse în şanţul de tiraj şi protejate printr-o casetă făcută din ţigle. La această variantă de mormînt, oasele calcinate, de multe ori sînt strînse cu mare grijă de pe toată suprafaţa vetrei de ardere. Atît tipul de groapă cît şi caseta sînt întîlnite încă din perioada elenistică, astfel că acest tip continuă o formă uzuală mai veche.

2. Ofrande depuse fără protecţie de ţigle (fig. 1/2) : obiectele din cele două ofrande, precum şi oasele calcinate, cărbunii şi cenuşa sînt strînse în mijlocul sau la una din marginile gropii, tot în şanţul de tiraj, fără a fi acoperite cu o casetă de ţigle. În acest caz, de multe ori oasele calcinate, cărbunii şi cenuşa nu sînt strînse cu prea multă grijă în şanţul de tiraj, rămînînd pe restul vetrei oase calcinate şi uneori chiar obiecte din ofranda incinerării. Această variantă, la fel ca precedenta, se întîlneşte încă din perioada elenistică şi continuă în epoca romană, mai mult în secolul I şi mai rar în secolele II-III e.n. Într-un singur mormînt din această variantă, datat în secolul I e.n., am întîlnit două şanţuri de tiraj dispuse în cruce [7].

---

[5] P. Polonic, *Ruinele oraşului Tomis* (*Constanţa*), Biblioteca Academiei, Manuscrise, *Arhiva personală*, I, ms. 8, caiet 9, f. 56—58 şi harta.

[6] Pentru trecerea de la incineraţie la înhumaţie la Tomis : V. Barbu, *L'incinération et l'inhumation à l'époque romaine à Tomis*, în *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapesta, 1968, p. 372—376.

[7] Cu două şanţuri dispuse în cruce s-a întîlnit şi la Histria : P. Alexandrescu, *Necropola tumulară*, în *Histria*, II, 1966, tipul JA a IV, datat secolele I—II e. n., p. 197—199, 206—208, 253.

Tipul II. Groapă dreptunghiulară mult adîncită. De la nivelul antic de călcare groapa este săpată adînc, (uneori pînă la 1,50 m), cu pereţii aproape verticali, cu o uşoară evazare spre exterior (dimensiuni maxime : 2,80 × 2,00 m). Pe mijlocul gropii, un şanţ longitudinal pentru tirajul

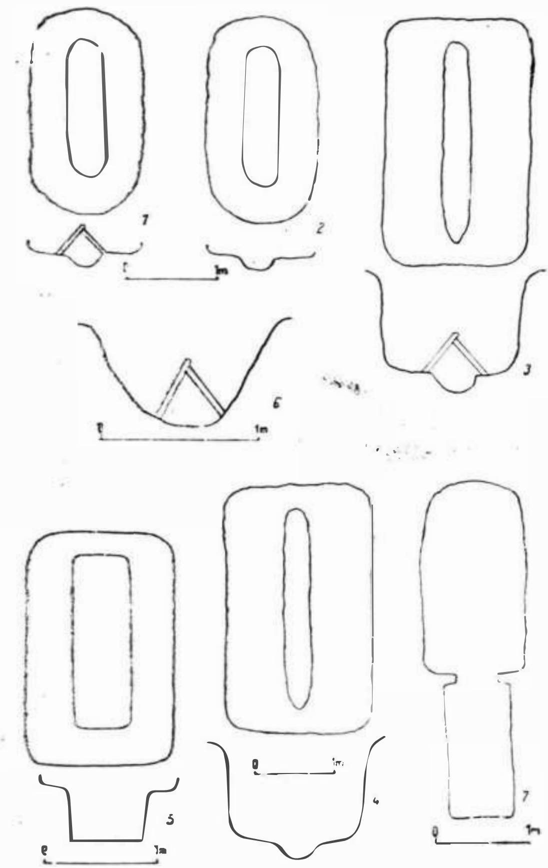

Fig. 1. — Tomis. *1*, mormînt de incineraţie : groapă ovală şi uşor adîncită, ofrandele protejate printr-o casetă din ţigle (Tipul I_1) ; *2*, mormînt de incineraţie : groapă ovală şi uşor adîncită, ofrandele depuse fără protecţie de ţigle (Tipul I_2) ; *3*, mormînt de incineraţie : groapă dreptunghiulară mult adîncită, ofrandele protejate printr-o casetă din ţigle (Tipul II_1) ; *4*, mormînt de incineraţie : groapă dreptunghiulară mult adîncită, ofrandele depuse fără protecţie de ţigle (Tipul II_2) ; *5*, Mormînt de incineraţie : groapă, „în trepte" (Tipul III) ; *6*, mormînt de incineraţie : groapă ovală, mult adîncită (Tipul IV) ; *7*, mormînt de inhumaţie : în firidă cu o singură încăpere (Tipul VIII_1).

focului, uneori mai adînc decît în celelalte cazuri. Focul puternic, din timpul cremaţiunii a ars pînă la roşu pămîntul pereţilor şi ai vetrei ; acest tip este documentat în tot secolul I e.n. şi în prima jumătate a secolului al II-lea e.n. Se disting ca şi la tipul I, două variante :

1. Casete de ţigle pentru protecţia ofrandelor (fig. 1/3).

2. Ofrande depuse fără protecţia de ţigle (fig. 1/4) : în acest caz s-au întîlnit cîteva morminte din secolul I e.n. cu inventar bogat, uneori din zeci de obiecte, provenite din ambele ofrande.

Tipul III. Mormînt în trepte (fig. 1/5). Este format dintr-o groapă dreptunghiulară, cu dimensiunile unei gropi obişnuite de mormînt (1,80 × × 0,70 m), numai că în partea superioară este lărgită, formînd platforma unei gropi mai mari cu marginile uşor ovale. Groapa dreptunghiulară din partea inferioară, folosită totodată şi ca şanţ de tiraj, este mormîntul

propriu-zis în care se găsesc toate resturile osteologice de după incinerare. De astă dată oasele nu mai sînt strînse în mijlocul sau într-o parte a gropii, cum le găsim la majoritatea mormintelor din epocile anterioare sau contemporane cu acest tip de mormînt, ci rămîn nederanjate în groapa dreptunghiulară. Arderea nu mai este atît de puternică şi de lungă durată ca la mormintele anterioare, dovadă pereţii care nu mai sînt intens înroşiţi de foc, şi oasele care sînt mult mai slab calcinate.

Acest tip de mormînt, întîlnit de pe la sfîrşitul secolului I e.n. şi în tot secolul al II-lea e.n., este atestat cam pentru aceeaşi perioadă pe teritoriul Dobrogei la Histria, Callatis şi Noviodumum, ca şi în Bulgaria [8].

Tipul IV. Groapă adîncă, pereţii mult înclinaţi (fig. 1/6). Pereţii, mai ales cei longitudinali, sînt mult înclinaţi, încît planurile lor se întîlnesc într-un unghi ascuţit, astfel că de astă dată vatra nu mai are o suprafaţă distinctă de cea a pereţilor. În interior, în mijlocul gropii, o casetă din ţigle pentru protecţia obiectelor din inventarul funerar. Acest tip de mormînt este întîlnit foarte rar şi numai în secolul al II-lea e.n.

ÎNHUMAŢIA

Din totalitatea mormintelor descoperite, cele de înhumaţie, după cum am arătat mai sus, constituie majoritatea. Plasate pe o arie foarte mare în jurul Tomisului, de la faleza de nord-est pînă la cea de sud-est, ele se depărtează mult spre nord, spre nord-vest şi spre sud, de-a lungul drumurilor antice principale care porneau de la Tomis [9]. Pe aceste direcţii, punctele îndepărtate le constituiau mormintele din lespezi de calcar, sarcofagele şi construcţiile mari funerare, tipuri de morminte care ar fi putut fi tumulare sau expuse de-a lungul drumurilor. În afara acestei remarci, între tipurile de morminte, cu datele oferite de inventarele funerare şi dispunerea lor topografică, nu s-au surprins elemente principale care să ducă la unele diversificări etnice sau la alte eventuale concluzii.

Tipul V. Mormînt simplu fără sicriu. Este forma cea mai simplă — de înhumare, mortul depus direct pe fundul gropii rectangulare, fără sicriu şi fără alt mijloc de protecţie a corpului. De cele mai multe ori, aceste morminte sînt fără inventar, încît precizările de datare sînt numai de ordin stratigrafic. Se întîlnesc în toată epoca romană, dar mai ales în ultimele secole de existenţă a Tomisului, cînd în unele locuri suprapun morminte din secolele III-IV e.n.

---

[8] Pentru Histria : P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 255, tipul JA a VI, datat a doua jumătate a secolului I e. n. ; pentru Callatis : C. Preda, *Découvertes récentes dans la nécropole tumulaire du début de l'époque romaine à Callatis*, în *Dacia*, N. S., IX, 1965, p. 234—235, datat mijlocul secolului al II-lea e. n. ; pentru Noviodunum ; Expectatus Bujor şi G. Simion, *Săpături de salvare din cimitirul roman de la Isaccea*, în *Materiale*, VII, 1960, p. 393, datate sfîrşitul secolului I şi prima jumătate a secolului al II-lea e. n. ; pentru Bulgaria vezi referiri în lucrările citate la această notă.

[9] P. Polonic, *loc. cit.* ; două dintre drumurile localizate de P. Polonic au putut fi determinate şi pe bază de morminte : V. Barbu, *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, *StCl*, III, 1961, p. 205—207.

Tipul VI. Mormînt simplu în sicriu de lemn. În groapa rectangulară mortul depus cu sicriu de lemn. După forma şi felul în care e lucrat sicriul se disting variantele :

1. Sicriu cu capacul plan.
2. Sicriu cu capacul în pantă dublă.
3. Sicriu de lemn cu colţare din tablă de bronz ornamentat cu aplice de bronz şi prins în cuie mari de fier.

Primele două variante pot avea scîndurile prinse în cuie mari de fier sau în cuie lucrate din lemn. În primul caz, în afara cuielor mari care prindeau scîndurile se mai foloseau uneori, cuie mici cu măciulia mare, numai în scop ornamental.

Acesta este tipul cel mai frecvent de mormînt întîlnit pe parcursul celor şase secole de existenţă romană, continuînd de fapt o formă mai veche, folosită din plin în epoca elenistică, mai ales la înhumarea copiilor. În interiorul sicriului, la cap sau la picioare, pînă în secolul al IV-lea e.n., sînt aşezate obiectele din inventarul funerar, care de cele mai multe ori era sărăcăcios.

Tipul VII. Mormînt în ţigle. În groapa dreptunghiulară, peste mort, se face o casetă de protecţie din ţigle dispuse în pantă dublă, ca acoperişul unei case ; ţiglele sînt aşezate pe mai multe rînduri, uneori alături de ţigle fiind folosite şi cărămizi. Sistemul este mai vechi şi se întîlneşte la Tomis încă din epoca elenistică la mormintele de incineraţie, pentru protecţia inventarului funerar. În epoca romană, mormîntul în ţigle apare mai tîrziu, mai ales începînd din secolul al IV-lea e.n. şi continuă pînă în secolul al VI-lea e.n. [10]. Datarea este mult îngreunată de lipsa inventarului funerar din majoritatea mormintelor de acest tip, uneori singurele precizări pentru limitarea lor în timp fiind oferite de observaţii stratigrafice. În cîteva sectoare cu multe morminte de acest gen, toate erau orientate est-vest, cu capul la vest, ceea ce, dată fiind şi epoca tîrzie din care făceau parte (secolele V-VI e.n.), ne-a determinat să plasăm o mare parte dintre ele în epoca creştină. Ele se întîlnesc în contexte arheologice similare cu mormintele tîrzii din cadrul tipului V, de multe ori alternînd cu ele în acelaşi sector din necropolă.

În cadrul acestui tip de mormînt se disting variantele :

1. Casetă din ţigle fără sicriu. Mortul depus direct în groapă, fără sicriu, ţiglele suplinind totodată scîndurile sicriului. În acest caz, uneori, în locul casetei cu pantă dublă apar ţigle aşezate orizontal pe unul sau două rînduri suprapuse ; cîteodată, cînd ţiglele fac un acoperiş orizontal, ele se sprijină pe o bordură-prag săpată în pereţii gropii la cîţiva centimetri deasupra nivelului de zacere.

2. Casetă din ţigle, cu sicriu : Mortul depus în groapă cu sicriu de lemn peste care s-a făcut apoi o casetă de protecţie din ţigle.

---

[10] Cam în aceeaşi epocă, acest tip se întîlneşte şi la alte aşezări din Dobrogea şi din alte părţi ale imperiului : Aurelian Petre, *Săpături de la Piatra Frecăţei*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 565 ; Betz-Kenner, *Die römischen Limes in Österreich*, p. 97 (Carnuntum) ; G. I. Kazarow, în *Izvestiia-Société*, II, 1912, p. 186—189, necropolă creştină din secolele V—VI e. n. ; Lilly B. Ghali-Kahil, *Nécropoles thassiennes*, în *BCH*, 1954, p. 227 şi fig. 4 ; André van Doorselaer, *Les nécropoles d'époque romaine en Gaule Septentrionale*, în *Dissertationes Archeologicae Gandenses*, X, Brugge, 1967, p. 150—151.

Tipul VIII. Mormînt în firidă. Poate fi socotit ca o variantă a celor în groapă simplă (tipul V şi VI), pentru că din groapa iniţială, transformată acum într-un puţ de acces, la unul din capetele înguste şi numai foarte rar pe o latură lungă, se sapă boltit o nişă în care se face înhumarea propriu-zisă. După introducerea mortului se astupă de cele mai multe ori gura de la intrarea în nişă cu plăci de acoperiş, cărămizi mari sau cu lespezi de piatră, folosind uneori ca piatră monumente funerare mai vechi [11]. Acest tip de mormînt, întîlnit la Tomis pentru prima dată în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n. [12], este foarte răspîndit în secolul al IV-lea e.n. şi se întîlneşte în continuare în secolul al V-lea e.n. După forma nişei şi după felul de înhumare, în cadrul acestui tip se disting variantele :

1. Firidă mică, mortul fără sicriu (fig. 1/7).
2. Firidă mică, mortul cu sicriu.

Aceste două forme apar încă din perioada de început a acestui tip (a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.) şi continuă pînă în perioada tîrzie, alături de celelalte variante. Firida este îngustă, apropiată de dimensiunile unei gropi simple obişnuite, astfel încît să încapă un mort cu sau fără sicriu (dimensiuni : 2,20 × 0,95 × 0,90 m). Unele dintre aceste morminte, mai ales cele din varianta a doua, au uneori un inventar bogat, depus în interiorul sicriului sau în afara lui, dar în firidă.

3. Firidă mare pentru mai mulţi morţi. Sînt morminte cu firida mult mărită faţă de primele două variante (dimensiuni : 2,40 × 2,00 × 1,20 m), încît este folosită ca un adevărat mormînt de familie, în care, rînd pe rînd, sînt înhumaţi mai mulţi, uneori chiar cinci-opt morţi. Înhumarea se făcea cu sau fără sicriu de lemn, astfel că în acelaşi mormînt de acest fel întîlnim practicate ambele forme. Această variantă începe să fie folosită din secolul al IV-lea şi se întîlneşte şi în următorul secol.

4. Mormînt cu mai multe încăperi-firide dispuse în cruce (fig. 2). Este o variantă mult evoluată a celor de mai sus : din puţul de acces, printr-o intrare îngustă se ajunge într-o încăpere, care are pe fiecare latură săpată intrarea spre cîte o nişă de dimensiuni variabile. Camera centrală cu cele trei încăperi adiacente şi cu puţul de acces formează o cruce, ceea ce, împreună cu alte elemente, a făcut pe descoperitor să le considere creştine [13]. În interior, ca şi la cele din varianta a treia, morţii erau depuşi în sicriu de lemn sau direct pe podeaua de loess fără nici un inventar. Menţiunile mai vechi ale lui Grigore Tocilescu şi R. Netzhammer despre „Hecatombe cu mai multe schelete" [14] sau despre morminte comune săpate în loess [15], descoperite la Tomis, poate la asemenea morminte se referă, dacă ne gîndim că alte tipuri comparabile cu cele semnalate de ei nu s-au mai aflat între timp.

5. Morminte în nişă şi cu amfore cilindrice în puţul de acces. La multe morminte în firidă (variantele 1—4), în timpul secolului al IV-lea

[11] La un mormînt din secolul al III-lea e. n., alături de cărămizi şi piatră nefasonată, au fost folosite fragmente dintr-o stelă funerară ; vezi V. Barbu, *Monumenti funerari con iscrizioni rinvenuti a Tomis*, *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 565—566, nr. 5.

[12] Cel mai timpuriu mormînt datat cu monede Aurelian şi Probus : V. Barbu în *St.Cl*, III, 1961, p. 213, Critérium A—VIII, M 38, fig. 11—15.

[13] *Ibidem*, p. 208—209, fig. 4.

[14] Gr. Tocilescu, *Săpături arheologice în Dobrogea, I*, ms. rom. 5131, f. 224 ; I. Ghibănescu, în *ACMI*, 1915, p. 117.

[15] R. Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Bucureşti, 1918, p. 89.

sînt depuse în puţul de acces fie întregi, fie fragmentare, amfore cilindrice (l. 1,00—1,20 m), cu gîtul scurt şi cu fundul uşor ascuţit. În unele cazuri fragmente din aceste amfore umpleau puţul de acces pînă aproape de nivelul de călcare antic, iar în alte locuri, la gura mormîntului sau în puţul de acces se găsesc cîteva aşezate întregi sau sparte. Uneori lîngă cele întregi sînt aruncate fragmente din altele sparte în timpul înhumării şi din care în puţul de acces s-au aruncat numai o parte din cioburi. Acest tip de amforă a fost intîlnit în Dobrogea, pînă acum, numai în necropolele tomitane[16].

Sistemul de înmormîntare în încăperi subterane este frecvent în Siria şi n-ar fi exclusă o influenţă asupra mormintelor tomitane, mai ales că în Siria ele sînt intîlnite încă dintr-o epocă mai veche [17], iar legăturile care au existat între Tomis şi oraşele siriene ar face posibilă această penetraţie. Chiar dacă mormintele din Siria au camere subterane săpate în stîncă,

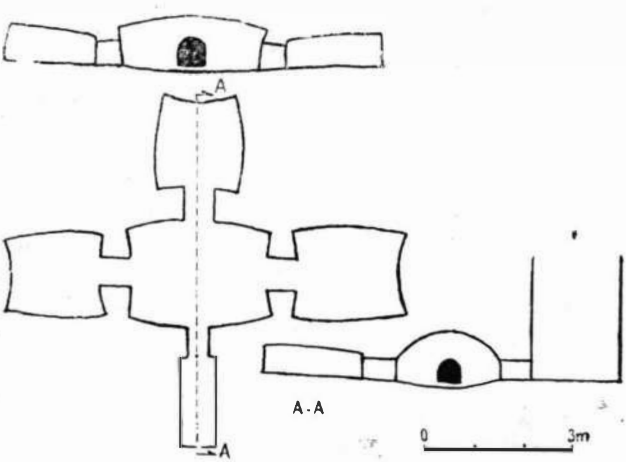

Fig. 2. — Tomis. Mormînt de înhumaţie: în firidă cu mai multe încăperi dispuse în cruce (Tipul VIII_4).

similitudinea nu trebuie exclusă, pentru că diferenţa este creată de natura solului şi nicidecum de forma mormîntului. Natura solului a fost cea care a permis şi evoluţia mai pronunţată a mormintelor siriene, unde de la mici nişe subterane s-a ajuns la morminte cu mai multe încăperi mari, adevărate hypogee [18]. Solul de loess de la Tomis n-a permis evoluţia şi extinderea acestui tip de mormînt spre mari edificii subterane cu mai multe încăperi, dar tendinţa se observă la cele cu o încăpere mare în care sînt înhumaţi

[16] Amfore asemănătoare mai sînt întîlnite şi în alte părţi ale Imperiului roman, uneori folosite tot ritual, dar în chip cu totul diferit, în necropole de aceeaşi epocă. Vezi. V. Grace, *Amphoras and the ancient Wine Trade*, 1961, fig. 37; Fernand Benoit, *Nouvelles épaves de Provence*, în *Gallia*, XX, 1962, p. 157—159, fig. 24—25; J. Serra Vilaro, *Sepulcros y alandes de la necropolis de San Fructuoso*, *Ampurias*, VI, 1944, p. 201—203, fig. 22—23; M. Almagro, *Las necropolis de Ampurias*, II, 1955, p. 299—305, fig. 271.

[17] K. Michalowski, *Fouilles polonaises à Palmyre*, în *Annales Archéologiques Syriennes*, XI—XII, 1961—1962, p. 75—81, datate mijlocul secolului I e. n.; Du Mesnil du Buisson, *Une campagne de fouilles à Khan Sheikhoun*, în *Syria*, XIII, 1932, p. 187, un mormînt de epocă creştină.

[18] R. Amy şi H. Seyrig, *Recherches dans la nécropole de Palmyre*, în *Syria*, XVII, 1936, p. 229—258; Albert Gabriel, *Recherches archéologiques à Palmyre*, în *Syria*, VII, 1926, p. 90—92.

mai mulți morți și, în special, la mormintele cu mai multe încăperi dispuse în cruce.

Tipul IX. Mormînt construit din cărămidă (fig. 3). Din datele pe care le posedăm pînă acum s-a descoperit un singur mormînt de acest gen. Este un mormînt de mici dimensiuni (interiorul 1,75 × 0,51 m), pentru un singur mort, zidit din cărămizi dreptunghiulare (0,28 × 0,14 × 0,04 m) legate cu pămînt și acoperit cu cărămizi mari (0,56 × 0,56 × 0,06 m). În interior, mortul introdus într-un sicriu de lemn, prins în cuie mari de fier. Prin inventarul funerar, acest mormînt poate fi datat în prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Interesant este faptul că într-o necropolă de proporțiile celei tomitane, chiar în stadiul de azi al investigațiilor, nu sînt cunoscute mai multe morminte de acest gen. Dacă în alte așezări absența este explicabilă prin lipsa de cărămizi, acest lucru nu poate fi luat în considerație la Tomis unde cărămida, în epoca romană, a fost permanent un material frecvent în construcții. Dacă ne gîndim că mormintele în cutii mici, zidite din cărămidă sînt des întîlnite în Dacia [19] și uneori chiar și în unele așezări din Dobrogea [20], ar trebui să căutăm cauzele slabei folosiri a acestui tip la Tomis în elemente de alt ordin. Ținînd seama că în epoca romană Tomisu continuă să fie din plin sub influența provinciilor orientale mai mult decît a celor din Occident, credem că în aceasta subzistă slaba prezență a acestui tip de mormînt la Tomis, cu toate că aici condițiile materiale pentru confecționarea cărămizilor erau cu totul altele decît în Orient.

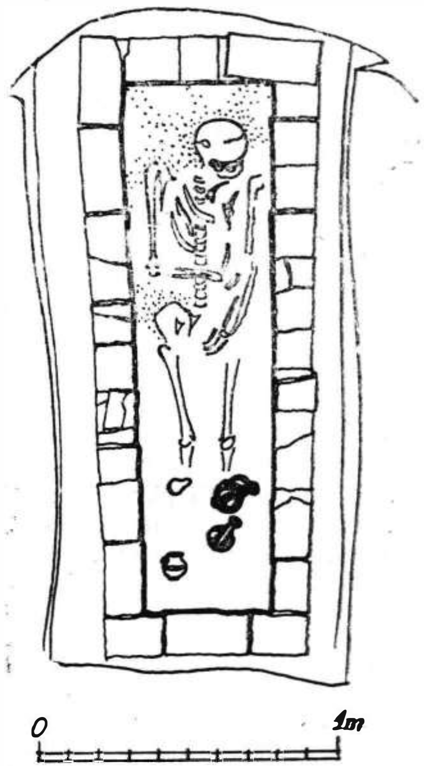

Fig. 3 — Tomis. Mormînt de înhumație: construit din cărămidă (Tipul IX).

Tipul X. Morminte din lespezi de calcar cu o singură încăpere. Sînt camere mici (interior: L. 2,30 m, Lăț. 1,70 m, Î. 1,40 m), paralelipipedice, construite din lespezi mari de calcar cochilifer, întîlnit din abundență în jurul Tomisului. Fiecare perete al încăperii este format, de cele mai multe ori, dintr-o singură lespede; cîteodată, ele sînt înnădite în partea inferioară,

[19] O. Floca, *Sistemele de înmormîntare din Dacia superioară romană*, în *Sargetia*, II, 1941, p. 32–54; M. Macrea și D. Protase, *Șantierul Alba Iulia și împrejurimi*, în *Materiale*, V, 1959, p. 439.

[20] La Ostrov, vezi, A. Rădulescu, *Elmi bronzei di Ostrov*, în *Dacia*, N. S., VII, 1963 p. 535; la Horia (jud. Tulcea), inedite.

pentru a se obține o înălțime mai mare în interior, și numai rareori laturile lungi sînt alcătuite din îmbinarea a două lespezi. Podeaua încăperii este făcută din loess bătătorit, uneori amestecat cu bucăți de cioplitură de piatră sau cu mortar de var (în cazul celor tencuite în interior). Un singur mormînt din totalul celor cercetate pînă acum avea podeaua pardosită cu cărămizi pătrate, legate între ele cu mortar. Pentru a preîntîmpina pătrunderea pămîntului în mormînt, muchiile erau uneori rostuite cu mortar, iar alteori interiorul era complet tencuit ; în cazul din urmă, pe tencuiala netezită cu var simplu erau pictate diferite motive legate în general de credințele eschatologice. La Tomis sînt cunoscute cîteva morminte pictate, unele provenind din săpături mai vechi [21], iar altele descoperite în ultimii ani ; dintre acestea unul singur, cercetat în 1964, se păstrează în întregime[22]. Mormintele din această categorie erau construite în gropi, iar apoi, peste ele, se ridicau tumulii. În săpăturile făcute de noi, cu toate că s-au descoperit multe morminte de acest fel, n-am surprins stratigrafic niciodată mantaua tumulilor, datorită nivelărilor repetate care s-au făcut cu ocazia construirii orașului Constanța. Cunoaștem morminte din lespezi de piatră, descoperite la începutul secolului nostru, în urma nivelării unor tumuli [23], într-un sector în care în ultimii ani au fost săpate mai multe morminte de acest tip, sector prin care, după însemnările făcute la sfîrșitul secolului al XIX-lea, treceau două drumuri antice mărginite de movile [24].

Într-un asemenea mormînt puteau fi înhumați mai mulți morți, cu sau fără sicriu de lemn, mormîntul fiind într-un fel, un „cavou" de familie.

După felul cum au acoperișul și după modul de introducere a mortului în interior, mormintele în lespezi se subdivid în următoarele variante :

1. Cu acoperiș plan și cu „fereastră" (fig. 4). Acoperișul este format din două și, mai rar, din trei lespezi sprijinite pe cele verticale, care formau cutia mormîntului. Marginile lespezilor orizontale depășesc linia celor verticale, formînd o streașină ca de casă. Pe una din laturile înguste ale încăperii era săpată „fereastra" prin care erau introduși morții. Din exterior, ea era astupată fie cu o lespede cioplită special și care închidea etanș tot acest gol, fie cu un capac improvizat din diferite lespezi, iar mai rar, cu un zid care era mai degrabă o îngrămădire de bolovani și pămînt. Lespedea care astupa „fereastra", pentru a fi mai ușor mînuită, avea cîteodată în mijloc o verigă de fier prinsă prin plumbuire. Intrarea în mormintele cu „fereastră" era uneori mărginită de două lespezi așezate vertical, formînd un *dromos* în pantă care cobora de la nivelul solului la cel al mormîntului. Într-un singur caz am găsit *dromos*-ul mărginit de două ziduri de cărămidă legate cu pămînt și aceasta la mormîntul care avea și fundul podit cu cărămizi.

2. Cu acoperiș plan și fără „fereastră" (fig. 5). În acest caz, accesul în interiorul mormîntului se făcea prin deplasarea unei lespezi din acoperiș.

3. Cu acoperiș în pantă dublă și cu „fereastră" (fig. 6). Acoperișul este făcut din două lespezi smari așezate în două ape și sprijinite pe laturile

---

[21] P. Polonic, *op cit.*, f. 6—7, 73—74 ; Gr. Tocilescu, *op. cit.*, ms. rom. 5132, f. 231 ; *ACMI*, 1914, p. 96—97, (*Raportul D-lui I. Ghibănescu* (*Constanța*).

[22] Expus în Muzeul de arheologie Constanța : sînt pictați șerpi și ramuri de măslin.

[23] P. Polonic, *op. cit.*, f. 69—72 ; Gr. Tocilescu, *op. cit.*, ms. rom. 5131, f. 184—195.

[24] P. Polonic, *Arhiva personală. Harta, Ruinele orașului Tomis.*

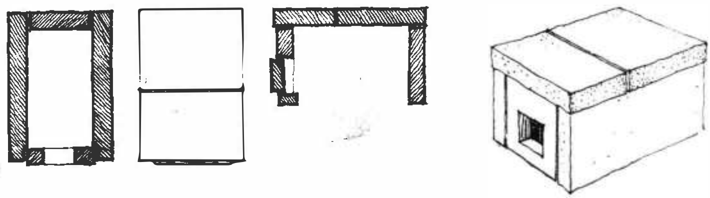

Fig. 4. — Tomis. Mormînt de înhumaţie: din lespezi de calcar, cu o singură încăpere, acoperiş plan şi cu „fereastră" (Tipul X_1).

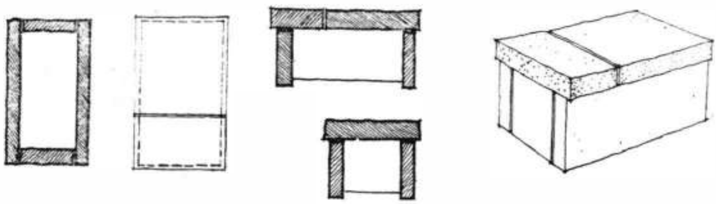

Fig. 5. — Tomis. Mormînt de înhumaţie: din lespezi de calcar, cu o singură încăpere, acoperiş plan şi fără „fereastră" (Tipul X_2).

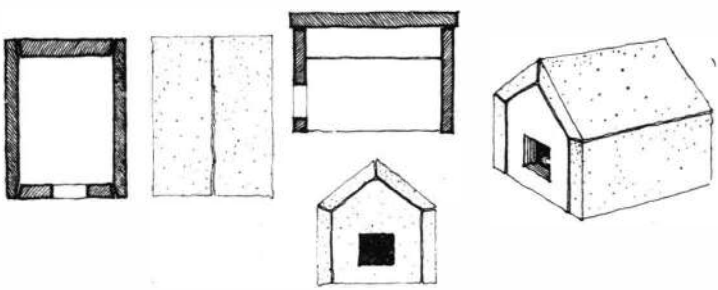

Fig. 6. — Tomis. Mormînt de înhumaţie: din lespezi de calcar, cu o singură încăpere, acoperiş în pantă dublă şi cu „fereastră" (Tipul X_3).

înguste ale încăperii, care sînt tăiate cu partea superioară în formă de triunghi. Lespezile acoperişului, cîteodată pentru mai multă stabilitate, aveau muchiile laturilor lungi săpate cu rostul petrecut; acelaşi mod de îmbinare, cu rostul petrecut, era folosit uneori şi pentru lespezile care formau pereţii verticali.

4. Cu acoperiş în pantă dublă şi fără „fereastră" (fig. 7). În acest caz, la fel ca la cele cu acoperişul plan şi fără „fereastră", accesul în interior se făcea prin deplasarea unei lespezi de acoperiş.

Mormintele din lespezi, datorită materialului care se găsea din abundenţă prin împrejurimi, deşi mai costisitor decît al celor descrise anterior, sînt destul de frecvente în epoca romană, înregistrîndu-se numai în cercetările făcute în perioada 1959—1964, un număr de 45 de morminte de acest fel. Majoritatea acestor morminte au fost jefuite în antichitate sau în vremurile moderne. Pe baza inventarelor funerare, uneori chiar şi în cele

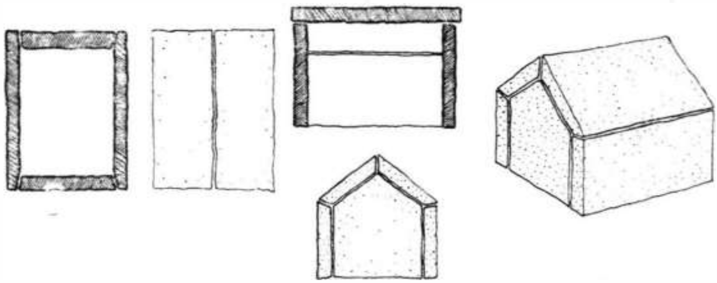

Fig. 7. — Tomis. Mormînt de inhumaţie : din lespezi de calcar, cu o singură încăpere, acoperiş în pantă dublă şi fără „fereastră" (Tipul X_4).

jefuite am mai găsit destule obiecte pentru a le data, în marea lor majoritate sînt din secolele III-IV e.n. ; rareori însă în mormintele descoperite pînă acum, unele obiecte din inventarul funerar ar putea indica o dată mai timpurie.

Tipul XI. Mormînt din lespezi de calcar cu două încăperi (fig. 8). Este o formă ceva mai evoluată a tipului precedent, construit în întregime din plăci mari de calcar, dar cu un vestibul prea mic pentru a se înhuma în el, încît, făcut mai mult simbolic, ar fi înlocuit camerele în care se întîlneau rudele celor morţi în anumite zile [25]. Un astfel de mormînt s-a întîlnit o singură dată la Tomis, în săpături mai vechi [26], cu acoperişul vestibulului plan, iar al camerei mortuare în pantă dublă. Accesul din vestibul în ca-

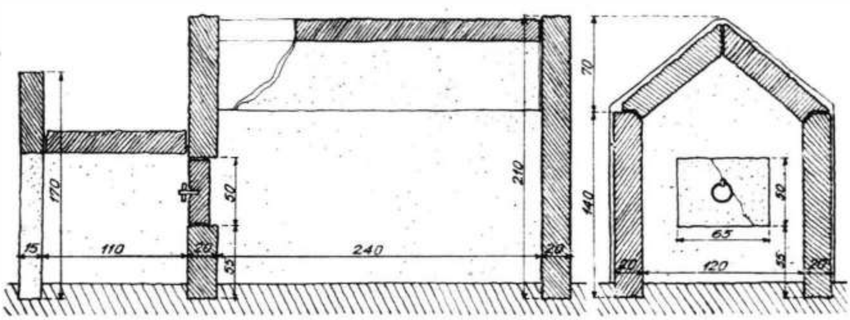

Fig. 8. — Tomis. Mormînt de inhumaţie : din lespezi de calcar cu două încăperi (Tipul XI). Reprodus după manuscrisul lui Gr. Tocilescu.

mera propriu-zisă se făcea printr-o „fereastră" (0,65 × 0,50 m) astupată cu o lespede cu inel de fier la mijloc. Interiorul ambelor încăperi avea pe pereţi tencuială „cu mortar alb, un fel de stuc, fără pictură" [27].

Tipul XII. Mormînt cioplit dintr-un bloc de calcar. Într-un bloc de piatră s-a cioplit cutia unui mormînt, cum ar fi *arca* unui sarcofag sau un uluc pentru adăpatul vitelor. Acoperişul este făcut din scînduri sau din

[25] Fr. Cumont, *Lux perpetua*, Paris, 1949, p. 35—38.
[26] Gr. Tocilescu. *op. cit.*, ms. rom. 5131, f. 183—187.
[27] *Ibidem*, f. 185.

lespezi de dimensiuni diferite, fără o îmbinare riguroasă între ele. Este întîlnit destul de rar în necropolele Tomisului, deşi este frecvent în aşezările rurale şi chiar în cele urbane de pe *limes*-ul dunărean [28], din Dacia [29] şi din multe provincii ale Imperiului roman [30].

Tipul XIII. Sarcofage. Sînt alcătuite din cutie (*arca*) şi capac (*operculum*), fiecare cioplită dintr-un singur bloc de calcar local sau din marmură. Dintre cele din marmură unele sînt cioplite la Tomis de meşteri locali, iar altele sînt importate, gata lucrate, din centre microasiatice. Dacă pentru unele edificii se justifica mai mult necesitatea lucrării pe locul de construcţie a pieselor arhitectonice de marmură, explicîndu-se în acest fel importul marmurei brute, acelaşi lucru nu poate fi valabil întru totul pentru sculptura funerară şi votivă care se dezvoltase în centre specializate într-un anumit gen, mai ales în Asia Mică, de unde negustorii au polarizat în tot Imperiul roman produsele lor finite [31].

Forma sarcofagelor descoperite la Tomis, lucrate în piatră sau în marmură, este unitară. Cutia paralelipipedică are chenare profilate pe marginea fiecărei feţe şi numai rareori este ornamentată; pe latura anterioară lungă, inscripţia (atunci cînd există) este scrisă în *tabula ansata*. Capacul, lucrat totdeauna în pantă dublă, are schiţate de cele mai multe ori, pe toată suprafaţa, ţigle de acoperiş, iar la colţuri acrotere, simple sau ornamentate cu frunze de acant şi palmete sau cu bustul defunctului [32]; în mijlocul frontonului apare de multe ori capul Meduzei sau o rozetă. Aceeaşi formă, dar neornamentată, o au sarcofagele mici pentru copii; unele dintre acestea, provenite din descoperiri întîmplătoare la care nu se cunoaşte contextul arheologic în care au fost găsite, ar putea fi racle pentru păstrarea oaselor [33]. Pînă în prezent n-au fost descoperite la Tomis sarcofage cu *arca* ornamentată cu scene istorice sau mitologice, nici sarcofage creştine cu scene biblice şi nici capace de sarcofage de altă formă decît cea amintită mai sus, deşi în alte aşezări din Dobrogea s-au găsit [34].

Din Tomis sînt cunoscute multe sarcofage (majoritatea păstrate fragmentar) care dovedesc o largă folosire a lor în epoca romană, într-o perioadă cuprinsă de pe la mijlocul secolului al II-lea e.n. şi pînă la începutul secolului al IV-lea e.n. Piesele cele mai bune şi cele mai multe sînt din a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. şi din prima jumătate a secolului al III-lea e.n., perioada care poate fi socotită de maximă înflorire pentru acest tip la Tomis.

---

[28] Descoperite în 1960 în apropiere de satul Dunăreni (înainte Mîrleanu), jud. Constanţa.

[29] O. Floca, *op. cit.*, p. 13—15, cu capac plan din una sau mai multe lespezi.

[30] Claude F. A. Schaffer, *Fouilles dans la nécropole sur la falaise nord de Minet-el-Beida*, în *Syria*, XIV, 1933, p. 95.

[31] R. Turcan, *Origines et sens de l'inhumation à l'époque impériale*, în *RÉA*, LX, 1958, p. 334—335.

[32] Em. Coliu, *Un sarcophage à symbole à Tomis*, în *Istros*, I, 1934, p. 96—101; V. Barbu, în *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 553—555, fig. 1, 3; idem, *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanţa, 1964, p. 44, fig. 1, 3.

[33] Gr. Florescu, *Descoperiri arheologice în Constanţa şi monumente antice inedite din Muzeul regional al Dobrogei*, în *AnD*, XV, 1934, p. 115—118.

[34] În parcul arheologic din Constanţa se află un capac de sarcofag, descoperit în comuna Dulgheru, jud. Constanţa, pe care este sculptată o femeie şezînd întinsă.

Tipul XIV. Mormînt de cărămidă cu capac de sarcofag. Peste o cutie zidită din cărămidă, de dimensiunile unui sarcofag, este pus un capac de sarcofag, cioplit dintr-un singur bloc de piatră. Se cunoaşte un singur exemplu de acest tip din descoperirile mai vechi. Acest mod hibrid de alcătuire a unui mormînt se întîlneşte şi în Dacia, unde sînt chiar cutii zidite din cărămidă şi capace dintr-un singur bloc de piatră cu acrotere la colţuri[35], iar în provinciile orientale, cutia săpată direct în stîncă şi acoperită cu un capac de sarcofag [36]. Fără a fi o treaptă intermediară în evoluţia tipologică a celor două feluri de morminte, acest tip confirmă contemporaneitatea mormintelor din cărămidă şi a sarcofagelor, atestată de altfel prin existenţa lor paralelă.

Tipul XV. Cavou cu o singură încăpere (fig. 9). Sînt construite din blocuri mari de piatră fasonată (dimensiuni : L. pînă la 2,20 m, Î. 0,52—0,60 m, Lăţ. 0,46—0,70 m), legate cu mortar, iar interiorul tencuit. La toate cavourile descoperite, mortarul de tencuială era cu totul diferit de cel al zidăriei, formînd fie o tencuială în ştucatură, fie o tencuială netezită cu mortar bogat în var, ambele bune pentru frescă. La două dintre cele

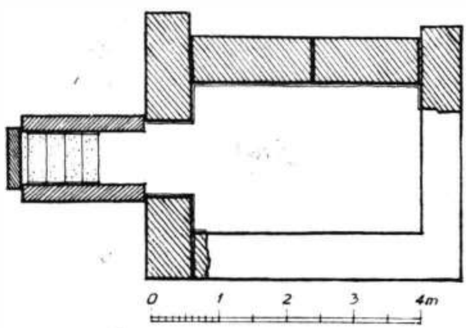

Fig. 9. — Tomis. Mormînt de înhumaţie : cavou cu o singură încăpere (Tipul XV).

patru cavouri cercetate, pe bucăţile de tencuială desprinse de pe blocurile căzute se păstrau urme de frescă, mai ales linii şi pete de vopsea fără a putea reconstitui subiectul frescelor ; varietatea culorilor întîlnite este singurul indiciu că motivele pictate ar fi fost complexe[37]. Cavouri cu o singură încăpere au fost descoperite în două necropole diferite,toate din păcate distruse încă din antichitate, unele mai mult, altele mai puţin, încît nici unul nu păstrează în întregime părţile componente şi nu oferă toate elementele detaliilor de construcţie. Datele desprinse de la fiecare, dar mai ales de la unul care s-a păstrat mai bine — descoperit în 1964 pe faleza de sud a portului modern — au putut preciza unele elemente neîntîlnite la celelalte. După felul cum sînt construite zidurile, dar mai ales după scara sau *dromos*-ul de acces, se vede clar că aceste morminte erau subterane. Dacă aveau sau nu tumuli ridicaţi peste ele, este greu de spus astăzi, cînd nivelările practicate în Constanţa au înlăturat eventualii martori. Cert este că partea superioară era boltită, astfel rezista la presiunea pămîntului, chiar

[35] Descoperit cu ocazia lucrărilor de canalizare în parcul teatrului.

[36] P. Testini, *Archeologia Cristiana*, Roma, 1958, p. 298—302.

[37] La unul din cavouri s-au găsit urme de şase culori diferite.

dintr-un eventual tumul. Pardoseala era din lut galben bătătorit, din pietricele şi aşchii de cioplitură şi mortar, sau din cărămizi pătrate legate cu mortar. În interiorul a două din cavourile cercetate s-au găsit fragmente din cîte un sarcofag de calcar, lucrate cu destul de multă atenţie. Într-unul dintre acestea, pe lîngă fragmentele din sarcofag, se mai afla şi soclul unei statuete de marmură cu o parte din tălpile picioarelor celui înfăţişat.

Tipul de cavou cu o singură încăpere, construit din blocuri de talie şi cu partea superioară boltită, este bine cunoscut şi destul de frecvent în epoca romană ; el continuă o tradiţie mai veche, greacă şi elenistică [38], de cînd este atestat în alte necropole din Dobrogea [39]. Cele patru cavouri de la Tomis, inegal cunoscute prin datele oferite de săpătură şi stadiul de conservare, au totuşi elemente suficiente pentru a fi precizată contemporaneitatea lor. Despre epoca în care au fost construite şi cît timp au fost folosite, pe baza obiectelor din inventarele funerare care s-au mai găsit, se poate afirma numai că erau încă folosite spre sfîrşitul secolului al III-lea e.n. Ţinînd seama că o serie de obiecte din inventarele funerare sînt din secolele II şi III, socotim secolul al III-lea e.n., pînă spre sfîrşitul lui, data finală de folosire a acestor morminte, construite probabil, spre mijlocul secolului al II-lea e.n.

Tipul XVI. Cavou cu o singură încăpere şi vestibul. Întrucîtva asemănător cu tipul *XV*, numai că intrarea este printr-un mic vestibul în care erau scările de coborîre spre camera propriu-zisă. Acest tip de mormînt a fost întîlnit de două ori pînă acum printre descoperirile mai vechi de la sfîrşitul secolului trecut.

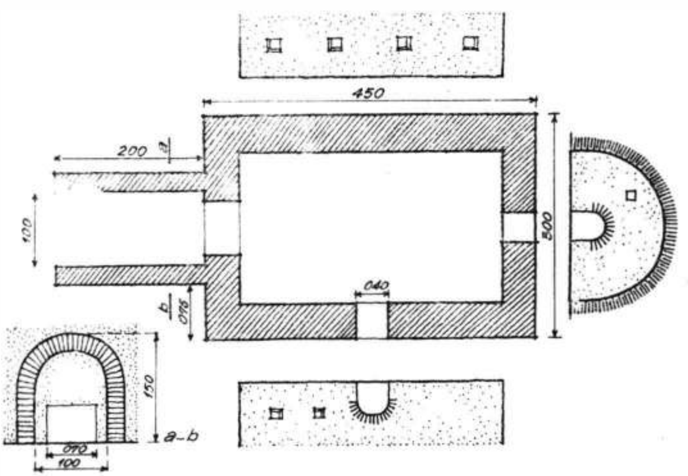

Fig. 10. — Tomis. Mormînt de înhumaţie : cavou cu o singură încăpere şi vestibul (Tipul XVI). Reprodus după manuscrisul lui Gr. Tocilescu şi P. Polonic.

[38] Vassos Karageorghis, *Chronique des fouilles à Chypre en 1966*, *BCH*, 1967, I, p. 295—297, secolul al III-lea î. e. n. ; G. Daux, *Chronique des fouilles 1964*, *BCH*, 1965, II, p. 826—827, elenistic.

[39] C. Preda, *Una nuova tomba a volta scoperta presso Mangalia-Callatis*, în *Dacia*, N. S., VI, 1962, p. 157—172.

Ambele sînt zidite din piatră nefasonată legată cu mortar de var, iar bolta construită din cărămizi; pardoseala, din lut galben bine bătătorit. Sînt diferenţe de dimensiuni şi de construcţie, inerente, de altfel, chiar la morminte contemporane. Astfel, unul (fig. 10), cel descoperit cu ocazia plantării de pomi în „Grădina publică" (azi Parcul teatrului)[40] avea între vestibul şi camera mortuară o intrare pătrată (0,70 × 0,70 m), similară cu „fereastra" de la mormintele din lespezi. Pereţii, cît şi bolta erau netencuiţi în interior, iar în camera propriu-zisă, pe peretele din est şi cel din nord era cîte o nişă cu partea superioară arcuită (late de 0,45 şi 0,40 m), iar lîngă nişă cîte una sau două găuri pătrate mici (0,25 × 0,25 m), probabil pentru păstratul opaiţelor (fig. 10). A fost găsit jefuit şi fără nici un element care să poată preciza datarea.

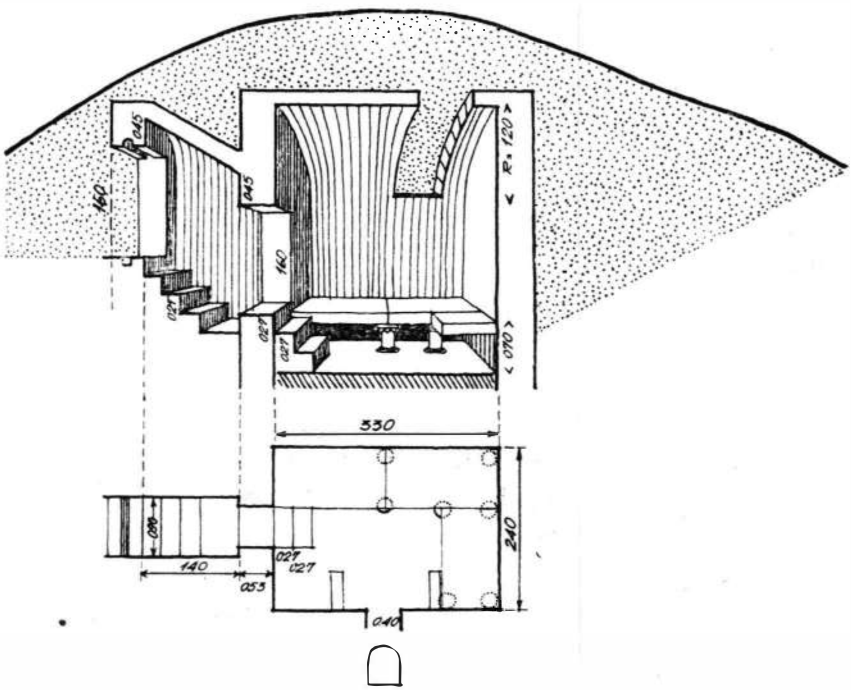

Fig. 11. — Tomis. Mormînt de înhumaţie: cavou cu o singură încăpere şi vestibul (Tipul XVI). Reprodus după manuscrisul lui P. Polonic.

Al doilea mormînt, descoperit cu ocazia lărgirii terenului fostei linii ferate (azi Bulevardul Republicii) (fig. 11), avea uşă atît pentru intrarea în vestibul, cît şi în cameră (1,60 × 0,90 m şi 1,60 × 0,73 m); se păstrau stîlpii de piatră (uşorii) cu urmele crampoanelor de fier care fixau uşa de lemn. Şi acest mormînt avea în peretele de est o nişă (lăţ. 0,40 m), cu partea superioară arcuită. Interiorul era complet tencuit. În camera mortuară, de jur împrejur, erau montate mese din lespezi mari, cioplite în piatră,

[40] P. Polonic, *op. cit.*, f. 75—77; Gr. Tocilescu, *op. cit.*, II, ms. rom. 5132, f. 230—231.

susţinute pe stîlpi rotunzi, tot de piatră. Atît pe mese, cît şi sub ele erau îngrămădite foarte multe oase; după afirmaţiile descoperitorului erau 80 de cranii. Datorită numărului mare de schelete depozitate în acest mormînt, el poate fi socotit un *ossuarium* care ar fi primul cunoscut la Tomis. Pentru datare, dintre obiectele găsite printre oase (pafta,mărgele, monede), autorul menţionează o singură monedă descifrată „care este de la Constantinus" [41].

Tipul XVII. Cavou cu două încăperi şi vestibul. Se cunosc două descoperite în actuala piaţă din faţa gării, unul la sfîrşitul secolului al XIX-lea, ia altul în anul 1961. Din cauza unor similitudini, la începutul săpăturii, la cel descoperit mai recent, am fost tentaţi să credem că redescoperim pe cel înregistrat la sfîrşitul secolului al XIX-lea. Pe parcursul săpăturii, detaliile constructive ne-au îndepărtat complet această prezumţie. Ambele morminte au fost construite sub nivelul de călcare al solului antic, de la care se ajungea prin *dromos* şi printr-o scară cu trepte de piatră.

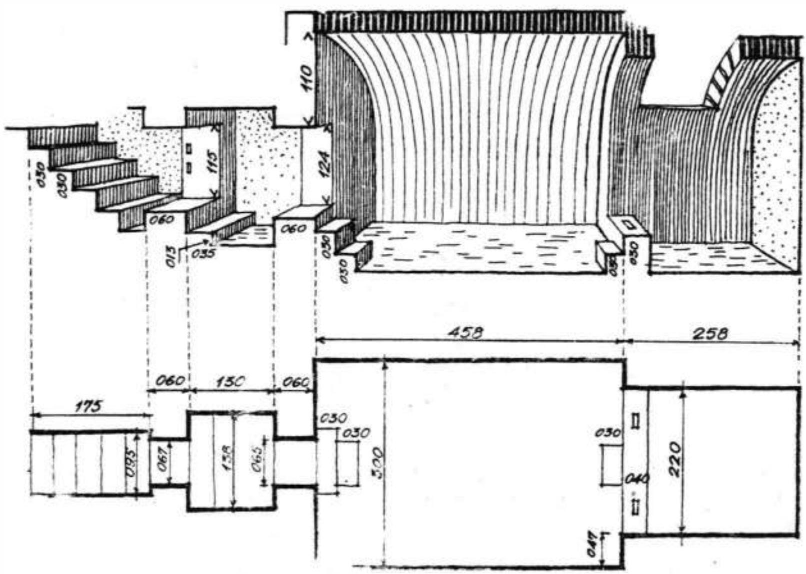

Fig. 12. — Tomis. Mormînt de înhumaţie: cavou cu două încăperi şi vestibul (Tipul XVII). Reprodus după Gr. Tocilescu.

Primul cavou, cel din descoperirile anterioare, era construit în întregime din cărămidă, ca şi bolta ambelor încăperi (fig. 12). Pereţii interiori erau vopsiţi în roz, peste care apoi s-au făcut dungi verticale roşii şi albastre. Zidul despărţitor între cele două camele, lucrat din piatră fasonată, avea încastrate în el plăci de calcar cu basoreliefuri reîntrebuinţate, înfăţişînd scene mitologice şi ornamente florale, care au fost diferit interpretate pe parcursul anilor [42]. Mormîntul, găsit jefuit, nu mai păstra din obi-

[41] P. Polonic, *op, cit.*, f. 69—72; Gr. Tocilescu, *op. cit*, f. 226.

[42] Gabriella Bordenache, *Un documento tardo di sincretismo pagano*, în *StCl*, X, 1968, p. 177—183, cu toată bibliografia anterioară.

ectele din inventar decît un vas de sticlă „la fel cu cele ce se află prin toate mormintele antice" şi două monede de bronz din care „una este de la Constantin" [43].

Al doilea cavou, cel descoperit în 1961, era construit din piatră nefasonată legată cu mortar, iar bolta, din piatră plată, tot nefasonată, turnată în cofraje (fig. 13). Numai zidul vestibulului (singurul găsit intact era cel de nord-est) era construit din piatră fasonată de diferite mărimi, unele de la edificii mai vechi, cu diferite profilaturi, refolosite ca piatră de construcţie. Interiorul este tencuit în întregime; pe tencuiala pereţilor s-au aplicat dungi verticale late de 3—4 cm cu vopsea roşu cărămiziu.

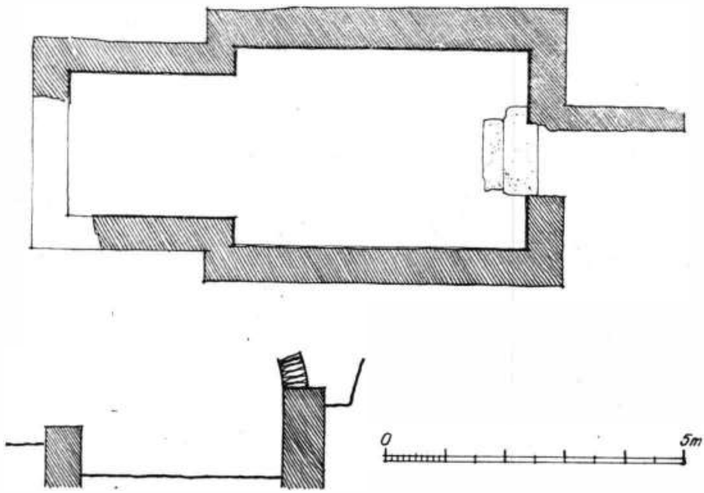

Fig. 13. — Tomis. Mormînt de înhumaţie: cavou cu două încăperi şi vestibul (Tipul XVII).

Mormîntul, distrus în mare parte mai de mult, nu mai păstra obiecte din mobilierul şi inventarul funerar, încît nu avem elemente pentru datare.

Tipul XVIII. Arcosolium (?): Descoperit în 1931 o dată cu sarcofagul de marmură cu simbolurile zeului Men; construcţie simplă cu ziduri pe trei laturi, iar a patra deschisă, partea superioară boltită (Lăţ. 1,80 m, Î. 2,00 m, din lungime se mai păstra 1—1,50 m). Eclipsată de frumosul sarcofag de marmură, care a furat atenţia cercetătorilor, această construcţie a rămas aproape necunoscută şi nici măcar sub formă de însemnări nu ne-au fost transmise date mai amănunţite asupra ei. Ceea ce ştim sînt scurtele referiri făcute de cei care, rînd pe rînd, publică sarcofagul de marmură cu simboluri. Informaţiile sînt sumare şi din datele pe care le avem nici nu ştim sigur dacă era construită numai din piatră sau numai din cărămidă, pentru că doi din cei care au asistat la descoperire o descriu felurit [44];

[43] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, f. 228.

[44] C. Brătescu, *Sarcofagul cu simboluri din Constanţa*, în *AnD*, XII, 1931, p. 220; C. Blum, *Sarcofagul roman cu simbolurile justiţiei penale*, II, Constanţa, p. 4; Em. Coliu, *op. cit.*, p. 84—88.

numai Em. Coliu, principal editor al sarcofagului cu simboluri, dă unele detalii, însă fără a preciza din ce surse le are şi emite teoria că ar fi un *arcosolium*, bizuindu-se pe construcţii similare din Asia Mică, de unde provenea şi sarcofagul de marmură [45]. Dacă ţinem seama de dimensiunile construcţiei este greu de admis că ar fi putut fi un *arcosolium* bun pentru un sarcofag de dimensiunile celui amintit.

★

Acestea sînt tipurile de morminte întîlnite în cele şase secole de epocă romană în necropolele Tomisului. Considerăm că în stadiul actual al investigaţiilor, pe baza datărilor făcute la descrierea fiecărui tip de mormînt, repartizările pe secole a tipurilor de morminte s-ar prezenta astfel :

— Secolul I e.n. : tipurile II, III, V, VI ;
— Secolul II e.n. : tipurile II, III, V, VI, X, XIII, XV ;
— Secolul III e.n. : tipurile I, V, VI, VIII, IX, X, XIII, XV ;
— Secolul IV e.n. : tipurile V, VI, VII, VIII, X, XIII, XVI (?), XVII(?) [46] ;
— Secolul V e.n. : tipurile V, VI, VII, VIII ;
— Secolul VI e.n. : tipurile V, VI, VII.

În această repartiţie schematică nu au fost incluse tipurile XI, XII, XIV şi XVIII pentru care nu avem nici un element de datare ; ele provin din descoperiri mai vechi, rămase inedite sau publicate fără nici o referire asupra datării. Pe baza elementelor constructive tipul XI poate fi apropiat de tipul X, iar tipurile XII şi XIV de tipurile IX şi XIII.

Comparativ cu alte necropole, din oraşe întrucîtva similare ca importanţă şi componenţă etnică, Tomisul oferă o gamă destul de variată de morminte, mai ales de înhumaţie, cuprinzînd tipurile principale întîlnite în această vreme în lumea romană ; unele tipuri, de largă circulaţie, sînt imitate întrutotul, iar altele numai adaptate la condiţiile specificului local.

În privinţa mormintelor de incineraţie, se observă în toată epoca romană, pînă la mijlocul secolului al III-lea e. n., cînd dispar total, o continuare a formelor mai vechi din perioada elenistică, fără infiltrarea de tipuri noi. Modificările care apar în forma gropii sînt de mică importanţă şi pot fi considerate ca o rezultantă inerentă a tipurilor respective printr-o folosire a lor timp de mai multe secole şi, mai ales, datorită influenţei pe care o exercită, în unele privinţe, ritualul înhumării asupra celui de incineraţie. De reţinut că atît în perioada greacă şi elenistică, cît şi mai tîrziu în epoca romană, la Tomis, singura formă de incineraţie a fost arderea pe loc, deşi morminte contemporane de incineraţie din aşezările băştinaşe sau din necropole învecinate au şi alte tipuri. Persistenţa aceloraşi tipuri de morminte de incineraţie în epoca romană denotă că acest rit a fost practicat în continuare de aceeaşi populaţie, în rîndul

[45] Em, Coliu, *op.*, *cit.*, p. 88.

[46] Pentru aceste două tipuri de morminte singurele elemente de datare sînt monedele „de la Constantinus" sau „de la Constantin", găsite în interior ; ele sînt descoperite anterior şi rămase în manuscrisele lui Gr. Tocilescu.

căreia nu s-au produs transformări şi infiltrări masive de locuitori din localităţi de altă practică funerară. Schimbările care se produc încep pe la sfîrşitul secolului I e. n. şi se declanşează masiv în secolul al II-lea e. n, cînd se înregistrează mari transformări şi în alte domenii la Tomis. În tot acest timp, mormintele de incineraţie, chiar dacă sînt pe cale de dispariţie, continuă formele anterioare, dovadă că ele aparţin vechii populaţii care n-a acceptat încă ritul înhumării. Chiar şi tipul de „morminte în trepte" considerăm că nu este un tip importat din alte aşezări, ci că reprezintă o variantă tîrzie şi mult transformată a şanţului de tiraj, întîlnit încă din perioada elenistică. Evoluţia lui este marcată în acest caz şi prin faptul că incineraţia se practică fără calcinarea completă a oaselor, iar după consumarea focului oasele rămîn să zacă pe vatră nederanjate.

Mormintele de înhumaţie, tipurile şi variantele enumerate, dovedesc varietatea formelor de înhumare, mai ales că în perioada de la mijlocul secolului al II-lea e. n. pînă spre jumătatea secolului al IV-lea e. n. au fost folosite toate tipurile descrise mai sus; această perioadă poate fi socotită, de altfel, ca cea mai concludentă pentru practicarea înhumaţiei la Tomis, deoarece ea reprezintă intervalul în care înhumaţia generalizată nu este încă prea mult influenţată de religia creştină. Creştinii în perioada de început caută să se deosebească de păgîni prin practicarea celor mai simple forme de înhumaţie, prin renunţarea la construcţiile mortuare şi la inventarul funerar. Orientarea scheletului şi elementele de ordin stratigrafic sînt singurele care ne îndreptăţesc să socotim că unele din această categorie sînt creştine. În privinţa tipurilor de morminte, chiar dacă sînt unele care cunosc o largă circulaţie în tot Imperiul roman, există caracteristici sau detalii care să le apropie de provinciile din sudul Peninsulei Balcanice sau din Orient, sub a căror influenţă rămîne în continuare Tomisul în vremea romană şi prin a căror filieră pătrund elementele de cultură şi civilivzaţie romană. Ne referim numai la mormintele în lespezi (tipul X) care se întîlnesc în Dacia şi în alte necropole din provinciile occidentale, dar care sînt cu totul diferite la Tomis şi în alte cîteva necropole din Dobrogea. Cele de la Tomis şi din Dobrogea au dimensiunile mult mai mari decît ale celorlalte; acoperişul în pantă dublă şi interiorul uneori tencuit şi pictat, le dau mai mult aspectul de casă. Mai concludente în această privinţă pot fi socotite sarcofagele cu fronton şi acrotere (tipul XIII), pornite din Orient la începutul secolului al II-lea e. n. spre celelalte provincii ale Imperiului roman, şi construcţiile funerare cu partea superioară boltită (tipul XV), întîlnite în Dobrogea încă din perioada elenistică. O remarcă specială se cuvine mormintelor în firidă (tipul VIII), atît prin apartenenţa lor ipotetică la tipul sirian cît, mai ales, prin prezenţa lor în Dobrogea, pînă acum, numai la Tomis. Frecvenţa destul de mare a acestui tip la Tomis presupune o răspîndire şi în alte necropole, pentru că e greu de admis că cei care au practicat acest mod de înhumare timp de aproape două secole au locuit numai în metropola cetăţilor vest-pontice.

DES NÉCROPOLES DE TOMIS

I. TYPES DE TOMBES DE L'ÉPOQUE ROMAINE

RÉSUMÉ

L 'auteur présente la classification des tombes de l'époque romaine des nécropoles de Tomis, classification faite sur la base de l'étude de plus de cinq cents tombes fouillées entre 1959—1964 et tenant compte des données fournies par les tombes antérieurement découvertes surtout pendant l'activité de Grigore Tocilescu. C'est dans le cadre de chaque rite funéraire qu'on a fait la classification des types de tombes, d'abord celles d'incinération, plus souvent employées au début de l'époque romaine, bien que du point de vue typologique celles-ci n'ont pas la variété des tombes d'inhumation.

Il y a quatre types de tombes d'incinération (le type I—IV, fig. 1/1—1/6), tous constituant une résultante évolutive des formes rencontrées à l'èpoque hellénistique. C'est la preuve que ce rite a été pratiqué continuellement par la même population, qui n'a pas subi des transformations et des infiltrations massives d'habitants appartenent aux localités qui pratiquainet d'auters formes d'incinération.

Les tombes d'inhumation (les types V—XVIII, fig. 1/7 et fig. 2—13) sont beaucoup plus variées et présentent beaucoup de types qu'on a découvert dans le reste de l'Empire romain, surtout dans les provinces de la Péninsule balkanique et de l'Orient. Parmi ceux-ci on remarque les sarcophages à fronton et acrotère (le type XIII) provenant de l'Orient, au début du IIe siècle de n. è. et les constructions funéraires ayant la partie supérieure voutée (le type XV) qu'on a découvert en Dobroudja de l'époque hellénnistique. Une remarque spéciale pour les tombes avec des niches (le type VIII) tant pour leur appartenance hypothétique au type syrien que, surtout, pour leur présence en Dobroudja, jusqu'à présent à Tomis seulement.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Tomis — 1, — Tombe d'incinération : fosse ovale et peu profonde, les offrandes protégées par une cassette de tuiles. (Type I_1) ; 2, — Tombe d'incinération : fosse ovale et peu profonde, les offrandes déposées sans aucun abri. (Type I_2) ; 3, — Tombe d'incinération : fosse rectangulaire très profonde, les offrandes protégées par une cassette de tuiles. (Type II_1) : 4, — Tombe d'incinération : fosse rectangulaire très profonde, les offrandes déposées sans aucun abri. (Type II_2) ; 5, — Tombe d'incinération : fosse « en degrés ». (Type III) ; 6, — Tombe d'incinération : fosse ovale, très profonde. (Type IV) ; 7, — Tombe d'inhumation : en une seule niche. (Type VIII_1).

Fig. 2. — Tomis. Tombe d'inhumation : en niche à plusieurs compartiments disposés en croix. (Type VIII_4).

Fig. 3. — Tomis. Tombe d'inhumation : construite en briques. (Type IX).

Fig. 4. — Tomis. Tombe d'inhumation : en dalles de calcaite, à un seul compartiment, à toit plan et à « fenêtre ». (Type X_1).

Fig. 5. — Tomis. Tombe d'inhumation : en dalles de calcaire, à un seul compartiment, à toit plan et sans « fenêtre ». (Type X_2).

Fig. 6. — Tomis. Tombe d'inhumation : en dalles de calcaire, à un seul compartiment, à toit en double pente et à « fenêtre ». (Type X_3).

Fig. 7. — Tomis. Tombe d'inhumation : en dalles de calcaire, à un seul compartiment, à toit en double pente et sans « fenêtre ». (Type X_4).

Fig. 8. — Tomis. Tombe d'inhumation : en dalles de calcaire, à deux compartiments. (Type XI). Réproduction d'après le manuscrit de Gr. Tocilescu.

Fig. 9. — Tomis. Tombe d'inhumation : caveau à un seul compartiment.

Fig. 10. — Tomis. Tombe d'inhumation : caveau à un seul compartiment et à vestibule. (Type XVI). Réproduction d'après le manuscrit de Gr. Tocilescu et P. Polonic.

Fig. 11. — Tomis. Tombe d'inhumation : caveau à un seul compartiment et à vestibule. (Type XVI). Réproduction d'après le manuscrit de P. Polonic.

Fig. 12. — Tomis. Tombe d'inhumation : caveau à deux compartiments et à vestibule. (Type XVII). Réproduction d'après Gr. Tocilescu.

Fig. 13. — Tomis. Tombe d'inhumation : caveau à deux compartiments et à vestibule. (Type XVII).

AUTOHTONI ŞI MIGRATORI LA TÎRGŞOR ÎN SECOLUL AL IV-LEA E.N.

DE

BAKÓ GÉZA

Cercetările din ultimul timp au dovedit că majoritatea necropolelor de tip Sîntana-Cerneahov erau folosite în comun de populaţii diferite. Acest fapt impune de la sine necesitatea lămuririi raportului dintre populaţiile respective şi a determinării structurii lor sociale. Pentru a contribui la clarificarea problemelor arătate vom analiza în lucrarea de faţă necropola din secolul al IV-lea de la Tîrgşor, care face parte dintre cele mai complexe cimitire de tip Sîntana-Cerneahov [1].

După precizările lui Gh. Diaconu, pe la anul 300 e. n. necropola de la Tîrgşor era folosită de populaţia autohtonă geto-dacică, purtătoare a culturii Chilia. Taifalii, avangarda cerneahovienilor, au sosit aici în prima jumătate a secolului al IV-lea, iar goto-sarmaticii cerneahovieni pe la jumătatea aceluiaşi veac. Migratorii aşezaţi vremelnic la Tîrgşor au convieţuit cu autohtonii geto-daci, folosind împreună vechiul cimitir. Relativ la apartenenţa mormintelor necropolei cerneahoviene, cele de incineraţie au fost atribuite în parte autohtonilor, în parte taifalilor, în umaţiile fiind puse în bună măsură pe seama goto-sarmaticilor [2].

Din situaţia prezentată rezultă deci că incineraţiile şi înhumaţiile cerneahoviene de la Tîrgşor reprezintă de fapt trei populaţii deosebite. De asemenea, se mai desprinde şi concluzia că cele două tipuri de morminte erau doar parţial contemporane, înhumaţiile datînd din faza tîrzie a incineraţiilor.

Avînd în vedere factorii amintiţi este de la sine înţeles că sistemul de organizare al incineraţiilor şi al înhumaţiilor trebuie examinat aparte. În acest scop, folosindu-ne de monografia publicată de Gh. Diaconu, am întocmit cîte un plan separat pentru cele două tipuri de morminte (fig. 1 şi 6) [3].

★

[1] Gh. Diaconu, *Tîrgşor. Necropola din secolele III—IV e.n.* Bucureşti, 1965.

[2] *Ibidem*, p. 5—7, 118.

[3] Analiza necropolei o facem cu acordul lui Gh. Diaconu, pentru care îi mulţumim şi pe această cale.

SCIV, tomul 22, nr. 1, Bucureşti, 1971, p. 69—85

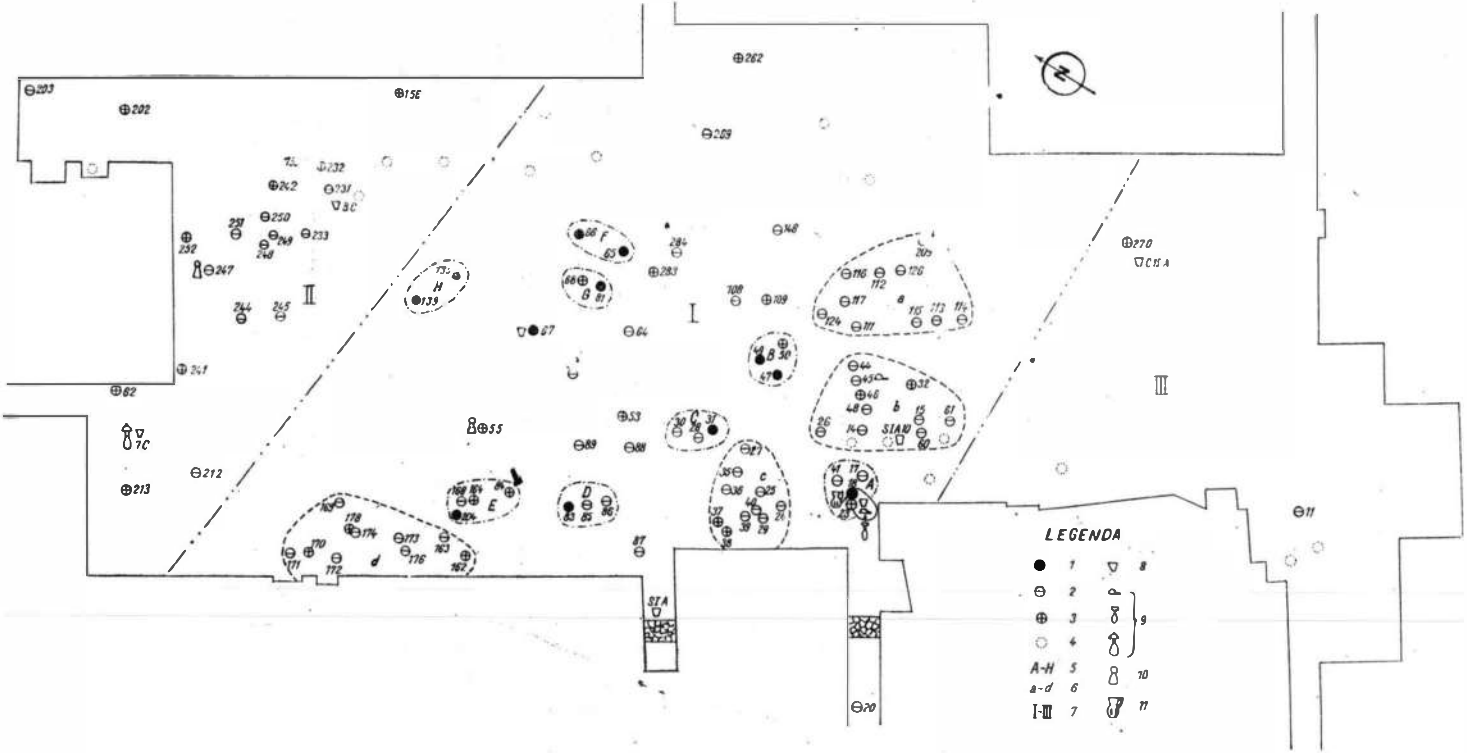

Fig. 1. — Planul analitic al mormintelor de incineraţie din faza Sîntana-Cerneahov de la Tîrgşor. *1*, morminte cu caracter autohton; *2*, morminte cu caracter taifalic; *3*, morminte cu caracter mixt; *4*, locul unor morminte distruse; *5*, grupuri cu morminte autohtone; *6*, ,,cuiburi'' taifalice; *7*, sectoare; *8*, pahare sau fragmente de pahare de sticlă; *9*, fibule tîrzii; *10*, pandantiv prismatic de os; *11*, cană faţetată cu toarta frîntă.

Cu privire la incineraţii menţionăm de la început că distrugerile ulterioare îngreunează studierea sistemului organizării lor. Totuşi, mormintele intacte, precum şi cele care se pot reconstitui ne asigură, cel puţin în linii mari, indicii suficiente pentru determinarea acestui sistem.

Pe teritoriul dezvelit incineraţiile se concentrau în trei sectoare. Lipsa înhumaţiilor şi a gropilor de mai tîrziu pe o bună parte a culoarelor dintre sectoare dovedeşte că spaţiile libere nu se datorează distrugerilor ulterioare, existenţa iniţială a celor trei sectoare fiind o realitate.

Sectorul central şi cel nordic sînt cunoscute aproape în întregime. La primul lipseşte numai marginea vestică, distrusă de construcţiile feudale, iar la al doilea marginea nord-vestică, situată în afara teritoriului săpat pînă în anul 1964, adică între caseta 5C şi secţiunea IC, unde mai tîrziu s-au descoperit încă cîteva morminte de incineraţie [4]. Din sectorul sudic cunoaştem puţine morminte, majoritatea lor aflîndu-se spre vest, în zona distrusă de construcţiile feudale [5].

Incineraţiile constituiau, de obicei, grupuri compuse din 2—4, morminte, considerate pe bună dreptate familiale[6], fiind vorba fireşte de familii mici (pereche).

Precum se ştie, incineraţiile cerneahoviene au fost încadrate în nouă tipuri [7], care constituie în fond trei variante principale : I, morminte cu caracter autohton ; II, morminte cu caracter taifalic ; III, morminte cu caracter mixt.

Pe baza repartizării celor trei variante de morminte, şi grupurile prezintă două tipuri : I, grupuri de morminte autohtone, asociate de obicei cu morminte din variantele II şi III ; II, grupuri compuse din morminte cu caracter taifalic şi cu caracter mixt.

Mai sus am arătat că mormintele din varianta II, caracterizate prin vase arse secundar pe rug şi prin depunerea simbolică a oaselor calcinate, au fost atribuite taifalilor. Noi credem că ele pot fi puse fără nici o rezervă pe seama taifalilor numai în cazul grupurilor de tip II. În ceea ce priveşte grupurile de tip I şi incineraţiile din varianta II, ele reprezintă în parte elemente autohtone care au preluat unele practici rituale taifalice. Desigur, cîteva dintre aceste morminte pot aparţine şi unor taifali, adoptaţi de familiile autohtone prin căsătorie. În schimb este foarte probabil ca o parte dintre mormintele cu caracter mixt din grupurile de tip II să reprezinte elemente geto-dacice, intrate în familiile taifalice tot prin căsătorie.

Examinînd sectorul central, cunoscut în măsură mai mare, observăm că grupurile de tip II, cu caracter pregnant taifalic, erau dispuse în „cuiburi”, al căror aspect pledează pentru mari comunităţi familiale de tip evoluat (patronimii).

Faţă de acestea, grupurile de morminte autohtone erau dispuse separat. Întrucît grupurile de tip I apar dispuse separat şi în zonele unde distrugerile ulterioare lipsesc sau sînt cu totul neînsemnate, rămîne evident că aceasta era forma aşezării lor iniţiale (a se vedea grupurile A, B, C, D).

---

[4] Informaţie de la Gh. Diaconu, pentru care îi mulţumim.

[5] Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 13.

[6] Idem, *Consideraţii preliminare asupra necropolei de la Tîrgşor din secolele III—IV e.n.*, în *SCIV*, XI, 1960, 1, p. 57.

[7] Idem, *Tîrgşor. Necropola din secolele III—IV e.n.*, Bucureşti, 1965, p. 36—37.

Aşadar, grupurile cu caracter autohton şi cele cu caracter taifalic erau aranjate după sisteme diferite, în funcţie de structura socială deosebită a celor două populaţii. Sistemul dispunerii grupurilor arată că, pe cîtă vreme la taifali exista încă marea comunitate familială (patronimia), la autohtoni nucleul de bază al societăţii îl constituia familia individuală.

Cu privire la repartizarea pe teren a grupurilor cu morminte autohtone, este semnificativ că ele se aflau toate în sectorul central, mai cu seamă în regiunea axului median al acestuia, unul fiind situat chiar în zona nord-vestică a vechiului cimitir de tip Chilia, iar celelalte spre vest de acesta. Deoarece în cimitirul de tip Chilia mormintele cele mai noi se aflau pe latura vestică (M. 16 şi M. 147) este neîndoielnic că în cadrul lui înmormîntările progresau din est spre vest. Ca urmare, grupurile cu morminte autohtone din faza Sîntana-Cerneahov constituiau de fapt o continuare nemijlocită a vechiului cimitir geto-dacic (fig. 2).

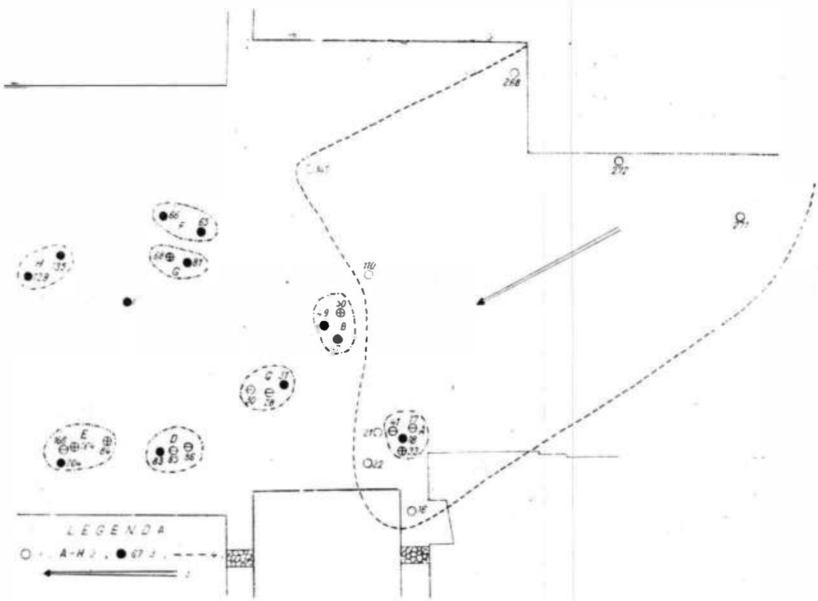

Fig. 2. — Planul raportului dintre cimitirul geto-dacic din jurul anului 300 şi grupurile cu morminte autohtone din faza Sîntana-Cerneahov de la Tîrgşor. *1*, morminte geto-dacice cu material de tip Chilia; *2*, grupuri cu morminte autohtone din faza Sîntana-Cerneahov; *3*, mormînt izolat cu caracter autohton; *4*, limita probabilă a necropolei de tip Chilia; *5*, direcţia extinderii necropolei de tip Chilia.

Cele arătate confirmă pe deplin observaţia lui Gh. Diaconu, după care ,,pentru mormintele cu vase nearse secundar (geto-dacice) nu au fost rezervate sectoare periferice", şi deci denotă că autohtonii nu se aflau în stare de dependenţă faţă de noii veniţi [8].

[8] *Ibidem*, p. 7.

Pentru explicarea fenomenului ne referim la situaţia creată încă în secolul precedent, cînd a luat fiinţă coaliţia carpo-goto-taifalică. În această coaliţie s-au înrolat, probabil, şi geto-dacii din estul Munteniei, care aflîndu-se pe drumul de atac contra imperiului al coaliţiei amintite, nu puteau sta pasivi faţă de evenimentele epocii. Participarea geto-dacilor la luptele din secolul al III-lea contra imperiului rezultă şi din faptul că, după desfiinţarea limesului Transalutan, ei erau primii care au ocupat vestul Munteniei [9]. Fireşte, legăturile de colaborare stabilite în secolul al III-lea s-au păstrat şi mai tîrziu, aşa încît autohtonii şi grupurile migratoare de la Tîrgşor convieţuiau în condiţiile unor astfel de relaţii.

Un alt lucru, ce rezultă din sistemul organizării necropolei este faptul că, făcînd abstracţie de unele căsătorii mixte, geto-dacii şi taifalii nu s-au amestecat, ci trăiau în grupuri separate.

În ceea ce priveşte stratigrafia orizontală, adică cronologia internă a sectorului central, stabilirea acesteia este destul de dificilă, datorită faptului că multe dintre mormintele de incineraţie au fost distruse. Totuşi există unele elemente pe baza cărora se pot stabili cu certitudine cel puţin zonele mai noi de înmormîntare. Este vorba de apariţia obiectelor care datează din faza înhumaţiilor, de suprapuneri şi de concentrarea mormintelor cu caracter mixt.

În legătură cu mormintele cu caracter mixt menţionăm că ele reflectă influenţele reciproce dintre autohtoni şi taifali. Întrucît pînă la evoluarea mai considerabilă a acestor legături a trebuit să treacă un anumit timp, majoritatea mormintelor cu caracter mixt trebuie să dateze dintr-o fază mai avansată a înmormîntărilor.

Studiind sectorul central constatăm că obiectele mai noi se aflau toate în mormintele din zona nordică şi din cea sudică. Dintre aceste obiecte fac parte paharele de sticlă (M. 67, SIA, SIA 10, groapa care taie M. 18 şi M. 23) [10], pandantivul prismatic de os (M. 55) [11], fibula de tip Ib (M. 45) [12], cana cu toarta frîntă (M. 18) [13], fibulele din groapa amintită [14]. În zona nordică întîlnim şi cele cinci cazuri în care incineraţiile (M. 68, M. 81, M. 135, M. 139, M. 176) suprapun unele înhumaţii [15]. De asemenea, în cele două zone menţionate se concentrează majoritatea mormintelor cu caracter mixt, cunoscute în acest sector.

Din cele arătate rezultă că în zona nordică şi în cea sudică a sectorului central apar în continuare morminte de incineraţie şi după sosirea goto-sarmaticilor. Este deosebit de important că multe dintre mormintele tîrzii (M. 18, M. 67, M. 81, M. 135, M. 139) aveau caracter pur autohton. Acest lucru întăreşte încă o dată concluzia că, geto-dacii au întrebuinţat necropola cerneahoviană pînă la abandonarea ei [16].

Sectorul nordic avea un număr mult mai redus de morminte, fiind deci folosit timp mai scurt decît sectorul central. Totuşi şi incineraţiile

[9] D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti, 1966, p. 112.

[10] Gh. Diaconu, *Tîrgşor. Necropola din secolele III—IV e.n.*, Bucureşti, 1965, p. 106—107.

[11] *Ibidem*, p. 105.

[12] *Ibidem*, p. 94.

[13] *Ibidem*, p. 81—82.

[14] *Ibidem*, p. 94.

[15] *Ibidem*, p. 17.

[16] *Ibidem*, p. 7.

de aici conţineau numeroase obiecte noi, aşa cum ar fi pandantivul prismatic de os din M. 247 [17], fragmentele unor pahare de sticlă (casetele 7 C şi 8 C) [18], fragmentul unei fibule cu placă şi semidisc (caseta 7 C) [19]. Deoarece fibula cu placă şi semidisc datează din faza finală a necropolei[20], putem conchide că şi sectorul nordic a fost folosit pînă la data abandonării cimitirului. Prin urmare, durata mai scurtă a întrebuinţării sale se explică prin faptul că aici înmormîntările s-au început mai tîrziu decît în sectorul central.

Pentru o datare tîrzie a sectorului nordic pledează şi frecvenţa mare a mormintelor cu caracter mixt (peste 40% dintre cele determinate).

Din schema cronologică rezultă că raza răspîndirii obiectelor mai noi şi a frecvenţei mormintelor cu caracter mixt cuprindea aproape întregul sector, dovedind că acesta datează în adevăr din faza tîrzie a necropolei cerneahoviene (fig. 3). Unele incineraţii (de ex. M. 233) fiind însă

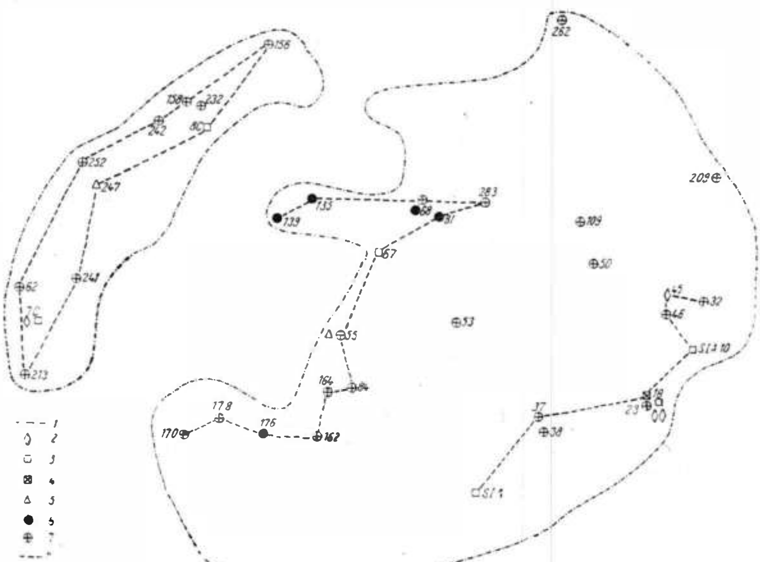

Fig. 3. — Schema cronologică a sectoarelor I şi II de incineraţie din faza Sîntana-Cerneahov de la Tîrgşor. *1*, limitele sectoarelor; *2*, fibule tîrzii; *3*, pahare de sticlă întregi sau fragmentare: *4*, cană faţetată cu toarta frîntă; *5*, pandantiv prismatic de os; *6*, morminte de incineraţie care suprapun înhumaţii; *7*, morminte cu caracter mixt; *8*, zonele de concentrare a elementelor de la punctele *1*—*7*.

suprapuse sau distruse de înhumaţii timpurii, rezultă că sectorul a fost deschis încă înainte de sosirea goto-sarmaticilor.

[17] *Ibidem*, p. 105.
[18] *Ibidem*, p. 106.
[19] *Ibidem*, p. 93.
[20] *Ibidem*, p. 94.

Mai sus am amintit că, în sectoarele periferice lipseau mormintele cu caracter pur autohton, ceea ce înseamnă că aceste sectoare aparţineau taifalilor. În consecinţă problema înfiinţării lor trebuie lămurită în lumina caracterului evoluţiei necropolelor germanice nord-estice din vremea premergătoare.

Analiza stratigrafiei orizontale a necropolelor dovedeşte că la populaţiile germanice nord-estice, din preajma şi de la începutul e. n., marile familii înroite deschideau noi sectoare periferice în cadrul cimitirelor,

Fig. 4. — Schema analitică a necropolei de la Wilanow, întocmită pe baza planurilor analitice publicate de J. Marciniak. I—III, grupuri de morminte care, pe baza duratei înmormîntărilor şi a numărului mormintelor, reprezintă cîte o mare familie; I, grupul familiei matcă, folosit aproximativ, din jurul anului 100 î.e.n. şi pînă la sfîrşitul secolului I î.e.n.; II, grupul unei familii înroite, folosit aproximativ între anii 70 î.e.n. — 30 e. n.; III, grupul altei familii înroite, folosit aproximativ între anii 40 î.e.n. — 30 e.n.

sectoarele vechi fiind folosite în continuare de marile familii matcă. Astfel, au evoluat necropolele de la Rzadz, Wilanow, Choruli, Młodzikow (fig. 4—5) etc. [21].

Cunoscînd situaţia necropolelor menţionate este de presupus că şi la Tîrgşor sectoarele periferice aparţineau noilor mari familii taifalice,

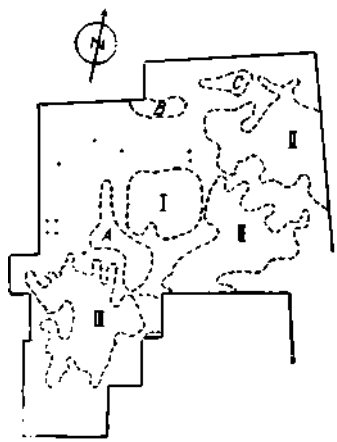

Fig. 5. — Schema analitică a necropolei de la Rzadz, întocmită pe baza planurilor analitice publicate de R. Hachmann şi J. Marciniak. I, sectorul central din fazele I—IV ale Latènului tîrziu (cronologia lui J. Marciniak) şi din faza I a epocii romane imperiale timpurii. Numărul mormintelor şi durata înmormîntărilor pledează şi în acest caz pentru o mare familie, care constituia matca comunităţii; A, grupul unei mari familii înroite din fazele II—IV ale Latènului tîrziu şi din faza I a epocii romane imperiale timpurii; II, sectorul unor familii înroite din fazele III—IV ale Latènului tîrziu şi din fazele I—II ale epocii romane imperiale timpurii; III, sectorul unor familii înroite din faza IV a Latènului tîrziu şi din fazele I—II ale epocii romane imperiale timpurii; B—C, grupuri contemporane cu sectoarele II—III.

înroite din cele care se înmormîntau în sectorul central, alături de populaţia autohtonă.

Revenind la problema sectorului central, din cadrul acestuia cunoaştem patru „cuiburi" taifalice. Marginea vestică a sectorului fiind aproape

[21] R. Hachmann, *Das Gräberfeld von Rondsen (Rzadz) Kreis Graudenz (Grudziadz) und die Chronologie der Spätlatènezeit im östlichen Mitteleuropa*, în *ArchGeogr*, II, 1951, 1—2, p. 79—96; idem, *Zur Gesellschaftsordnung der Germanen in Zeit um Christi Geburt*, în *ArchGeogr*, 5, 1956, p. 7—24; J. Marciniak, *Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolatènskiego w Wilanowie koło Warszawy*, în *Materiały Starożytne*, II, 1957, p. 7—174; idem, *Znaczenie planigrafii dla badań archeologicznich*, în *Archaeologia Polski*, IV, 1959, 1, p. 47—66; A. Dymaczewski, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie pow. Środa*, în *Fontes Archaeologici Posnanienses*, VIII — IX, 1958, p. 179—442; idem, *Aus den neueren Entdeckungen auf den Gräberfeldern der*

de teritoriul dezvelit, credem că nici inițial numărul „cuiburilor" taifalice nu era mult mai mare de patru. Este de menționat apoi că, „cuiburile" taifalice nu erau toate contemporane. De exemplu, „cuibul" notat cu „a", suprapus în întregime de înhumații, era anterior sosirii goto-sarmaților, iar „cuibul" „b", cu obiecte tîrzii (cele din M. 45 și SIA10) și nesuprapus de înhumații, data din a doua jumătate a secolului al IV-lea. Cele două „cuiburi" fiind dispuse alături, se pare că ele reprezintă două generații ale unei mari comunități familiale. În schimb „cuiburile" „c" și „d", situate la distanță mai mare unul de celălalt, reprezintă mai de grabă o generație a două mari comunități familiale. În cazul acestor mari familii „cuiburile" celeilalte generații se aflau probabil spre vest, în afara teritoriului dezvelit.

Pe temeiul observațiilor prezentate considerăm că la Tîrgșor s-au așezat inițial trei mari familii taifalice, de la care provin „cuiburile": „a", „b", „c" și „d".

Situația „cuiburilor" „a" și „b" indică clar că taifalii au folosit necropola timp de două generații, adică 50 sau cel mult 60 de ani. Întrucît taifalii s-au stabilit la Tîrgșor în prima jumătate a secolului al IV-lea, plecarea lor de aici o putem data între anii 376—380, cînd majoritatea grupurilor germanice părăsesc teritoriul Munteniei.

Dintre grupurile cu morminte autohtone ni s-au păstrat doar opt. În realitate însă numărul lor trebuie să fi fost mult mai mare, deoarece fiind situate, în majoritate, chiar în zonele cele mai distruse multe dintre ele au putut fi deranjate. În adevăr, tocmai în zona dintre grupurile autohtone cunoscute, precum și la est de acestea apar o serie de incinerații „izolate". Se pare că și acestea aparțineau unor grupuri de morminte familiale autohtone, parțial distruse.

*

Examinînd planul înhumațiilor (fig. 6), observăm că și acestea erau dispuse în grupuri. Numărul mare al mormintelor dovedește însă că în cazul înhumațiilor grupurile aparțineau nu familiilor individuale ci unor mari familii patriarhale [22]. Este drept că uneori soțul și soția se înmormîntau alături (de ex. M. 152—M.153), totuși nu se poate vorbi de separarea familiilor mici (pereche) în cadrul marii familii. Aranjarea mormintelor în funcție de familii individuale este contestată și de cazul grupului H, unde majoritatea mormintelor de copii nu se aflau alături de mormintele părinților, ci erau situate într-o anumită zonă a grupului.

În partea centrală și nordică a teritoriului dezvelit se afla un sector, din care cunoaștem opt grupuri întregi și trei săpate parțial, așezate în

---

römischen Kaiserzeit in Grosspolen, în *Archaeologia Polona, IV*, 1962, p. 257—269; K. Godłowski, *Studia nad stosunkami społecznymi w okresach późnolateńskim i rzymskim w Dorzeczu Odry i Wisły*, în *Biblioteka Archeologiczna*, 13, 1960; M. Danuta-R. Wołagiewiczowie, *Uzbrojenie ludności Pomorza Zachodniego u progu naszej ery*, în *Materiały Zachodnio-Pomorskie*, IX, 1963, p. 87—98, 134—136.

[22] Cu privire la vechile populații germanice gruparea mormintelor în funcție de mari comunități familiale a fost sesizată încă de Walter Veeck, în cazul necropolei alamane, din secolele V—VII, de la Holzerlingen (*Die Reihengräberfriedhöfe des frühen Mittelalters und die historische Forschung*, în 16, *BerRGK*, 1927, p. 45.

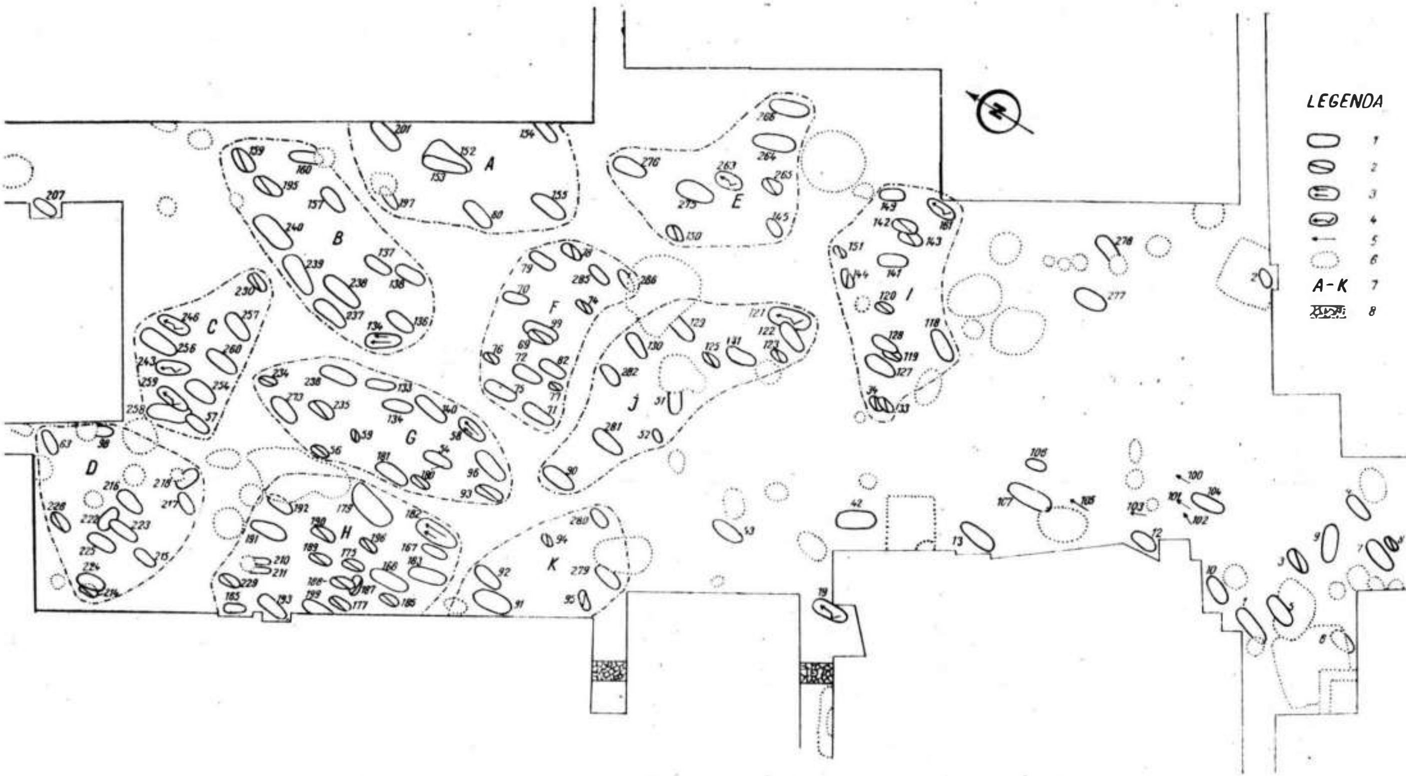

Fig. 6. — Planul analitic al înhumaţiilor din faza Sîntana-Cerneahov de la Tîrgşor. *1*, **morminte de adulţi;** *2*, **morminte de copii;** *3*, **morminte duble (mama şi copilul);** *4*, **morminte cu schelete chircite;** *5*, **morminte distruse;** *6*, **gropi şi locuinţe posterioare;** *7*, **grupuri de morminte ale marilor familii patriarhale;** *8*, **zidul incintei feudale.**

trei rînduri orientate pe direcţia E—V. Un alt sector de înhumaţii se afla mai spre sud. Din acesta cunoaştem un număr mic de morminte, restul fiind situat spre vest, în zona distrusă de construcţiile feudale. Nu este exclus să fi existat şi un al treilea sector, aşezat spre nord de teritoriul dezvelit pînă în 1964, deoarece aici, între secţiunea IC şi caseta 5C, s-au mai descoperit ulterior morminte de înhumaţie [23]. Poate acestui sector îi aparţinea şi mormîntul nr. 207.

Din răspîndirea obiectelor caracteristice rezultă că, grupurile din sectorul central al înhumaţiilor, potrivit pentru analiză, erau contemporane, aparţinînd fiecare cîte unei mari familii.

La Tîrgşor reîntîlnim cele două sisteme principale de organizare internă a grupurilor, atestate în necropola de la Sîntana de Mureş [24]. În unele grupuri (C, E, I şi J) mormintele erau dispuse alături, în rînduri aparţinătoare generaţiilor consecutive, iar la altele (B şi G) erau aşezate consecutiv, în şiruri orientate pe direcţia N—S. Grupurile din varianta a doua atestă, ca şi la Sîntana de Mureş, divizarea în subunităţi a marii familii. La Tîrgşor însă marile familii respective aveau numai cîte două subunităţi.

Stabilirea cronologiei interne precise este destul de problematică. Perioada înhumaţiilor fiind scurtă, o parte a obiectelor cu caracter vechi s-au menţinut în uz pînă la data încetării înmormîntărilor, şi, deci, nu pot servi ca elemente de datare întru totul certe. Dovadă, printre altele, cazul mormîntului nr. 195, în care pieptenele cu apucătoarea semicirculară, considerat de caracter vechi, era asociat cu un pahar de sticlă foarte tîrziu [25]. O altă greutate o constituie faptul că unele zone ale grupurilor erau întrebuinţate de la începutul şi pînă la sfîrşitul perioadei înhumaţiilor. În acest sens ne referim la suprapunerile duble (M. 69, M. 81, M. 99 şi M. 187, M. 176, M. 188) din grupurile F şi H. Înmormîntările făcîndu-se pe generaţii fenomenul nu este surprinzător, deoarece zona sau rîndul unei generaţii putea să cuprindă morminte dintr-un interval mediu de 25—30 de ani.

Cu toate greutăţile inerente, există totuşi cîteva indicii, printre care concentrarea obiectelor celor mai recente şi răspîndirea mormintelor de copii, care în cazul unor grupuri indică destul de precis cronologia internă.

Studiind răspîndirea obiectelor noi observăm că în grupul A mormîntul cel mai recent (M. 155), datat cu un pandantiv lunular şi altul rectangular [26], se afla la capătul sudic. În schimb la grupul B unul dintre cele mai noi morminte (M. 195, cu un pahar de sticlă foarte tîrziu) [27] era situat în partea nordică. Şi la grupul C tot în partea nordică se afla M. 243 datat de un pandantiv lunular în faza finală a necropolei [28]. În ceea ce priveşte grupul H, la acesta mormîntul cel mai recent (M. 182, cu

---

[23] Informaţie de la Gh. Diaconu, pentru care îi mulţumim.

[24] G. Bakó, *Date privind structura socială şi apartenenţa purtătorilor culturii Sîntana-Cerneahov din Transilvania*, în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 67—69.

[25] Gh. Diaconu, *op. cit.*, pl. CXVI/8, 11; p. 107.

[26] *Ibidem*, p. 96.

[27] *Ibidem*, p. 107.

[28] *Ibidem*, p. 96—97.

o cataramă tîrzie) [29] era situat în zona sudică. De asemenea, şi la grupul J tot în zona sudică se concentrau majoritatea mormintelor cu cele mai noi obiecte (M. 51, M. 131, M. 281) [30].

În consecinţă, pe cîtă vreme în cadrul grupurilor B şi C înmormîntările progresau din sud spre nord, grupurile A, H şi J se extindeau în sens invers.

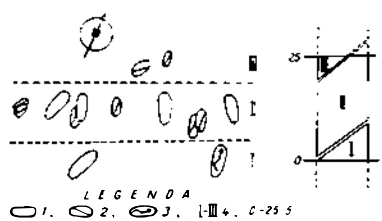
O importanţă deosebită pentru problema abordată o are grupul I. La acesta majoritatea mormintelor erau dispuse într-un rînd aparţinător unei generaţii. Mormintele răzleţe, în număr de patru, din spatele şi din faţa rîndului menţionat reprezentau generaţia anterioară şi cea posterioară. Pe cîtă vreme însă mormintele răzleţe situate la sud de rîndul amintit proveneau de la adulţi, cele din partea nordică conţineau schelete de copii. Deoarece în rîndul unei generaţii vîrstnice nu se puteau afla exclusiv morminte de copii, rămîne evident că partea nordică a grupului este mai nouă, înmormîntările progresînd din sud spre nord.

Tot pe baza răspîndirii mormintelor de copii se poate stabili că în grupul E înmormîntările înaintau din nord spre sud.

Durata înmormîntărilor la goto-sarmatici este indicată de situaţia grupurilor C, E, I şi J, cu mormintele dispuse în rînduri aparţinătoare generaţiilor consecutive. La toate aceste grupuri întîlnim cîte un singur rînd mai compact al unei generaţii. În ceea ce priveşte generaţia anterioară şi cea posterioară acestea sînt reprezentate doar prin morminte răzleţe, situate la sud sau la nord de rîndurile amintite. Este semnificativ faptul că în două cazuri (grupurile C şi J) numai una din generaţiile „incomplete" este prezentă; la grupul C generaţia mai tînără, iar la grupul J generaţia mai vîrstnică.

Situaţia cea mai clară o întîlnim şi în acest sens la grupul I. Aici mormintele răzleţe denotă că, la data stabilirii goto-sarmaticilor la Tîrgşor din prima generaţie a acestei mari familii mai erau în viaţă doar doi membri, iar în vremea abandonării necropolei începuse deja maturizarea generaţiei a treia, care avea chiar şi copii mai mărişori [31]. Fireşte, pentru ultimii membri ai primei generaţii, care au supravieţuit maturizării generaţiei a doua, ca şi pentru începutul maturizării generaţiei a treia

Fig. 7. — Grupul I de înhumaţie al necropolei de la Tîrgşor şi schema cronologică a acestei mari familii. *1*, morminte de adulţi ; *2*, morminte de copii ; *3*, mormînt cu schelet chircit ; *4*, generaţii ; *5*, limitele cronologice ale marii familii în timpul şederii sale la Tîrgşor.

nu trebuie calculate perioade aparte, aşa încît rîndul generaţiei a doua acoperă de fapt întreaga durată a înmormîntărilor la goto-sarmatici, durată care era de cel mult 25 de ani (a se vedea şi schema cronologică din fig. 7).

[29] *Ibidem*, p. 91.

[30] *Ibidem*, p. 91 şi pl. XCVI/6.

[31] Menţionăm că numai membrii adulţi ai generaţiei se înmormîntau în noul rînd, iar copiii decedaţi înainte de maturizare erau îngropaţi în rîndul generaţiei părinţilor. Astfel

Pentru aceeaşi durată a înmormîntărilor pledează şi structura grupurilor C, E şi J.

Acceptînd că goto-sarmaticii au sosit la Tîrgşor pe la jumătatea secolului al IV-lea, plecarea lor de aici o putem data între anii 376—380, cînd majoritatea vizigoţilor din Muntenia s-au retras în imperiu.

Este interesant faptul că necropola de la Sîntana de Mureş avea un caracter mai tardiv decît înhumaţiile cerneahoviene de la Tîrgşor. Astfel la Sîntana de Mureş au apărut într-un număr mare fibulele cu placă şi semidisc, care la Tîrgşor constituiau încă o raritate şi datau din faza finală a necropolei. Cît despre pieptenii cu apucătoarea semicirculară, atît de frecvenţi la Tîrgşor, chiar şi în mormintele tîrzii (M. 131, M. 195 etc.) [32], aceştia lipsesc la Sîntana de Mureş, fiind atestaţi acolo numai cei cu apucătoarea în formă de clopot [33]. În lumina fenomenelor menţionate considerăm întemeiată părerea lui K. Horedt, după care la Sîntana de Mureş înmormîntările au început de abia în anul 376 [34]. Deoarece, pe baza analizei interne, durata înmormîntărilor nu depăşise nici la Sîntana de Mureş perioada de 30 de ani [35], data plecării vizigoţilor din regiunea Mureşului de mijloc se poate fixa în primul deceniu al secolului al V-lea, adică în vremea cînd hunii, trecînd de-a lungul Dunării de jos şi prin pasurile Carpaţilor Păduroşi, au început ocuparea regiunii Tisei [36].

Atît la Tîrgşor, cît şi la Sîntana de Mureş s-a constatat că, înhumaţii reprezentau o populaţie eterogenă goto-sarmatică, puternic întrepătrunsă de elemnte autohtone [37].

Trecînd în revistă inventarul şi ritul funerar al înhumaţiilor, observăm că caracteristicile germanice şi sarmatice apar destul de amestecate. Totuşi din analiza mai atentă rezultă că pe cîtă vreme la unele grupuri de morminte (D, H, I, J) predominau caracteristicile germanice, la altele (B, C, F, G) erau preponderente cele sarmatice. De exemplu în grupul D nu întîlnim nici un mormînt cu caracter neîndoielnic sarmatic, aflîndu-se aici numai morminte cu caracter germanic (M. 217, M. 222, M. 224, M. 225). Faţă de acesta grupul C cuprindea cinci morminte cu caracter pregnant sarmatic (M. 57, M. 243, M. 246, M. 254, M. 259) şi numai două morminte cu unele caracteristici germanice (M. 258, M. 260).

şi cele două morminte din faţa rîndului principal al grupului I de la Tîrgşor aparţin unor copii ai generaţiei a treia.

[32] Gh. Diaconu, *op. cit.*, pl. XCVI/7, CXVI/11.

[33] G. Bakó, *op. cit.*, p. 68, nota 16.

[34] K. Horedt, *Unele probleme privind răspîndirea culturii Sîntana de Mureş-Cerneahov în România*, în *SCIV*, 18, 1967, 4, p. 581, 586.

[35] G. Bakó, *op. cit.*, p. 67—68.

[36] Trecerea unor grupuri hunice de-a lungul Dunării de jos spre apus este documentată de o serie de monumente arheologice răzleţe, descoperite mai cu seamă în ultimul timp. Vezi de ex. : B. Mitrea — N. Anghelescu, *Fragmente de cazan hunic descoperite în sud-estul Munteniei*, în *SCIV*, XI, 1960, 1, p. 157; Vl. Dumitrescu, *O nouă mărturie a prezenţei hunilor în Muntenia : Fragmentul de diademă de aur de la Dulceanca*, în *SCIV*, XII, 1961, 1, p.59—60; Suzana Dolinescu-Ferche, *Podoabe de aur descoperite la Balaci*, în *SCIV*, XIV, 1963, 1, p. 183—188. Pentru urmele arheologice ale grupurilor hunice, care au trecut prin pasurile Carpaţilor Păduroşi şi s-au aşezat în regiunea văii superioare a Tisei, cf. D. Csallány, *Hamvasztásos és csontvázas hún temetkezések a Felső-Tisza vidékén*, în *A miskolci Herman Ottó Múzeum évkönyve*, II, 1958, p. 83—99.

[37] Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 52, 113, 118 etc.; G. Bakó, *op. cit.*, p. 65.

Acelaşi lucru se constată şi la Sîntana de Mureş, unde grupurile A şi B aveau caracter pregnant germanic, iar grupurile C, D şi E se remarcau prin concentrarea carateristicilor sarmatice şi raritatea celor germanice.

De menţionat că, în ambele necropole grupurile cu morminte dispuse consecutiv în şiruri şi împărţite în subunităţi făceau parte dintre cele cu caracter pregnant sarmatic. Nu este lipsit de interes faptul că după cum arată necropola de la Petuhovca şi aşezarea de la Kiselov, divizarea marii familii în două-trei subunităţi era caracteristică tocmai sarmaţilor [38]. La Petuhovca întîlnim chiar şi o subunitate cu mormintele dispuse consecutiv în şir [39].

Prin urmare, în ciuda influenţelor reciproce şi a amestecului dintre cele două populaţii, se vădeşte destul de clar, încă şi în a doua jumătate a secolului al IV-lea, că iniţial unele dintre marile familii ale înhumaţilor de la Tîrgşor şi de la Sîntana de Mureş erau de origină gotică iar altele de origină sarmatică.

Într-o altă lucrare am subliniat că, în vremea ocupării spaţiului dintre Nistru şi Nipru s-a descompus la goţi organizarea gentilică născută pe cale naturală, înlocuită fiind cu o organizare creată artificial, după modelul ei [40]. Cu ocazia acestei reorganizări au fost incluse în unităţile organizatorice de bază gotice şi unele mari familii ale sarmaţilor ataşaţi.

Pe lîngă caracteristicile germanice şi sarmatice, înhumaţiile de la Tîrgşor, ca şi cele de la Sîntana de Mureş, denotă o puternică influenţă culturală şi rituală autohtonă [41], putînd fi presupusă chiar prezenţa în rîndurile acestei populaţii a unor elemente daco-romane şi geto-dacice romanizate, care au intrat în cadrul marilor familii goto-sarmatice pe calea legăturilor de căsătorie.

★

Cu toate că concluziile au fost trase în parte pe parcurs, din analiza necropolei de la Tîrgşor se desprind şi cîteva probleme asupra cărora trebuie să insistăm în mod special.

Examinarea raportului dintre incineraţii şi înhumaţii a demonstrat că deşi, din cauza ,,suprapunerilor'' din decursul folosirii necropolei, cele două tipuri de morminte apar în mare parte amestecate, totuşi ele nu se încadrează într-un sistem unitar de organizare. Din contra, fiecare dintre cele trei populaţii îşi avea un sistem propriu de organizare şi de dispunere a grupurilor sale de morminte. Caracterul acestor sisteme corespunde structurii sociale a populaţiilor respective.

Analiza planului necropolei dovedeşte deci că, făcînd abstracţie de cazul unor căsătorii mixte, cele trei populaţii nu s-au amestecat, nu s-au contopit, ci trăiau în grupuri compacte separate. Tocmai în aceasta constă explicaţia firească a faptului că plecarea taifalilor şi a goto-sarmatici-

[38] G. Bakó, *op. cit.*, p. 67, fig. 5, p. 69 şi 77.
[39] *Ibidem*, p. 67, fig. 5/A, subunitatea din mijloc.
[40] *Ibidem*, p. 70–71.
[41] Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 113.

lor nu a cauzat dizlocarea populaţiei autohtone, ea rămînînd pe loc şi vieţuind mai departe pe aceleaşi meleaguri [42].

Precum arată sistemul dispunerii mormintelor, atît la taifali cît şi la goto-sarmatici nucleul de bază al societăţii era marea familie patriarhală. Deosebirea dintre cele două populaţii migratoare constă numai în faptul că la goto-sarmatici avem de-a face cu marea familie de formă arhaică, iar la taifali cu cea evoluată (patronimia), în cadrul căreia a avut loc separarea familiilor mici şi transformarea lor în unităţi de consum (dar nu şi de producţie). Unitatea de producţie fiind în ambele cazuri marea familie este evident că, atît la goto-sarmatici cît şi la taifali, pămînturile se aflau în proprietate comună, iar proprietatea privată asupra pămîntului, caracteristică epocii de trecere la societatea de clasă, nu apăruse încă la aceste populaţii [43]. Prin urmare la taifalii şi la goto-sarmaticii de la Tîrgşor exista încă obştea de tip arhaic, care se afla în faza finală a descompunerii comunei primitive.

Faţă de cele constatate mai sus, la populaţia autohtonă geto-dacică se terminase descompunerea marii familii, nucleul de bază al societăţii fiind familia individuală, care constituia o unitate de producţie aparte [44]. Acest lucru are o deosebită semnificaţie, deoarece se ştie că familia individuală ca unitate economică de bază a apărut pretutindeni în perioada de trecere la societatea de clasă apariţia ei fiind strîns legată de naşterea proprietăţii private asupra pămîntului, care reprezenta una din premizele formării noii orînduiri [45], în cazul studiat aici a celei feudale. În virtutea factorilor amintiţi, rezultatele obţinute de noi sînt în concordanţă cu concluzia după care obştea autohtonă din epoca migraţiei popoarelor era mai evoluată din punct de vedere social-economic, decît obştea arhaică, îmbinînd proprietatea comună cu cea privată asupra pămîntului şi constituind deci una din premizele feudalismului [46].

Ca urmare a constatărilor făcute se poate accepta că pentru populaţia autohtonă a ţării noastre epoca migraţiilor înseamnă într-adevăr

---

[42] Dovadă aşezările autohtone din secolele următoare de la Tîrgşor: Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 127; Gh. Diaconu—N. I. Simache, *Cercetări arheologice la Tîrgşorul Vechi*, în *RevMuz*, I, 1964, 1, p. 26—27.

[43] Faptul că la vechii germani din preajma şi de pe la începutul e.n. nu exista proprietatea privată asupra pămîntului a fost subliniat de F. Engels în: K. Marx şi F. Engels, *Opere*, vol. 21, Edit. politică, Bucureşti, 1965, p. 136.

[44] Avînd în vedere rezultatele analizei necropolei de la Poieneşti (G. Bakó, *Date privind structura socială a carpilor din secolul al III-lea pe baza analizei planului arheologic al cimitirului de la Poieneşti*, în *SCIV*, 17, 1966, 1, p. 31—41), putem admite că la populaţia daco-carpică, geto-dacică, dacică apuseană şi nordică, din afara provinciei, descompunerea marii familii începuse încă din secolul al III-lea, dacă nu chiar mai devreme, cînd familiile mici deveniseră unităţi de consum aparte, marea familie păstrîndu-şi rolul de unitate de producţie. Pe semne, acest proces s-a terminat în jurul anului 300, prin transformarea familiilor individuale în unităţi de producţie şi de consum separate. Concluzia noastră întăreşte deci părerea lui M. Comşa, după care „la sfîrşitul secolului al III-lea al e.n. nu numai populaţia daco-romană din interiorul fostei provincii Dacia, ci şi la carpii, dacii sau daco-romanii din teritoriile învecinate s-a creat un nivel comun în ceea ce priveşte dezvoltarea social-economică" (M. Comşa, *Cu privire la caracterul organizării social economice şi politice de pe teritoriul ţării noastre în epoca migraţiilor*, în *SCIV*, 18, 1967, 3, p. 433).

[45] K. Marx şi F. Engels, *op. cit.*, p. 64, 67, 68, 159.

[46] Acad. C. Daicoviciu, acad. E. Petrovici şi Gh. Ştefan, în *Istoria României*, I, 1960, p. 801.

„o perioadă de trecere la feudalism, nu numai din punct de vedere cronologic, ci şi din punctul de vedere al conţinutului social-economic" [47].

În încheiere, subliniem încă o dată că rezultatele analizei planului necropolei de la Tîrgşor întăresc concluzia potrivit căreia populaţia autohtonă a ţării noastre din epoca migraţiilor se afla pe o treaptă mai avansată a evoluţiei social-economice, decît migratorii. Pe cîtă vreme populaţiile migratoare nu depăşiseră încă faza finală a descompunerii comunei primitive, populaţia autohtonă se afla în perioada de naştere a societăţii feudale.

LES AUTOCHTONES ET LES PEUPLES MIGRATEURS À TÎRGŞOR AU IVe SIÈCLE DE N. È.

RÉSUMÉ

Les recherches de ces derniers temps ont prouvé que la majorité des nécropoles de type Sîntana-Tcherneakhov étaient utilisées en commun par des populations différentes. Ce fait impose d'élucider le rapport entre les diverses populations et la détermination de leur structure sociale. En vue de la clarification des problèmes énoncés, l'auteur procède dans le présent ouvrage à l'étude de la nécropole de type Tcherneakhov de Tîrgşor du IVe siècle de n. è., utilisée en commun par les Taïphales et les Gotho-Sarmates et aboutit aux conclusions suivantes :

Chacune de trois populations de Tîrgşor avait son propre système d'organisation et de répartition de ses groupes de tombes. Le caractère de ces systèmes correspond à la structure sociale des populations respectives.

L'étude de la nécropole prouve que, abstraction faite des cas des mariages mixtes, les trois populations ne se sont pas mélangées et qu'elles vivaient en groupes compacts, mais séparés. C'est en ceci que réside l'explication naturelle du fait que le départ des éléments migrateurs n'a pas entraîné la dislocation de la population autochtone, qui est restée sur place en continuant sa vie dans ces régions.

La répartition sur terrain des groupes de tombes autochtones dénote que la population indigène ne se trouvait pas sous la dépendance des nouveaux venus. Les rapports entre les Géto-Daces et les peuples migrateurs de Tîrgşor avaient comme fondement des relations de collaboration, établies d'ailleurs dès le siècle précédent, quand s'était constituée la coalition carpo-gotho-taïphale.

A en juger d'après le système d'agencement des tombes, tant les Taïphales que les Gotho-Sarmates avaient comme noyau de base de la société, la grande famille, sous une forme avancée (patronymie) chez les premiers et plus archaïque chez les derniers.

Par conséquent ces populations possédaient leurs terres en propriété collective et la propriété privée de la terre, caractéristique de la période de passage vers la société de classes, leur était encore inconnue.

---

[47] M. Comşa, *op. cit.*, p. 439—440.

En échange la population géto-dacique avait comme unité économique de base, la famille individuelle. Cette constatation comporte une signification toute particulière, car il est connu que la famille individuelle en tant qu'unité économique de base est apparue partout à la période de passage vers la société de classes, son apparition étant étroitement rattachée à la genèse de la propriété privée de la terre, qui constituait l'une de prémisses de la formation de la nouvelle organisation, dans notre cas, la classe féodale. En vertu de ces facteurs, les résultats obtenus dans cet ouvrage concordent avec les conclusions selon lesquelles la communauté autochtone de l'époque des migrations était plus évoluée du point de vue socio-économique que la communauté archaïque imbriquant la propriété en commun avec la propriété privée sur la terre et constituant donc l'une des prémisses du féodalisme.

Comme suite de ces constatations on peut accepter que l'époque des migrations a signifié réellement pour la population autochtone du territoire de la Roumanie, la période de passage au féodalisme.

Les résultats de l'étude de la nécropole de Tîrgşor confirme encore une fois la conclusion que la population autochtone de notre pays de l'époque des migrations se trouvait à un degré d'évolution socio-économique plus avancé, que les populations migratrices. Tandis que ces dernières n'avaient pas encore dépassé la phase finale de la désagrégation de la commune primitive, la population autochtone se trouvait à la période de genèse de la société féodale.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Relevé analytique des tombes d'incinération de la phase Sîntana-Tcherneakhov de Tîrgşor. 1, tombes de caractère autochtone ; 2, tombes de caractère taïphale ; 3, tombes de caractère mixte ; 4, lieu de certaines tombes détruites ; 5, groupes de tombes autochtones ; 6, « nids » taïphales ; 7, secteurs ; 8, verres ou fragments de verre ; 9, fibules tardives ; 10, pendentif prismatique en os ; 11, cruche facettée, avec l'anse brisée.

Fig. 2. — Relevé du rapport entre le cimetière géto-dacique aux environs de l'an 300 et le groupe des tombes autochtones de la phase Sîntana-Tcherneakhov de Tîrgşor. 1, tombes géto-daciques avec des matériaux de type Chilia ; 2, groupe avec des tombes autochtones de la phase Sîntana-Tcherneakhov ; 3, tombe isolée du caractère autochtone ; 4, limite probable de la nécropole de type Chilia ; 5, direction de l'extension de la nécropole de type Chilia.

Fig. 3. — Schéma chronologique des secteurs I et II d'incinération de la phase Sîntana-Tcherneakhov de Tîrgşor. 1, limites des secteurs ; 2, fibules tardives ; 3, verres entiers ou fragmentaires ; 4, cruche facettée à anse brisée ; 5, pendentif prismatique en os ; 6, tombes d'incinération superposées à d'autres, d'inhumation ; 7, tombes de caractère mixte ; 8, zones de concentration des éléments des points 2—7.

Fig. 4. — Schéma analytique de la nécropole de Wilanow, dressé d'après les relevés analytiques publiés par J. Marciniak, I—III, groupes de tombes, qui, d'après la durée des ensevelissements et du nombre des tombes, représente chacune une grande famille ; I, groupe familial souche, utilisé approximativement à partir de l'an 100 av. n. ère et jusqu'à la fin du Ier siècle av. n. ère ; 2, groupe d'une famille essaimée, utilisé approximativement entre 70 av. n. ère et 30 n. ère ; III, groupe d'une autre famille essaimée, utilisé approximativement entre 40 av. n. ère et 30 n. ère.

Fig. 5. — Schéma analytique de la nécropole de Rzadz, dressé d'après des relevés analytiques publiés par R. Hachman et J. Marciniak; I, secteur central des phases I—IV du La Tène tardif (chronologie de J. Marciniak) et de la Ire phase de la haute époque impériale. Le nombre des tombes et la durée des ensevelissements plaident dans ce cas également pour la présence d'une grande famille, qui constituait la souche de la communauté; A, groupe d'une grande famille essaimée, des phases II—IV du La Tène tardif et de la Ire phase à la haute époque romaine impériale; II, secteur de certaines familles essaimeés des phases III—IV du La Tène tardif et des phases I—II de la haute époque romaine impériale; III, secteur de certaines familles essaimées, de la phase IV du La Tène tardif et des phases I—II de l'époque romaine impériale; B—C groupes contemporaines des secteurs II—III.

Fig. 6. — Relevé analytique des inhumations de la phase Sîntana-Tcherneakhov de Tîrgşor. 1, tombes d'adultes; 2, tombes d'enfants; 3, tombes doubles (mère et enfant); 4, tombes aux squelettes recroquevillés; 5, tombes détruites; 6, fosses et habitations postérieures; 7, groupes de tombes des grandes familles patriarcales; 8, muraille d'enceinte féodale.

Fig. 7. — Groupe I d'inhumation de la nécropole de Tîrgşor et schéma chronologique de cette grande famille. 1, tombes d'adultes; 2, tombes d'enfants; 3, tombe à squelette recroquevillé; 4, générations; 5, limites chronologiques d'une grande famille, durant son séjour à Tîrgşor.

O FIGURINĂ ANTROPOMORFĂ CU DECOR INCIZAT DIN STAŢIUNEA EPONIMĂ A CULTURII BOIAN

DE

VASILE CULICĂ

În primăvara anului 1967, pe Grădiştea Ulmilor [1], pînă nu de mult insulă pe lacul, acum asanat, care a dat numele său culturii Boian, a apărut fortuit, în condiţiile efectuării unor munci agricole, printre alte resturi ceramice şi litice o figurină antropomorfă feminină [2].

Piesa este lucrată dintr-un material ceramic de culoare cenuşie, mai închis şi lustruit la exterior, bine frămîntat, compact dar friabil,

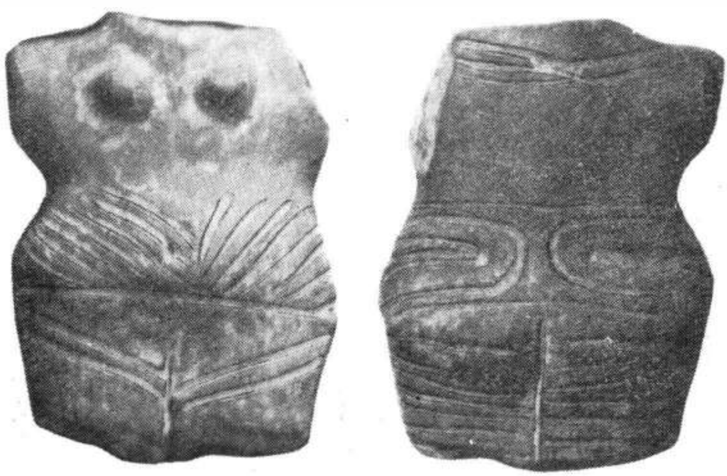

Fig. 1. — Figurină antropomorfă fragmentară de la Grădiştea Ulmilor.

insuficient ars, cu aspect asemănător celui folosit de regulă la confecţionarea marilor vase excizate, atît de caracteristice culturii Boian. Obiectul nu este întreg, lipsindu-i capul, braţele de la nivelul umerilor şi picioarele mai sus de genunchi (fig. 1).

[1] V. Christescu, *Les stations préhistoriques du lac de Boian*, in *Dacia*, II, 1925, p. 249—276.

[2] Se păstrează într-o colecţie particulară. Un fragment dintr-o figurină apropiată (şold cu coapsă) se păstrează în Muzeul de istorie din Călăraşi.

SCIV, tomul 22, nr. 1, Bucureşti, 1971, p. 87 — 91

Figurina a fost executată îngrijit astfel că privită lateral, cu toată accentuarea pîntecului şi o oarecare tendinţă de steatopigie, are o linie armonioasă care nu mai poate fi sesizată din faţă, datorită unei aplatizări accentuate şi a curburei puţin reliefate a şoldurilor. Lăţimea exagerată şi sînii prea rotunzi, în disproporţie cu restul corpului, contribuie la sublinierea trăsăturilor convenţionale ce se degajă din aspectul general.

Reliefarea pîntecului este fără îndoială o ilustrare a sarcinii, cu toate că forma sînilor este în dezacord cu această intenţie a modelatorului. Deşi elemente anatomice importante, ca membrele şi capul, au fost desprinse şi pierdute din vechime, iar descoperirile anterioare nu pot compensa lipsa, concretizarea concluziilor întîmpinînd dificultăţi, ceea ce se păstrează poate fi socotit drept unul dintre cele mai complete exemplare.

Dimensiunile actuale (6,8 × 5,1 cm) aşează figurina în categoria celor mijlocii căci, după toate probabilităţile, în stare iniţială nu putea depăşi 12—13 cm.

Un rest al antebraţului drept constituie un indiciu că braţele erau întinse lateral, poziţie obţinută în plastica culturilor neoliticului mijlociu şi chiar în eneolitic [3]. Picioarele alăturate sînt despărţite doar printr-o incizie verticală, fără o indicare deosebită a sexului, sugerat totuşi de triunghiul înscris de linia trasată orizontal de la un şold la celălalt şi de cîte o pereche de incizii paralele, oblice, pornind din şold pentru a se întîlni la un anumit nivel, pe linia despărţitoare a picioarelor. În felul acesta pare că sexul ocupă tot spaţiul bazinului. Deasupra liniei orizontale a fost incizat un ornament format din rînduri paralele oblice, aplecate dinspre şolduri spre linia mediană a corpului. Decorul este mai complicat pe faţa posterioară, unde, în regiunea şalelor, ornamentaţia foloseşte meandrul.

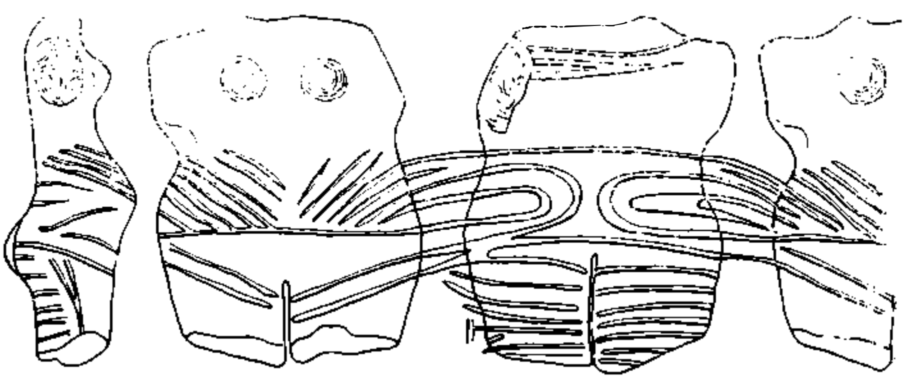

Fig. 2. — Desfăşurarea decorului incizat pe figurina de la Grădiştea Ulmilor.

Atît în regiunea omoplaţilor cît şi a picioarelor, linii paralele acoperă o bună parte din suprafaţa figurinei, limitîndu-se inexplicabil numai la spate. Modelatorul a unit totuşi într-un sistem armonios complexul ornamental executat prin incizii mai mult sau mai puţin adînci, umplute cu o materie albă, încă vizibilă pe alocuri (fig. 2).

[3] Vladimir Dumitrescu, *Arta neolitică în România*, Bucureşti, 1968, p. 73.

Călăuzit de preocuparea de a obține efecte simetrice, artistul preistoric a realizat un decor deosebit de ornamentele întîlnite pe exemplarele similare, chiar dacă un anume grad de stîngăcie abate de la regulă unele incizii.

Apărută în stațiunea eponimă a culturii Boian, cunoscută însă și într-o puternică așezare aparținînd culturii Gumelnița [4], atribuirea figurinei uneia sau celeilalte culturi întîmpină dificultăți, mai cu seamă că plastica Boian este deficitară prin raritatea pieselor sculpturale și prin starea lor fragmentară [5], că plastica Gumelnița nu este îndeajuns diferențiată stratigrafic [6], iar ambele culturi au la un moment dat un punct comun, cînd prima își dizolvă elemente esențiale în începuturile celeilalte[7].

Plastica antropomorfă împodobită cu ornamente incizate încrustate cu materie albă este cunoscută atît în așezările Boian cît și la începuturile culturii Gumelnița, avîndu-și rădăcini tipologice în cultura Vinča[8], de la care a preluat o seamă de motive prin intermediul culturii Vădastra [9]. O figurină bogat și frumos ornamentată cu motive spiralo-meandrice provine din săpăturile întreprinse în așezarea culturii Vădastra, de la Crușova [10].

Fragmentele de figurine antropomorfe din cultura Boian apropiate tipologic de exemplarul de la Grădiștea Ulmilor, prezintă de regulă ornamente în care spiralele și meandrul amintesc de bogăția decorului plasticii Vădastra, cum ar fi fragmentul (picior de la șold la genunchi) de la Cățelu [11], realizat însă într-o tehnică mai rigidă, caracteristică primei faze a culturii Boian (Bolintineanu), fundamental deosebită de plastica fazei următoare (Giulești) [12], sau ca o figurină de la Tangîru din cultura Boian I [13].

Primele faze ale culturii Gumelnița dispun de suficiente exemplare decorate cu incizii, de care am fost ispitiți să alăturăm piesa de la Grădiștea Ulmilor, dar decorul lor este mai complicat, combinat cu figuri geometrice și puncte, aplicat pe reprezentări cu forme mai apropiate de anatomia corpului omenesc [14].

Cîteva amănunte specifice determină încorporarea figurinei de la Grădiștea Ulmilor în plastica Boian, printre care ne par hotărîtoare: redarea plată a părții superioare, poziția laterală a brațelor și decorul incizat, recunoscute ca intrînd în tipologia acestei culturi [15]. Deși brațele

---

[4] V. Christescu, *op. cit.*

[5] Vladimir Dumitrescu, *op. cit.*, p. 73.

[6] *Ibidem.*

[7] *Ibidem.*

[8] *Ibidem.*

[9] D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 95, 97, nota 1, 99—100; idem, *Săpăturile de la Tangîru și Petru Rareș*, în *Materiale*, VI, p. 139.

[10] Corneliu N. Mateescu, *Săpături arheologice la Crușova*, în *Materiale*, III, fig.10/1, p. 110.

[11] Eugen Comșa, *Stadiul cercetărilor despre viața oamenilor din faza Bolintineanu a culturii Boian*, în *SCIV*, VI, 1955, 1—2, fig. 14, 22, p. 24 și 37.

[12] Eugen Comșa, *Săpăturile de salvare și cercetări de suprafață în regiunea București*, în *SCIV*,VI, 1955, 3—4, fig. 8/1, 8/2, 8/4, 8/5; Gh. Ștefan și Eugen Comșa, *Săpăturile arheologice de la Aldeni*, în *Materiale*, III, p. 94, 96.

[13] D. Berciu, *Săpăturile de la Tangîru și Petru Rareș* p. 139.

[14] *Ibidem*, fig. 7/5, 7, 3.

[15] Vladimir Dumitrescu, *Arta neolitică în România*, p. 73.

întinse lateral, redarea relativ plată a părții superioare și inciziile în benzi înguste caracterizează și unele reprezentări plastice ale culturii Gumelnița în etapele de început — interpretate drept contaminări cu elemente Boian [16] — , deosebirile ne par mai puternice și le sesizăm în redarea robustă a corpului omenesc, cu o mai adîncă înțelegere a materiei vii, mai realist am putea spune, cît și într-o încărcare obositoare a motivelor din decor, fără a aminti elementele mai noi în cultura Gumelnița, ca modelarea specifică a capului de regulă cu șiruri de găurele în părți, amănunt care nu a fost constatat în nici un fel de manifestare plastică a culturii Boian. Singura piesă incizată (fragment de picior) din Muzeul Oltenița, — depozitar al unei bogate colecții de plastică Gumelnița, — de care ar părea că poate fi apropiată figurina de la Grădiștea Ulmilor, este modelată destul de realist (se distinge chiar și genunchiul) iar decorul incizat abuzează de cercuri, puncte, curbe și unghiuri, ceea ce este în deplină concordanță cu găsirea ei în stațiunea aparținînd culturii Gumelnița de la Căscioarele [17]. Apropiind-o firesc de unele piese de la Tangîru aparținînd fazei Gumelnița I [18], elementele de decor enumerate marchează deosebirile dintre piesa respectivă și exemplarul comparat.

Ținînd deci seamă atît de punctele de contact cu piese cert atribuite culturii Boian, cît și de elementele constatate la exemplare aparținînd culturii Gumelnița — inexistente la figurina de la Grădiștea Ulmilor—restituim monumentul culturii Boian, rezervîndu-i locul cuvenit în neoliticul mijlociu care se încheie înainte de sfîrșitul primei jumătăți a mileniului al IV-lea î. e. n. [19].

Săpăturile de la Tangîru au evidențiat existența plasticii culturii Boian în toate straturile documentate (mai puțin faza Bolintineanu = Boian I, neatestată) [20]. Pe baza materialului recoltat de aici și cu considerarea întregului inventar antropomorfic cunoscut pentru cultura Boian, — din păcate insuficient și fragmentar — nu se poate ajunge la delimitarea caracterelor tipologice ale plasticii fiecărei faze.

Nu numai unele motive ornamentale, ca spiralele îmbucate, dar chiar forma și tehnica ornamentării sînt caracteristice întregii plastici antropomorfe a culturii Boian [21]. Examenul sumar trădează o îmbogățire a elementelor de decor cu linii frînte și triunghiuri, cu cercuri și puncte, o încărcare a decorului și a suprafețelor.

Aceste elemente se întîlnesc apoi în plastica culturii Gumelnița și Sălcuța, transmise direct sau ca un ecou îndepărtat din culturile neoliticului mijlociu (Vinča — Turdaș, Dudești, Vădastra).

---

[16] *Ibidem*.

[17] Silvia Marinescu Bîlcu — Barbu Ionescu, *Catalogul sculpturilor eneolitice din muzeul raional Oltenița*, p. 12—13 și pl. I/4 ; XV/6.

[18] D. Berciu, *Săpăturile de la Tangîru și Petru Rareș*, fig. 7/5, 7.

[19] Vladimir Dumitrescu, *Arta neolitică în România*, p. 90.

[20] D. Berciu, *Contribuții la problema neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, p. 507—508.

[21] Încă din anul 1935 D. Berciu s-a pronunțat pentru existența plasticii în cultura Boian (*Săpăturile arheologice de la Tangîru (1934) raport preliminar*, în *BMJV*, I, 1935, p.22 ; cf. E. Comșa, *Materiale*, V. p. 120. Problema plasticii Boian a fost examinată sumar de E. Comșa (*Săpăturile de salvare de la Bogata și Boian, Materiale*, V, p. 120), apoi de către D. Berciu, capitolul *Problema plasticii culturii Boian și descoperirile de la Tangîru*, în *Contribuții la problema neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, p. 507—510.

Cu toate acestea, încă de pe acum sîntem sub influenţa varietăţii de forme, a modului complex de exprimare a reliefului, de-a lungul fazelor de dezvoltare a plasticii antropomorfe din cultura Boian.

Reluarea problemei va deveni oportună în momentul cînd penuria existentă în momentul de faţă în acest important sector de manifestare spirituală a purtătorilor uneia dintre cele mai interesante culturi ale sfîrşitului neoliticului mijlociu va fi înlocuită de un mai cuprinzător material de studiu ce nu va întîrzia să apară din săpături.

Prin publicarea piesei de la Grădiştea Ulmilor, plastica încă destul de săracă în mărturii sculpturale a culturii Boian — a cărei existenţă era pusă la îndoială cu două decenii în urmă [22] — se îmbogăţeşte cu un exemplar caracteristic.

FIGURINE ANTHROPOMORPHE AU DÉCOR INCISÉ DE LA STATION ÉPONYME APPARTENANT À LA CULTURE BOÏAN

RÉSUMÉ

On présente une figurine anthropomorphe trouvée fortuitement à Grădiştea Ulmilor (village de Vărăşti, commune de Dorobanţi, département de la Ialomiţa), localité connue pour ses monuments de culture matérielle du néolithique moyen et tardif, appartenant aux civilisations de Boïan et Gumelniţa.

Cette figurine, fragmentaire, conserve toutefois une série de caractères spécifiques qui permettent son encadrement typologique et chronologique. Les éléments de décor réalisés par incisions remplies avec une matière blanchâtre — technique commune, en une certaine mesure, aux civilisations de Boïan et de Gumelniţa — apportent suffisamment de points de contact avec les rares et fragmentaires exemplaires documentés stratigraphiquement pour la première phase de la civilisation de Boïan.

Le style du décor des figurines de la première phase de la civilisation de Gumelniţa, abusant de cercles, points, courbes et angles, qui font défaut ou n'ont qu'un caractère totalement sporadique dans la plastique de la civilisation de Boïan, empêche tout rapprochement de la pièce de Grădiştea Ulmilor des exemplaires apparemment similaires de la civilisation de Gumelniţa.

Sur la foi des détails typologiques la pièce a été attribuée au néolithique moyen, fin du Ve et début du IVe millénaire avant notre ère.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Figurine anthropomorphe fragmentaire de Grădiştea Ulmilor.

Fig. 2. — Déroulement du décor incisé sur la figurine de Grădiştea Ulmilor.

---

[22] Vladimir Dumitrescu, *Arta neolitică în România*, p. 73.

CÎTEVA PRECIZĂRI PE MARGINEA UNUI ARTICOL

DE

VLADIMIR DUMITRESCU

Deoarece într-un articol publicat în numărul precedent al revistei noastre (S. Morintz-P. Roman, *Cu privire la cronologia perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în România*, *SCIV*, 21, 1970, 4, p. 557 și urm.) se fac unele afirmații ce tind să pună într-o lumină ce nu mi se pare justificată unele aspecte ale raportului prezentat de mine la al doilea Congres al Asociației internaționale de studii sud-est europene, care a avut loc la Atena (raport intitulat *Quelques aspects des synchronismes entre les cultures néo-énéolithiques et de la période de transition vers l'âge du bronze de l'Europe sud-orientale, d'une part, et le monde egéo-anatolien, d'autre part*), socotesc necesar să fac aici cîteva precizări, cu atît mai mult cu cît volumul în care se vor publica lucrările congresului va apare cel mai curînd spre sfîrșitul anului 1971, iar eu n-am difuzat extrasele raportului tocmai pentru că textul definitiv urma să fie predat abia la 31 octombrie 1970.

În articolul la care mă refer se spune că „Vl. D. consideră ca fapt decisiv, care a determinat revizuirea cronologiei noastre, realitățile stratigrafice constatate de Jean Deshayes în 1967, în așezarea de la Dikili Tash" (p.567), ceea ce mi se pare că nu ar corespunde realității, deoarece în raportul meu scriam textual că observațiile stratigrafice care impun revizuirea vechii concepții sînt „d'une part, certaines découvertes de la Thrace grecque et, d'autre part, plusieurs découvertes du sud de la Bulgarie" (p. 7 a extrasului). Prin urmare este vorba de două serii de descoperiri și nu exclusiv sau în chip decisiv de acelea din Tracia grecească (Dikili Tash). Mai departe se afirmă că acest rol decisiv pe care l-aș fi atribuit săpăturilor de la Dikili Tash ar fi „doar o încercare de a justifica schimbarea mea de poziție", căci în 1968 eram „adept al cronologiei scurte iar în 1970 susținător al cronologiei lungi". Autorii repetă apoi că, pentru mine, săpătura de la Dikili Tash ar fi „element decisiv", pentru ca apoi să se întrebe dacă, fără această săpătură, aș fi rămas mai departe adept al cronologiei scurte. Această întrebare, ca și încercarea de justificare (de care nu era nevoie) ce mi se pune în seamă, mi se par amîndouă inutile. Căci încă înainte de publicarea rezultatelor săpăturilor de la Dikili Tash (1969), scrisesem două articole în care discutam și problema raportului cronologic dintre eneoliticul dunăreano-balcanic și bronzul timpuriu egeo-anatolian (*Cu privire la o recentă încercare de sinteză asupra cronologiei preistorice a Orientului apropiat, a Mediteranei și a Europei*, apărut în *SCIV*, 20, 1969, 1, p. 125—149,

deci predat în cursul anului 1968, şi *The chronological relation between the Cultures of the Eneolithic Lower Danube and Anatolia and the Near East*, apărut în *AJA*, 74, 1 (1970), p. 43—50, dar trimis redacţiei respective în luna aprilie 1968). În amîndouă aceste articole am arătat că — pe baza descoperirilor din *Bulgaria* — vechiul punct de vedere al majorităţii cercetătorilor în privinţa acestor raporturi trebuie substanţial schimbat. Şi fireşte, schimbîndu-se raportul cronologic, nu se mai putea susţine nici cronologia scurtă pentru culturile eneolitice dunăreano-balcanice.

Mi se pare deci clar pe de o parte că nu am aşteptat săpăturile de la Dikili Tash pentru a-mi schimba punctul de vedere, iar pe de altă parte că această schimbare se datoreşte tocmai rezultatelor săpăturilor din Bulgaria, pe care n-am încercat să le minimalizez şi cu atît mai puţin să le trec cu vederea. Iar dacă nu am făcut cunoscută această schimbare a vechiului punct de vedere înainte de 1968, este pentru simplul motiv că în ultimii zece ani nu mă mai ocupasem cu problema raportului cronologic dintre eneoliticul dunăreano-balcanic şi bronzul timpuriu egeo-anatolian în nici una din lucrările mele. Prin urmare nu este vorba atît de a fi fost partizan al cronologiei scurte (cum au fost majoritatea cercetătorilor şi cum mai sînt încă destui şi astăzi) şi de a fi devenit partizan al cronologiei lungi, ci de recunoaşterea unor realităţi stratigrafice care impun o dată mai veche pentru culturile eneolitice de la Dunăre şi din Balcani.

Fără a fi deci vorba de atribuirea unui rol decisiv săpăturilor de la Dikili Tash, s-ar părea că mi s-ar putea reproşa cu dreptate că, în loc să încep cu menţionarea rezultatelor din Bulgaria — bine cunoscute mai dinainte —, am început expunerea problemei cu menţionarea acelora din Grecia. Totuşi au existat două motive care m-au determinat să procedez aşa. În primul rînd, după cum se ştie, aşezarea de la Dikili Tash a intrat de foarte multe decenii în literatura de specialitate, cu mult înainte de a se întreprinde săpături sistematice în tellurile din Bulgaria. În al doilea rînd, se afirmase în trecut că în această aşezare din Tracia grecească materialele gumelniţene le-ar suprapune pe acelea aparţinînd bronzului egeo-anatolian, aşa încît precizările aduse de ultimele săpături din această aşezare, care stabileau adevărata succesiune a straturilor de cultură, mi s-au părut că merită să fie relevate, chiar dacă erau mult posterioare acelora din Bulgaria. E adevărat că am scris că „săpăturile de la Dikili Tash *sînt confirmate* de acelea din Bulgaria", în loc să spun că *le confirmă* pe acestea. Dar a se folosi această greşeală de formulare pentru a se afirma că ea arată intenţia de a justifica „o înţelegere tardivă a unor realităţi" constituie un proces de intenţie care nu cred că mi se cuvenea, pe de o parte pentru că, aşa cum s-a văzut, recunoscusem realităţile înainte de publicarea rezultatelor săpăturilor de la Dikili Tash, iar pe de altă parte pentru că nu am folosit niciodată asemenea metode. Pot cita destule cazuri mai vechi şi mai noi cînd, revenind asupra unor puncte de vedere anterioare, am precizat acest lucru şi am arătat şi de ce am renunţat la ele.

În orice caz este de la sine înţeles că voi face rectificările cuvenite în textul definitiv ce va apare în volum, ceea ce aş fi făcut de altfel fără nici o dificultate de îndată ce mi s-ar fi atras atenţia şi în altă formă.

*

În afară de aceste precizări care mi s-au părut necesare în legătură cu unul dintre aspectele criticii autorilor articolului citat, ar fi de discutat,

desigur pe larg, şi celelalte probleme puse în discuţie în legătură cu cultura Gumelniţa şi în special cu periodizarea ei. Cum însă această problemă nu poate fi discutată şi cu atît mai puţin rezolvată în cîteva pagini — căci ea merită într-adevăr un studiu cuprinzător — mă voi referi aci deocamdată pe scurt numai la obiecţiile formulate în legătură cu folosirea termenilor „etapa Gumelniţa B_1" şi „etapa Gumelniţa B_2", care ar fi noţiuni „abstracte" fără un conţinut precis. Cred că nu greşesc cînd amintesc de la început că primul care a folosit aceşti termeni, pentru cele două niveluri Gumelniţa B de la Vidra, a fost D.V. Rosetti. Ulterior cei mai mulţi cercetători care în ultimii ani s-au ocupat cu problemele culturii Gumelniţa — inclusiv S. Morintz, dacă nu greşesc — au scris şi ei despre etapa B_1, aşa încît critica respectivă n-ar trebui să mi se adreseze numai mie. Pe de altă parte, dacă vorbim despre etapa B_1, este firesc că trebuie să presupunem şi existenţa a cel puţin unei alte etape a fazei B, şi în mod normal acesteia ar trebui să i se spună B_2. Fără îndoială că precizarea conţinutului fiecăreia dintre aceste etape este necesară, căci paralelismele stabilite în 1934 de D.V. Rosetti (Gumelniţa B_1 = Tell Ratcev din Bulgaria şi nivelul gumelniţean de la Cernavoda; Gumelniţa B_2 = Măgura Jilavei şi stratul superior de la Russe) trebuie supuse unor discuţii, verificări şi desigur modificări amănunţite. Dar deocamdată, pînă la îndeplinirea acestui deziderat — pentru mine etapa B_1 reprezintă ultima perioadă a culturii Gumelniţa în care aceasta din urmă mai era încă prezentă la Dunăre — deci înainte de pătrunderea culturii Cernavoda I —, iar etapa B_2 reprezintă ultimele „momente" ale culturii Gumelniţa, după retragerea ei mai la nord de Dunăre şi mai ales în teritoriul din nord-vestul Munteniei. De altfel, dacă în chip general fiecare etapă cronologică trebuie să aibă şi un conţinut cultural specific, cred că pot exista şi etape cronologice care să nu se diferenţieze decît prin aria de răspîndire a culturii respective — cînd această arie s-a restrîns (sau s-a mărit). Vorbind despre o etapă Gumelniţa B_2, am avut în vedere în primul rînd acest aspect al lucrurilor. Precizarea diferenţelor (dacă şi cîte există) dintre aceste „momente" finale ale culturii Gumelniţa şi etapa precedentă va putea fi făcută pe baza studierii materialelor din zona de nord-vest a Munteniei; şi cred că tocmai S. Morintz, care a săpat şi un tell gumelniţean din această regiune, va putea preciza mai bine caracteristicile acestei etape finale şi deosebirile ei faţă de etapa precedentă.

În sfîrşit, sînt criticat şi pentru că am continuat să folosesc termenul Gumelniţa B_1, deşi într-o intervenţie verbală la Conferinţa naţională de arheologie de la Iaşi (Decembrie 1967) am spus că în viitor va fi probabil preferabil să se vorbească despre etapa A_3 şi nu despre etapa B. Dar înainte de a putea adopta definitiv această soluţie, va trebui să termin studierea numeroaselor materiale descoperite în săpăturile de la Căscioarele (căci de la ele pornisem cînd mi-am exprimat părerea mai sus menţionată), ceea ce pînă acum nu mi-a fost posibil, deoarece am fost reţinut de studierea şi publicarea unor săpături mai vechi — acelea de la Basarabi (publicate în *Dacia*, XII, 1968, p. 177—260) şi acelea de la Rast (în curs de redactare). Oricum ar fi, nu mi s-a părut indicat să folosesc acest noui termen într-un raport prezentat la un congres internaţional, unde n-aş fi avut posibilitatea să-l justific printr-o documentare largă, strict necesară, în lipsa căreia specialiştii străini, care cunosc şi folosesc terminologia in-

tratã în circulaţie, n-ar fi putut înţelege despre ce este vorba ; de aceea am folosit în continuare un termen cunoscut.

Închei aceste cîteva precizări amintind din nou că, în fapt, textul adus în discuţie de cei doi autori amintiţi constituia numai forma preliminară a raportului, aşa încît voi putea face corecturile necesare pentru a se evita orice interpretări în legătură cu unele aspecte formale.

QUELQUES OBSERVATIONS À PROPOS D'UN ARTICLE

RÉSUMÉ

L'auteur répond à quelques-unes des critiques formulées dans l'article de S. Morintz et P. Roman (*Cu privire la cronologia perioadei de tranziţie de la eneolitic la epoca bronzului în România*) publié dans le fascicule précédent de la revue. En ce qui concerne le problème des relations chronologiques et stratigraphiques entre l'énéolithique danubiano-balkanique, d'une part, et le Bronze ancien de la Troade, de l'autre, l'auteur n'a jamais considéré que seuls les résultats des fouilles de Dikili Tash seraient décisifs. Même avant la publication des fouilles récentes de Dikili Tash, il a eu l'occasion de constater, dans deux articles écrits en 1968, que les résultats des fouilles du sud de la Bulgarie nous obligent à réviser certains de nos anciens points de vue à propos des relations chronologiques susmentionnées. Il est cependant exact que, dans son corapport présenté au IIe Congrés International des études du Sud-Est Européen d'Athènes, il aurait dû mentionner en première ligne les résultats des fouilles de Bulgarie et seulement après ceux des fouilles de Dikili Tash, et il aura soin que le texte définitif tienne compte de l'ordre chronologique dans lequel ont été faites les découvertes.

Quant au problème des étapes B1 et B2 de la civilisation de Gumelniţa, considérées par la critique «des notions abstraites», l'auteur précise qu'on ne peut pas lui attribuer l'introduction de ces deux «notions » dans notre terminologie, utilisées d'ailleurs par beaucoup d'autres chercheurs. D'autre part, dans sa conception Gumelniţa B1 représente la dernière étape pendant laquelle cette civilisation était encore présente dans la vallée du Danube, tandis que l'étape B2 représenterait les derniers «moments » de l'évolution de la civilisation de Gumelniţa, plus au nord et au nord-ouest du Danube. Le contenu propre de chacune de ces deux étapes devrait être précisé par des études détaillées.

Enfin, s'il est vrai que, à l'occasion de la Conférence Nationale d'Archéologie de Iaşi (1967), l'auteur a suggéré qu'il serait préférable de parler plutôt de l'étape Gumelniţa A3 que de l'étape Gumelniţa B1, il ne pouvait employer cette nouvelle terminologie à un Congrés où tous les participants connaissaient l'ancienne terminologie, sans avoir d'abord la possibilité d'expliquer en détail les motifs qui l'ont conduit à faire cette suggestion.

DESPRE PĂTRUNDEREA DENARILOR LUI MARCUS ANTONIUS ÎN DACIA

DE

IUDITA WINKLER

Deşi problema pătrunderii denarilor lui Marcus Antonius în Dacia a fost dezbătută în trei articole[1], unele aspecte ale ci n-au fost luate totuşi în discuţie. În cele ce urmează vom aduce argumente noi în favoarea tezei lui Mommsen şi Regling cu privire la menţinerea în circulaţie a denarilor, emişi în ajunul bătăliei de la Actium, cu emblemele legiunilor, argumente care justifică opinia că prezenţa acestor emisiuni în Dacia nu se datorează unor împrejurări speciale.

În *Naturalis Historia* Plinius face următoarea menţiune: *Miscuit denario triumvir Antonius ferrum*: *miscentur aera falsae monetae*[2] (acest pasaj dovedeşte că în antichitate era cunoscută valoarea scăzută a denarilor emişi de Marcus Antonius). Veracitatea acestei informaţii este confirmată de analizele executate asupra unor emisiuni ale lui Marcus Antonius, care arată că ele cuprind numai 0,838 % pînă la 0,874 % argint [3], ceea ce înseamnă o scădere considerabilă faţă de emisiunile anterioare al căror procentaj de argint oscila între 0,990 şi 0,952 [4]. Numărul exemplarelor suberate e de asemenea considerabil [5].

După cum rezultă din literatura indicată de Mommsen în *Geschichte des römischen Münzwesens* monedele emise de Marcus Antonius cu „legio" (denumite „Legionsdenare") au atras de mult atenţia specialiştilor. Mommsen precizează că ele „se găsesc într-un tezaur îngropat sub Commodus şi în altul îngropat sub Gallienus ; monedele triumvirului Antonius sînt prezente

---

[1] Maria Chiţescu, *Unele aspecte ale relaţiilor dintre Dicomes şi Marcus Antonius în lumina descoperirilor numismatice* (*O problemă de geografie istorică*), în *SCIV*, 19, 1968, 4, p. 655—665; C. Daicoviciu, *Insemnări despre Dacia* (XVIII). *Unde a stăpînit Dicomes?* în „Steaua" (Cluj), XX, nr. 2, februarie, 1969, p. 100—101; D. Protase, *Unde a fost „regatul" lui Dicomes?*, în *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 145—152.

[2] XXXIII, 9, 132; E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, I, 1, Paris, 1901, p. 638—639. K. Regling, în *Zeitschrift f. Num.*, XXIX, 3—4, 1912, p. 218, nota 1. M. H. Crawford, *Plated Coins—False Coins*, în *Num. Chron.*, VIII, 1969, p. 57—58.

[3] Th. Mommsen, *Geschichte des römischen Münzwesens*, Berlin, 1860, p. 757, nota 59.

[4] J. Hammer, în *Zeitschrift f. Num.*, XXVI, 1—2, 1907, p. 92—93.

[5] E. Babelon, *Description historique et chronologique des monnaies de la République Romaine*, Paris, I, 1885, p. 204—205.

SCIV, tomul 22, nr. 1, Bucureşti, 1971, p. 97 — 105

7 — c. 6113

TABELUL TEZAURELOR DIN DACIA ŞI PROVINCIA DACIA CE CUPRIND MONEDE EMISE DE TRIUMVIRUL MARCUS ANTONIUS

Nr. crt.	Localitatea	Judeţul	Numărul pieselor: Marcus Antonius	Numărul pieselor: Republicane	Numărul pieselor: Imperiale	Numărul pieselor: Total	Data finală
1.	Tg. Ocna	Bacău (Moldova)	1	+	+	+13	Augustus
2.	Poiana ,,H''	Galaţi ,,	4	+	+	+4	Augustus
3.	Fotoş	Covasna (Transilvania)	1	261	8	280	Tiberius
4.	Augustin	Braşov ,,	4	266	24	294	Tiberius (37 e.n.)
			Total 10			591	
5.	Bozleni	Neamţ (Moldova)	+3	+9	+1	+25	Vespasianus
6.	Diacon	Galaţi ,,	14	+	+	95	Vespasianus
7.	Poiana	Galaţi ,,	8	+	+	66	Vespasianus
8.	Ripile	Bacău ,,	9	—	7	16	Vespasianus
			Total 34			202	
9.	Şapte sate	Braşov (Transilvania)	11	13	16	40	Vespasianus
10.	Sf. Gheorghe (împrejurimi)	Braşov ,,	+	31	+	50	Vespasianus
			Total 11			90	
11.	Grădiştea de Munte	Hunedoara (Transilvania)	258	367	158	783	Domitianus
12.	Pasul Vulcan	Hunedoara ,,	13	+33	+54	+111	Domitianus
			Total 271			894	
13.	Poiana (com. Rovinari)	Gorj (Oltenia)	3	12	13	28	Domitianus
14.	Hunedoara	Hunedoara (Transilvania)	28	69	46	+158	Nerva
15.	Dobîrca	Alba ,,	4	25	8	37	Nerva (96 e.n.)

16.	Orăştie	Hunedoara (Transilvania)	64	200	54	+312	Traianus (98/99 e.n.)
			Total 96			507	
17.	Prăjeşti	Bacău (Moldova)	10	—	8	+18	Hadrianus
18.	Muncelu de Sus	Bacău ,,	202	13	151	366	Antoninus Pius (147/148 e.n.)
19.	Buciumi	Bacău ,,	1	+1	+1	+7	Antoninus Pius
20.	Tîrpeşti	Neamţ ,,	27	+	+	+27	Marcus Aurelius
21.	Oniceni	Neamţ ,,	6	1	61	68	Marcus Aurelius (167 e.n.)
22.	Prăjeşti	Bacău ,,	73	—	4	77	Faustina iunior
23.	Negri	Bacău ,,	44	+	+	90	Lucius Verus
			Total 353			653	
24.	Sălaşuri	Mureş (Transilvania)	19	3	3 178	3 200	Antoninus Pius (157 e.n.)
25.	Barbura	Hunedoara ,,	2	—	78	+80	Marcus Aurelius (165 e.n.)
26.	Tibodu	Harghita ,,	+	—202	624	826	Marcus Aurelius (167 e.n.)
27.	Reghin (împrejurimi)	Mureş ,,	1	—	+300	+301	Marcus Aurelius (176 e.n.)
28.	Gîrbău	Sălaj ,,	1	+	+27	+28	Elagabalus
29.	Jeledinţi	Hunedoara ,,	+1	+6	+7	+58	Gordianus III (242/244 e.n.)
			Total 24			4 493	
30.	Gîrla Mare	Mehedinţi (Oltenia)	13		307	320	Commodus
31.	Frînceşti	Dolj ,,	1	—	1 364	1 365	Elagabalus
32.	Horezu	Vîlcea ,,	1	1	1	+3	Severus Alexander
			Total 15			+1 688	

şi într-un al treilea tezaur, în care seria denarilor imperiali începe numai cu Vespasian" [6]. Analizînd cauzele menţinerii în circulaţie a nominalelor emise în 31 î.e.n., acelaşi autor arată că „retopirea monedei vechi sub Traian în 107 [Dio, 68, 151] nu s-a întîmplat pentru că denarii vechi ar fi fost scoşi din circulaţie sau urmau să fie scoşi acum, ci pentru că, sub pretextul că moneda era tocită, se putea scoate prin retopirea ei un cîştig. Un indiciu demn de remarcat este faptul că denarii lui Marcus Antonius, cu un aliaj prost, au fost excluşi din retopirea întreprinsă de Traian şi apar mai tîrziu adesea în tezaure. Sub Marcus Aurelius...vor fi şi ei retopiţi"[7].

După cinci decenii de la apariţia lucrării lui Mommsen, Regling urmărind prezenţa denarilor emişi de Marcus Antonius a arătat că ei se găsesc în 11 tezaure din Germania liberă : cinci tezaure îngropate înainte de Nero şi şase îngropate după Nero, iar pe teritoriul Imperiului roman ei sînt prezenţi în trei tezaure îngropate înainte şi 14 după anul 68 al e.n. [8]. Explicaţia dată de Regling motivelor care au determinat menţinerea în circulaţie timp de cîteva secole în cantitate mare a monedelor cu stindardele şi numărul legiunilor e similară cu cea a lui Mommsen „sistemul ponderal era hotărîtor în selecţionarea monedelor pentru tezaurizare şi retopire, căci emisiunile lui Marcus Antonius nu erau identice în ceea ce priveşte aliajul şi greutatea cu cele emise în epoca republicană, ci similare cu cele posterioare lui Nero. În timp ce emisiunile anterioare anului 68 e.n. erau retrase din circulaţie, cele ale lui Marcus Antonius, fiind mai puţin valoroase, au rămas în circulaţie, după cum o dovedesc depozitele din imperiu, şi în afara graniţelor sale" [9]. Faptul că şi alte monede republicane şi imperiale din timpul dinastiei Iulia Claudia se găsesc uneori în descoperiri din secolele II-III e.n. se datoreşte fie gradului mare de uzură, fie întîmplării.

Dintre cele 17 tezaure semnalate de Regling numai două provin de pe teritoriul Daciei. Astăzi depozitele monetare care cuprind monede emise de Marcus Antonius cu emblemele legiunilor, descoperite în România, se cifrează la 32(+4) [10]. N-am inclus între acestea tezaurele de la Biled, Costineşti şi Goleţ, care împreună cuprind zece denari din seria în discuţie; depozitele fiind risipite în mare parte nu se poate preciza data finală. N-au fost introduse de asemenea nici monedele găsite în mormintele de la Sighişoara (trei bucăţi din peste 100) [11].

În cele ce urmează vom arăta că, deşi există această creştere relativ mare a numărului de monede emise de Marcus Antonius, cele afirmate de Mommsen şi Regling rămîn valabile. Neavînd posibilitatea să urmărim descoperirile făcute în întregul Imperiu şi în afara graniţelor sale, am luat ca termen de comparaţie numai Bavaria de sus de unde Regling nu a semnalat nici o descoperire [12], dar de unde în prezent se cunosc 12 tezaure de

---

[6] Th. Mommsen, *op. cit.*, p. 759, nota 66.
[7] *Ibidem*, p. 759.
[8] K. Regling, în *Zeitschrift f. Num.*, XXIX, 3—4, 1912, p. 218—219, nota 2.
[9] *Ibidem*, p. 218.
[10] Bibliografia acestor tezaure; Maria Chiţescu, în *SCIV*, 19, 1968, 4, p. 660—664 şi D. Protase, în *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 147—148; nr. 29 (=Lozsád), omis în ambele articole, e publicat în *NumKözl*, XII, 1913, p. 114—115.
[11] Cf. nota 10.
[12] Cf. nota 8.

argint îngropate în secolele I-III e.n. [13], în trei dintre ele [14] adică în 25 % din totalul descoperirilor se găsesc şi monede cu „legio". Dacă luăm în considerare că în provincia Dacia şi pe teritoriul Daciei libere numărul tezaurelor este de circa 150 [15], cele 32 de depozite monetare cu denarii legiunilor reprezintă 21,3 %, iar în Pannonia patru [16] din 21 tezaure [17] cuprinzînd monede de acest tip, reprezintă un procent de 19,09. Trebuie să admitem deci că în general numărul tezaurelor a crescut, iar deosebirile după cum vedem oscilează între $\pm$ 4 %.

Prezenţa în număr mare a monedelor emise de Marcus Antonius în Moldova şi Ţara Bîrsei a fost interpretată ca o dovadă a legăturilor directe dintre Dicomes şi Marcus Antonius, şi pe baza lor s-a încercat să se facă o delimitare a teritoriului peste care se întindea dominaţia lui Dicomes [18]. Academicianul Constantin Daicoviciu a arătat că „tezaurele în care apar denarii emişi de Marcus Antonius sînt îngropate cu 100—200 de ani mai tîrziu, deci ele s-ar fi putut răspîndi pe calea comerţului... dacă monedele au ajuns ca soldă ele trebuiesc atribuite bastarnilor..., căci ei ocupă zona pe Siretul Mijlociu şi spre est cu centrul la Poieneşti, în jurul căruia sînt cinci descoperiri" [19]. D. Protase a arătat „că criteriile numismatice pentru plasarea ***sigură*** în Moldova a regişorului daco-get [Dicomes] sînt de fapt neconcludente" [20].

Cartografiind tezaurele descoperite în Dacia, care cuprind „Legionsdenare", observăm că ele sînt răspîndite în regiunile unde descoperirile monetare şi materialele arheologice sînt mai abundente, fără să existe însă un paralelism constant între ele.

Între tezaurele ce cuprind emisiuni ale lui Marcus Antonius provenite din Dacia şi cele descoperite în alte provincii se constată o anumită concordanţă în ceea ce priveşte data la care ele se încheie.

În depozitele unde cele mai recente monede sînt emise în ultimele trei decenii ale secolului I î.e.n., lipsesc monedele lui Marcus Antonius, deşi numărul total al monedelor fiind mare (în jur de 1 800) [21], ar fi fost firesc să cuprindă şi un oarecare procentaj din cele ale lui Marcus Antonius.

Din tezaure ce se încheie cu monede emise în prima jumătate a secolului I.e.n. — mai precis pînă în timpul lui Nero — avem în total 10 monede,

---

[13] H. - J. Kellner, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*, I, 1. *Oberbayern*, Berlin, 1960, p. 63/1054, 84/1082, 94/1102, 111/1114, 112/1115, 202/1229, 229/1250, 274/1254, 276/1256, 290/1267, 291/1268, 321/1325.

[14] *Ibidem*, nr. 1082, 1102, 1267.

[15] D. Protase, *Les trésors monétaires de la Dacie romaine...*, în *Congresso internazionale di Numismatica*, II, Roma, 1965, p. 432 şi tabelul alăturat; D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a, Bucureşti, 1968, p. 125—129; B. Mitrea despre descoperiri monetare pe teritoriul României, în *SCIV*, 1961—1970; idem, *Dacia*, N. S., 1959—1970; idem, în *SCIV*, VII, 1962, 1—2, p. 161—165, D. Protase — T. Bader, în *Tezaure monetare din judeţul Satu Mare*, 1968, p. 55, nota 2, p. 58 şi harta anexată.

[16] Două tezaure de la Aquincum în *Budapest Rég.*, XII, p. 278—288; Bonyhád, în *NumKözl.*, III, p. 45; Mocsolád, în *NumKözl*, IV, p. 75.

[17] *NumKözl*, LVI/LVII, p. 17; V, p. 105; IX, p. 134, IV, p. 47; XIII, p. 71; IV, p. 47; XXXIV/XXXV, p. 24; XII, p. 70; LIV/LV, p. 3, 50—52, nota 16; VII, p. 122; II, p. 39—43; XIII, p. 145; VII, p. 119; VIII, p. 144; *ArhÉrt*, IX, p. 124—137; cf. *Budapest Rég.*, XIII, p. 399 (data finală a acestor tezaure e între 115/117 e. n. şi 285 e. n).

[18] Maria Chiţescu, în *SCIV*, 19, 1968, p. 660 şi urm.

[19] C. Daicoviciu, în *Steaua*, XX, 2, 1969, p. 100—101.

[20] D. Protase, în *SCIV*, 21, 1970. 1, p. 152.

[21] Cf. I. Winkler, în *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 17, 1967, p. 134.

provenite din patru depozite cu un total de + 591 de piese (cf. Tabelul, nr. 1—4).

Din totalul de 292 de exemplare cuprinse în cele şase descoperiri avînd ca dată postquem domnia lui Vespasian, 45 aparţin emisiunilor lui Marcus Antonius (cf. Tabelul, nr. 5—10).

Proporţia lor este mult sporită în cele trei tezaure încheiate sub Domiţian: 274 de monede din totalul de 922 (cf. Tabelul, nr. 11—13). În tezaurul din judeţul Hunedoara — încheiat probabil sub Nerva —, dintre 158 de denari, 28 poartă emblema legiunilor, iar tezaurul de la Orăştie, din care au fost studiate 312 monede — cele mai recente fiind din anul 98—99 e.n. — cuprinde 64 de astfel de denari (cf. Tabelul, nr. 14—16).

Dintre tezaurele îngropate în secolele II-III e.n. în Provincia Dacia, nouă cuprind monede emise de Marcus Antonius, în total 39 de piese din circa 6 000 (cf. Tabelul, nr. 24—32), la care se adaugă un număr necunoscut (dar destul de mare) din tezaurul de la Tibodu. În Dacia liberă proporţia emisiunilor lui Marcus Antonius depăşeşte jumătate din numărul pieselor găsite în cele şapte tezaure, unde ele sînt reprezentate prin 353 din totalul de 653 de bucăţi (cf. Tabelul, nr. 17—23).

Urmărind eşalonarea tipurilor monetare din tezaurul de la Grădiştea Muncelului, observăm că o treime—258 de piese—sînt emisiuni ale lui Marcus Antonius, iar dintre acestea 95 reprezintă tipul cu stindardele legiunii şi legenda LEG II pînă la LEG XXIII; lipsesc tipurile rare şi unicatele (cu LEG: XXVII, XVIII, XXII, XXIV—XXX [22]). Privitor la celelalte 163 de monede nu avem indicaţii detaliate: se face doar o trimitere globală la planşa a V-a din Cohen; or, după cum se ştie, printre tipurile expuse pe această planşă figurează numai trei denari tipuri foarte rare, deosebiţi de cei cu stindardele: doi emişi în acelaşi an (nr. 35 şi 38) şi unul din anul 34 î.e.n. (nr. 47), aşa încît putem admite că majoritatea — dacă nu totalul — se încadrează în seria tipurilor cu stindardele şi numărul legiunilor. Ele n-au fost însă clasificate probabil din cauza gradului mare de tocire. Acest depozit monetar cuprinde, aşadar, cel mai mare număr de denari cu emblema legiunilor, cunoscut în vreuna din descoperirile din Dacia. Pe locul al doilea s-ar plasa tezaurul de la Muncelul de Sus cu 202 monede, urmat de cel de la Prăjeşti cu 73 de piese, Orăştie cu 64 şi Negri cu 44 de piese. Este regretabil că pentru tezaurul de la Tibodu dispunem numai de o informaţie sumară: el cuprinde, printre 826 de monede îngropate sub Marcus Aurelius, „186 de denari emişi în epoca triumviratului (43—31 î.e.n.), în general tociţi, aşa încît abia pot fi identificate tipurile. Între aceşti denari sînt şi exemplare purtînd numărul a zece dintre legiunile lui Marcus Antonius (de la *Legio* II, V, VI, VII, XIII, XIIII (XIV), XIX, XX şi XXI), cele mai multe cu contramărci" [23]. Deoarece în celelalte tezaure monetare din Dacia cantitatea monedelor emise între 43—31 î.e.n. e foarte redusă, putem admite că o mare parte din cei 186 de denari clasificaţi ca fiind emişi în epoca triumviratului se încadrează între denarii bătuţi în ajunul bătăliei de la Actium.

---

[22] E. Babelon, *Description* ..., p. 204.

[23] J. G. Seidl, *Archiv für Kunde oesterr. Geschichtsq.*, XIII, 1854, [p. 136], extras IV, p. 64.

Se ştie că Marcus Antonius a emis o cantitate mare de denari cu emblema legiunilor, ar fi deci firesc ca Dicomes, aliatul lui Marcus Antonius, să fi primit şi el din aceste piese ca recompensă pentru ajutorul dat (cum susţine M. Chiţescu) [24]. Descoperirile monetare nu contribuie însă cu nimic la verificarea acestui fapt, deoarece emisiunile nu au o pondere suficient de mare în ansamblul descoperirilor din Dacia, datînd din prima jumătate a secolului I e.n.; ele apar într-un număr de tezaure din a doua jumătate a secolului I e.n. şi în cele din secolele II-III e.n. Prezenţa lor în tezaurele îngropate în secolul al II-lea şi gradul mare de uzură în depozitele de la Grădiştea de Munte, Sălaşuri şi Tibodu, precum şi numărul mic de exemplare în tezaurele îngropate pînă la Nero permit constatarea că stocul principal n-a pătruns în Dacia imediat după emitere. De altfel, după cum am văzut, ele se găsesc în Germania liberă şi în Imperiul roman în cantităţi apreciabile.

Prezenţa în tezaurele din Dacia nu se datoreşte, prin urmare, în primul rînd legăturilor directe dintre Dicomes şi Marcus Antonius, de vreme ce ele se întîlnesc şi în alte teritorii din afara Imperiului, unde moneda romană era dominantă, chiar dacă o confruntare — pe baza unei comparaţii cu totalul descoperirilor — a situaţiei din Dacia cu cea din alte teritorii ar arăta o sporire relativ mai mare a numărului acestor emisiuni în Dacia. În acest caz am putea afirma cel mult că participarea ostaşilor daco-geţi şi bastarni la luptele din Peninsula Balcanică în anul 31 î.e.n. a putut contribui doar la pătrunderea unei părţi a acestor emisiuni în Dacia, restul pătrunzînd pe calea comerţului.

În sprijinul tezei că monedele lui Marcus Antonius n-au fost aduse în Dacia sau în alte provincii imediat după emiterea lor, vine şi prezenţa contramărcilor de pe piesele descoperite la Potaissa [25], *la Grădiştea de Munte* [26], *la Tibodu* [27] *şi la Aquincum* [28]. Contramărcile fiind aplicate după cum se ştie de nummularii ca garanţie a verificării monedelor constituie un indiciu că ele au circulat în Imperiul roman după data emiterii lor. Dacă piesele ar fi fost date de Marcus Antonius lui Dicomes şi puse de acesta în circulaţie, ele ar fi trebuit să fie lipsite de contramărci. Cea mai recentă contramarcă ce se întîlneşte pe monedele din tezaurele descoperite în Dacia nu este un *signum incussum* al unui *nummularius*, ci numele prescurtat al împăratului Vespasian, aplicat pe un denar tocit, emis de Augustus, din stocul celor găsiţi la Grădiştea de Munte (contramărci aplicate de Vespasian se găsesc şi pe denari emişi în epoca republicană [29], ceea ce constituie un indiciu că ele circulau intens şi după reforma lui Nero pe teritoriul imperiului). Denarul contramarcat al lui Augustus n-a putut pătrunde în Dacia decît în timpul domniei lui Vespasian sau eventual chiar după domnia acestuia. Tot atunci au putut fi aduse şi alte monede emise cu mult

---

[24] M. Chiţescu, *op. cit.*, p. 657—660.

[25] Nepublicate, se păstrează la Muzeul din Turda, cf. D. Protase, în *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 148, nr. 11.

[26] În *SCN*, V, p. 229.

[27] Cf. nota 23.

[28] E. Jónás, în *Budapest Rég.*, XII, 1937, p. 282, nr. 42 (din 22 denari, 14 sînt contramarcaţi), p. 287, nr. 4—6 (din 11 denari, 9 sînt contramarcaţi).

[29] M. Bahrfeldt, *Contramarken Vespasians auf römischen Familiendenare*, în *Zeitschrift f. Num.*, III, 1876, p. 354—373.

timp înainte, între ele şi emisiuni ale lui Marcus Antonius — dar care, fiind în depozitele unor particulari, n-au fost supuse contramarcării.

Identitatea contramărcilor de pe denarii romani din Dacia şi cei din Italia [30], unde aplicarea semnelor de verificare încetează sub Tiberius [31], — după această dată găsim numai contramărci puse din ordinul împăratului — precum şi faptul că în tezaurele din Dacia, care cuprind monede republicane şi imperiale contramarcate, nu găsim nici o piesă cu vreun semn de verificare posterioară domniei lui Tiberius exclud posibilitatea ca contramărcile să fi fost aplicate pe teritoriul Daciei, căci este puţin probabil ca interzicerea „contramarcării" să fi fost concomitentă în Dacia liberă şi în Imperiu, dar încă nu avem nici un indiciu că în Dacia ar fi existat vreun verificator de monede.

Toate acestea arată că cea mai mare parte a monedelor cu emblema legiunilor lui Marcus Antonius n-a fost pusă în circulaţie în Dacia de Dicomes şi de ostaşii săi, căci, în acest caz, ele ar trebui să se găsească în cantităţi mari — fără contramărci — în tezaurele îngropate în ultimele trei decenii ale secolului I î.e.n. şi prima jumătate a secolului I e.n. Rămînînd multă vreme în uz, aceşti denari duşi în afara graniţelor imperiului au fost acceptaţi, în condiţii rămase nouă necunoscute, de populaţiile de la periferia imperiului, care poate nu cunoşteau valoarea de circulaţie a acestui denar [32]. Aşa s-ar explica decalajul mare între proporţia monedelor lui Marcus Antonius, găsite în Dacia liberă, faţă de cele din provincia Dacia. Pe de altă parte, prezenţa denarilor emişi de Marcus Antonius într-un număr relativ mare de tezaure din Moldova, care se încheie în secolul al II-lea şi în primele trei decenii ale secolului al III-lea, trebuie pusă în legătură cu îngroparea în acel timp a circa 50 de depozite monetare [33].

À PROPOS DE LA PÉNÉTRATION EN DACIE DES DENIERS ROMAINS ÉMIS PAR MARC ANTOINE

RÉSUMÉ

La présence dans les découvertes de la Moldavie et de la Ţara Bîrsei d'un grand nombre des monnaies aux emblèmes des légions, émises par Marc Antoine, a été interprétée comme une preuve que ce dernier aurait payé de ces monnaies ses alliés géto-daces. A partir de ces éléments on a tenté une délimitation du territoire relevant de la domination de Dicomès, mais cette thèse n'a pas été unanimement admise (voir note 1).

[30] Vezi planşele alăturate la G. G. Belloni, *Le monete romane dell'Età Repubblicana*, Milano, 1960, în comparaţie cu cele alăturate la diferitele tezaure republicane din Dacia; cf. M. Chiţescu, în *SCIV*, XVII, 1966, 2, p. 251 şi urm.

[31] E. Babelon, *Traité...*, p. 648; M. Bernhart, *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit*, Halle, 1926, p. 263.

[32] Bolin Sture, *Der römische Denar und Greshams Gesetz*, în *Congrès International de Numismatique...*, Paris, vol. II, 1957, p. 577 şi urm. şi p. 589.

[33] B. Mitrea, despre descoperiri monetare recente şi mai vechi de monede antice şi bizantine în ţara noastră, în *SCIV*, 1961 — 1970; idem, în *SCIV*, XIII, 1962, 1—2, p. 161—165; D. Protase — T. Bader, în *Tezaure monetare din judeţul Satu Mare*, 1968, p. 55, nota 2, p. 57 şi harta anexată.

L'auteur montre que les découvertes monétaires ne contribuent pas à la confirmation de ce fait, car les émissions de Marc Antoine font défaut dans les dépôts enfouis pendant les trois dernières décennies du Ier siècle avant notre ère (voir note 21). De même leur importance n'est pas suffisamment marquée dans l'ensemble des découvertes de la Dacie, qui remontent à la première moitié du Ier siècle de notre ère. Leur apparition massive dans les trésors enfouis au IIe siècle de notre ère (voir le tableau 98—99), leur degré d'usure très accusé dans les dépôts de Grădiştea de Munte, Sălaşuri et Tibodu, et surtout la présence des contre-marques sur certaines monnaies à l'emblème des légions, trouvées dans les trésors (voir notes 25—27) nous suggèrent que ces monnaies n'ont pas dû pénétrer en Dacie immédiatement après leur émission. Par d'ailleurs, elles se retrouvent en quantité appréciable également dans la Germanie libre et dans certaines provinces de l'Empire romain (voir les notes 3, 8, 14, 16).

Longtemps restés en usage, ces deniers ont été acceptés au-dehors des frontières, dans des conditions qui nous échappent encore, par les populations de la périphérie de l'Empire, qui peut-être ne connaissaient pas la valeur de circulation de ce type de denier (note 32). C'est ainsi que s'expliqueraient le grand décalage entre le nombre des monnaies de Marc Antoine, trouvées dans la Dacie libre, par rapport à celles de la province Dacia. Ajoutons aussi le fait qu'en territoire moldave 50 dépôts monétaires environ ont été enfouis, au cours du IIe siècle, quand le denier de Marc Antoine circulait encore intensément, tandis que dans le reste de la Dacie le nombre de ces trésors s'élève à une centaine environ (voir les notes 33 et 15).

NOTĂ EPIGRAFICĂ

DE

CONSTANTIN C. PETOLESCU

I. SUCIDAVA

(Celei, oraşul Corabia, jud. Olt) *

În campania de cercetări arheologice din iunie-iulie 1969 din cetăţuia romano-bizantină de la Sucidava [1] au apărut cîteva mărturii epigrafice noi, a căror prezentare se face în prima parte a acestei note.

1. Cu ocazia executării unei secţiuni pe latura sudică a cetăţii, la circa 10 m NE de deschiderea fîntînii secrete [2], a fost descoperită o mare cantitate de fragmente ceramice romano-bizantine din secolele IV—VI e.n., împrăştiate pe o întindere de cîţiva metri; s-au numărat între acestea, peste o sută de gîturi de amforă. Probabil că provin dintr-o grămadă alcătuită din vasele sparte, aruncate la ieşirea din fîntînă. Peste 30 de fragmente purtau inscripţii, majoritatea neîntregibile sau ilizibile, executate cu vopsea sau zgîriate în pasta arsă.

a) Grafiţi zgîriaţi pe gîturi de amfore:

— + OK, grafit creştin care ar putea fi ο(ἶνος) κ(αλός)[3], adică „vin frumos (bun)" (fig. 1/1);

— ΘΕΦ ..., probabil θε(οῦ) φ[ῶς][4], „lumina lui Dumnezeu" (fig. 1/2);

— Pe un alt gît de amforă apar zgîriate, pe o parte, literele *MA*, pe cealaltă *MA*[*R*] sau *MA*[*P*] (fig. 1/3—4); este probabil numele posesorului amforei, *Ma*[*r*(*cus*)] sau Μᾶ[ρ(κος)]. Forma literei *A* este caracteristică pentru secolul al VI-lea e.n. [5].

---

* Publicarea acestei prime părţi a notei epigrafice se face cu permisiunea tov. prof. univ. D. Tudor, conducătorul şantierului, căruia îi mulţumesc cu deosebire. Ştampila de la pct. 4 mi-a fost comunicată de tov. Octavian Toropu, lector la Universitatea din Craiova, căruia îi aduc mulţumirile cuvenite.

[1] Cu privire la aceasta, cf. D. Tudor, *Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie*, Bruxelles, 1965 (coll. *Latomus*, vol. LXXX); idem, *Oltenia romană*, ed. a III-a, Edit. Acad., Bucureşti, 1968, p. 432 şi urm.

[2] Pentru aceasta, cf. D. Tudor — Exspectatus Bujor, *Die geheime Brunnenanlage von Sucidava*, în *Dacia*, N. S., IV, 1960, p. 541—552; D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a, p. 466—468.

[3] Cf. I. Barnea, *Objets céramiques peu connus : les couvercles de vases de Scythie Mineure*, în *Dacia*, N. S., IX, 1965, p. 408 şi nota 5.

[4] D. Tudor, *op. cit.*, *SE*, 356.

[5] René Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, ed. a IV-a, Paris, 1914, p. 12.

SCIV, tomul 22, nr. 1, Bucureşti, 1971, p. 107—114

b) Litere executate cu vopsea roşie pe fragmente de amfore: *M* . . . ; *A* (fig. 1/5—6).

2. În stratul de dărîmături de la curtina exterioară dintre turnurile E-F ale cetăţii romano-bizantine [6] s-au găsit două bucăţi de cărămidă avînd executate litere în pasta crudă, înainte de ardere (fig. 2): pe una

Fig. 1. — Grafiţi pe fragmente ceramice

Fig. 2. — Litere pe cărămizi romane

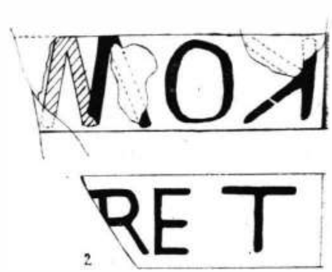

Fig. 3. — Două ştampile militare pe cărămizi romane

literele *N* şi *T*, în ligatură (forma literei *T* este rară [7]); pe alta *BM*. În amîndouă cazurile este vorba probabil de numele cărămidarului.

[6] Pentru planul acesteia, D. Tudor, *op. cit.*, p. 432, fig. 127.
[7] René Cagnat, *op. cit.*, p. 22.

3. Fragment de ştampilă pe o cărămidă găsită între turnurile D-E pe curtina exterioară; se păstrează numai partea din dreapta (fig. 3/1):

.........*MOK*

Lectura *KOM* ..., presupunînd că ar fi o ştampilă cu literele inversate, este lipsită de sens şi, în consecinţă, puţin probabilă. Ultimul semn nu este litera K inversată, ci marginea dreaptă a chenarului ştampilei în formă de *tabula ansata*. Singurele litere care se păstrează din ştampilă sînt deci *MO*, ducînd spre lectura [*Al*]*mo*.

Almus era o aşezare romană din Dacia Ripensis, situată la vărsarea rîului Almus (Lom) în Dunăre. Aici îşi aveau sediul un *cuneus equitum Stablesianorum* [8]. La Sucidava s-au mai găsit ştampile cu nume de localităţi din Dacia Ripensis, de unde au venit în secolul al IV-lea e.n. trupe pentru lucrări militare: *Varinia*, *Utus*, *Oescus* [9]. Pentru o ştampilă cu litere inversate, descoperită pe numeroase ţigle: *MLA*, cu lecturi foarte diferite [10], D. Tudor propune mai recent a se citi *Alm*(*o*) [11], lectură foarte probabilă dacă ţinem seama şi de ştampila nou descoperită la Sucidava.

4. Cu ocazia altor cercetări de pe latura sudică a cetăţii (informaţie Octavian Toropu, Craiova) s-a mai găsit o bucată de cărămidă, păstrînd doar trei litere din jumătatea dreaptă a unei ştampile (fig. 3/2):

........*RET*

Literele sugerează lectura [*coh*(*ors*) *I C*]*ret*(*um*), unitate care făcuse parte din trupele Moesiei Superior în timpul războaielor dacice şi se întîlneşte pe o ştampilă de la Drobeta [12]. Mai recent, cărămizi cu ştampilele acestei unităţi s-au găsit la Vidin şi în împrejurimi (R.P. Bulgaria), în Moesia Superioară, unde se găsea încă din secolul I e.n. [13]; probabil că de aici a trimis un detaşament pentru lucrări militare şi la Sucidava.

II. ORLEA (jud. Olt)

La 6 km V de Celei se află satul Orlea, una din cele mai de seamă aşezări rurale romane din teritoriul Sucidavei [14]. În colecţia muzeului sătesc de aici se află un mic fragment de diplomă militară, inedit, descoperit în raza comunei Orlea (fig. 4 şi 5).

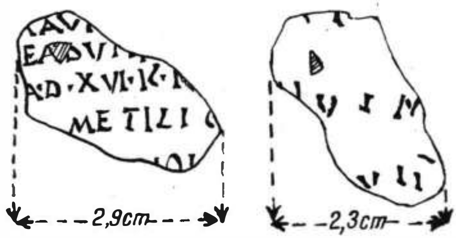

Fig. 4. — Fragment de diplomă militară găsit la Orlea (desen)

[8] *Notitia Dignitatum*, *Orientis*, XLII, 19 (ed. Otto Seeck). Cf. D. Tudor, *op. cit*, p. 452 şi urm.

[9] Idem, *op. cit.*, *SE*, 226, 231, 233.

[10] D. Tudor, *Contribuţii privitoare la armata Daciei Ripensis*, în *SCIV*, XI, 1960, 2, p. 340, nota 4; idem, *Oltenia romană*, ed. a III-a, p. 345.

[11] Idem, *Oltenia romană*, *SE*, 229.

[12] *Ibidem*, p. 346.

[13] Cf. Ljubica Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure*, Leiden, 1966, p. 46 şi nota 1 (utilizează informaţia oferită de J. Atanasova, directorul Muzeului arheologic din Vidin).

[14] D. Tudor, *op. cit.*, p. 236.

Fragmentul de bronz are o lăţime de 2,9 cm, iar înălţimea de 2,3 cm. Este găurit în colţul stîng superior, prezentînd o uşoară concavitate; partea convexă păstrează doar cîteva litere.

Fig. 5. — Fragment de diplomă militară găsit la Orlea (ilustraţii mărite).

Tabella I extrinsecus :

1 AAVT
2 EA DVXI
3 A▼D▼XVI▼ K▼ M (?)
4 METILIO
5 O

Tabella I intus :

1 ....
2 ......IVI N .....
3 .....V$\overline{II}$ ......

Elementul cel mai important pentru descifrarea tablei exterioare a diplomei îl constituie r. 3, unde literele *A D XVI K* . . . reprezintă cunos-

cuta formulă care exprima ziua şi luna de emitere a legii de eliberare, deci : *a*(*nte*) *d*(*iem*) *XVI* *K*(*alendas*) ..... (litera următoare cu care începea numele lunii este neclară, căci tocmai aici tăbliţa este ruptă şi tocită ; bara varticală poate să fie de la un *M*, ducînd spre lectura *Martias* sau *Maias*). Imediat dedesubt se indica anul emiterii diplomei, după numele consulilor în funcţie. Sub acestea urma numele unităţii din care făcea parte beneficiarul diplomei şi din care se mai păstrează doar litera *O* încadrată de două bare verticale. Primele două rînduri cuprind, conform formulei cunoscute, o parte din favorurile acordate posesorilor acestor diplome [15].

Pentru datarea diplomei dispunem de numele păstrat al unuia dintre consuli, *Metilius*. Se ştie că, sub imperiu, în fiecare an erau investiţi cu titlul de consul un număr oarecare de personaje : doi consuli numiţi *ordinarii*, care erau eponimi ; un număr mai mare sau mai mic de consuli *suffecti*, care se succedau în grupe de cîte doi la cîte patru luni, trei luni sau două luni [16]. Dar se cunosc nu mai puţin de şapte consuli polionimi, în nomenclatura cărora intra şi gentiliciul *Metilius* [17].

— *P.* (sau *L.*) *Metilius* (*Sabinus?*) *Nepos*, consul *suffectus* în anul 91 e.n. ; acelaşi personaj apare, pentru a doua oară, consul *suffectus* în anul 103 e.n. [18]. ;

— *M. Atilius Metilius Bradua*, consul *ordinarius* în anul 108 e.n. ; dar gentiliciul său principal era *Atilius* [19] ;

—*P. Metilius Secundus Pon*[*tianus*], desemnat consul *suffectus* în anul 123 pentru anul 123 sau 124 e.n. [20] ;

— *M. Sedatius Severianus Iulius Acer Metilius Nepos Rufinus Ti. Rutilianus Censor*, consul *suffectus* în anul 153 e.n. ; dar gentiliciul său principal era *Sedatius* [21] ;

— [*P. Cass?*]*ius Dexter Augus*[*tanus Alpi*]*nus Bellicius Solers Metilius* ....*us Rutilianus* pe la anul 155 e.n., deşi este problematic dacă a ajuns consul [22] ;

— *M. Metilius Aquilius Regulus Nepos Volusius Torquatus Fronto*, consul *ordinarius* în anul 157 ; gentiliciul său principal era *Metilius* [23] ;

— *M. Atilius Metilius Br*[*ad*]*ua Cauci*[*dius* .... *Att?*]*icus* [*Vibu?*] *llius* [*P*]*ollio Gavidius* [*L*]*atiaris Atrius Bassus* pe la jumătatea secolului al II-lea e.n. [24] ; probabil însă că gentiliciul său principal era *Atilius*, întocmai ca al consulului din anul 108 menţionat mai sus.

Pe de altă parte, chiar formula *a*(*nte*) *d*(*iem*) *XVI* *K*(*alendas*).. ne este necunoscută pe alte diplome, lipsindu-ne de posibilitatea oricărei analogii.

---

15 René Cagnat, *op. cit.*, p. 302 şi urm.
16 *Ibidem*, p. 94—95.
17 Attilio Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 206 (Indici). Cf. şi p. 3.
18 *Ibidem*, p. 27, 31.
19 *Ibidem*, p. 32.
20 *Ibidem*, p. 36 (jos).
21 *Ibidem*, p. 43.
22 *Ibidem*, p. 44 (jos).
23 *Ibidem*, p. 44.
24 *Ibidem*, p. 114.

Oricum, diploma datează de pe timpul unuia dintre următorii împăraţi : Domiţian (anul 91), Traian (anul 103 sau 108), Hadrian (anul 123—124) sau Antoninus Pius (anul 153, 157 sau alt an de la jumătatea secolului al II-lea e.n.).

Literele de pe partea interioară a tăbliţei sînt scrise pe lat, mai rare şi mai neîngrijite. Ele provin din partea superioară a diplomei, acolo unde se trecea nomenclatura împăratului. Din r.1 au rămas doar două resturi indescifrabile de la partea inferioară a două litere. Din r.2, literele păstrate *IVI N*, ne duc spre lectura [*d*]*ivi N*[*ervae f*(*ilius*) sau *nepos*] sau *pronepos*]. În r. 3, literele *VII*, cu un *silicicum* deasupra, arată că este vorba de un număr de ordine : *VII* sau [*X*]*VII*, care nu poate fi aici decît indicarea puterii tribuniciene, a numărului salutaţiilor imperiale sau a numărului consulatelor [25].

De la început trebuie arătat că nu este vorba de Domiţian, căci el a domnit înaintea lui Nerva şi nu are nici o legătură cu acesta pe linie succesorală. Nici unul dintre împăraţii : Traian, Hadrian sau Antoninus Pius n-au ajuns însă să deţină 7 sau 17 consulate ; de asemenea, numai Traian a primit cea de-a şaptea salutaţie imperială, în anul 114 e.n., care însă nu concordă cu anii 103 sau 108, cînd a fost un consul *Metilius*. Rămîne deci că cifra se referă la *tribunicia potestas*. Cea de-a şaptea putere tribuniciană a lui Traian corespunde cu anul 103, cînd la Roma era consul *suffectus* un *Metilius* ; dar în formularele diplomelor emise sub Traian, filiaţia sa era trecută în primul rînd : *Imp. Caes*(*ar*) *divi Nervae f*(*ilius*), *Nerva Traianus Aug*(*ustus*) etc. Or, în diploma de la Orlea, descendenţa din Nerva este înscrisă în r. 2, dacă nu şi mai jos. Dintre toţi anii de consulat ai celorlalţi *Metilii*, numai cea de-a VII-a putere tribuniciană a lui Hadrian (anul 123 e.n.) corespunde cu magistratura unuia dintre aceşti numeroşi consuli polionimi, *P. Metilius Secundus Pon*[*tianus*], pe care *Fastele consulare* îl arată desemnat consul în anul 123 pentru 123 sau 124 e.n.

Rezultă deci că diploma datează din anul 123 e.n., la 15 aprilie (?), dacă lectura *a*(*nte*) *d*(*iem*) *XVI K*(*alendas*) *M*[*aias*?] este corectă (consulul din acest an era *suffectus*, deci nu poate fi vorba de luna martie). Dacă lectura se va confirma, am avea dovada că *P. Metilius Secundus Pontianus* şi-a exercitat mandatul chiar în anul numirii sale drept consul *suffectus*, ceea ce ar însemna o contribuţie la prosopografia Imperiului roman. Colegul său de consulat ne rămîne necunoscut.

Conţinutul diplomei este următorul :

Tabella I extrinsecus :

[*Imp*(*erator*) *Caes*(*ar*) *divi Traiani Parthici f*(*ilius*)]
[*divi Nervae nepos*, *Traianus Hadrianus Aug*(*ustus*)]
[*pont. max*., *trib. pot. VII*, *cos. III*, *p.p.*]
[*equitib*(*us*) *et peditib*(*us*) *qui militaver*(*unt*)*in alis* ... *et coh* ...]
[*quae apell*(*antur*) ....
. . . . [26]]
[*et sunt in* ....[27] *sub* ....[28]]

[25] René Cagnat, *op. cit*., p. 177 şi urm. ; H. Nesselhauf, *CIL*, XVI, p. 153—154.
[26] Numărul şi numele unităţilor militare.
[27] Numele provinciei.
[28] Numele guvernatorului provinciei.

[*quin*(*is*) *et vicen*(*is*) *pluribusve stipend*(*iis*) *emeritis*
demiss(*is*) *hon*(*esta*) *miss*(*ione*)]
[*quor*(*um*) *nomina subscripta sunt ipsis liber*(*is*) *posterisq*(*ue*) *eor*(*um*)]
[*civita*(*em*) *dedit et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent*]
[*cum est civit*(*as*) *iis dat*] **a aut** [*si qui caelib*(*es*) *essent cum*]
[*iis quas post*] **ea duxi** [*ssent dumtaxat singuli singulas*]
ante d(iem) XVI K(alendas) [*Maias*?]
Metilio [*et* .... *co*(*n*)*s*(*ulibus*)]
[*Coh*(*ortis*)? *alae*? ....] **o**[.....*cui praeest*........... [29]]
[*Ex* .... [30]]
[*Descriptim et recognitum* etc.].

Tabella I intus:

[*Imp*(*erator*) *Caes*(*ar*) *divi Traiani Parthici f*(*ilius*)]
[*d*]*ivi N*[*ervae nepos, Traianus Hadrianus Aug*(*ustus*)]
[*pont. max., trib. pot.*] **VII** [*cos. III, p.p.*]
etc.

Deşi fragmentară şi ipotetic reconstituită, diploma de la Orlea este deosebit de importantă, dacă ţinem seama de numărul relativ redus a acestei categorii de epigrafe în tot cuprinsul Imperiului roman, unele privind şi istoria Daciei, anume: 16 amintind trupe din Dacia (3 descoperite în afara teritoriului ei); 4 fragmente (la care se adaugă cel de la Orlea) din al căror conţinut nu reiese că ar privi trupe ale acestei provincii; 3 diplome descoperite în Dacia, dar care se referă la trupe din alte provincii [31]. Pînă acum, socotind şi descoperirea de la Orlea, s-au găsit în Dacia romană 21 de diplome şi fragmente de diplome militare.

Cît priveşte Dacia Inferior, se cunosc numai două diplome militare privind trupele ei: una din 22 martie 129 descoperită la Grojdibod [32], alta din 13 decembrie 140 descoperită la Palamarca (R.P. Bulgaria) [33]. Un alt fragment de diplomă militară, de pe timpul lui Antoninus Pius, s-a descoperit la Răcari, amintind de *Mauri equites* din armata Moesiei Superior [34]. Fragmentul de diplomă de la Orlea este al treilea descoperit pînă acum pe teritoriul Daciei Inferior, fără a putea şti dacă se referă la teritoriul acesteia sau nu.

Deşi acest fragment de diplomă nu ne dă nici o ştire cu privire la dislocările de trupe din provincie, el are cel puţin meritul de a aminti încă un veteran — din păcate anonim — care după satisfacerea serviciului militar se aşează în *vicus*-ul roman de la Orlea, din teritoriul Sucidavei. Un alt veteran, *Eupator*, fiul lui *Eumenes*, originar din oraşul Sebastopolis din Pont, se aşezase cu cei cinci copii ai săi în *vicus*-ul de la Grojdibod, din apropiere, cum aflăm din diploma militară din anul 129

[29] Unitatea şi numele comandantului ei.

[30] Gradul şi numele beneficiarului diplomei.

[31] Succint prezentate de C. Daicoviciu — D. Protase, în *JRS*, 1961, p. 69—70, şi *AMN*, I, 1964, p. 177—178.

[32] *CIL*, XVI, 75.

[33] Boris Gerov, *Zwei neugefundene Militärdiplome aus Nordbulgarien*, în *Klio*, 37, 1959, p. 196—216.

[34] *CIL*, XVI, 114. Cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 352.

găsită aici. Două inscripţii funerare amintesc doi veterani stabiliţi la Sucidava [35]. Ei au venit la Sucidava şi în teritoriul său atraşi de cîmpia roditoare de aici, aducîndu-şi contribuţia la romanizarea provinciei.

NOTE ÉPIGRAPHIQUE

Résumé

I. L'auteur présente quelques découvertes épigraphiques de la campagne de fouilles archéologiques de 1969 dans la forteresse romano-byzantine de Sucidava (aujourd'hui Celei, ville de Corabia, dép. de l'Olt).

1. Graphites exécutés sur quelques fragments céramiques (fig. 1) : +*OK*, peut-être ο(ἶνος) κ(αλός) ; ΘΕΦ..., c'est-à-dire θε(οῦ) φ[ῶς]; *MA* et *MA*[*R*] ou *MA*[*P*], c'est-à-dire *Ma*[*r*(*cus*)] ou Μᾶ[ρ(κος)]; deux lettres *M*, *A*.

2. Lettres exécutées sur deux briques avant la cuisson : *NT* et *BM* (fig. 2).

3—4. Fragments d'estampilles militaires sur briques romaines : [*Al*]*mo* (fig. 3/1), nom de localité (à l'ablatif) de *Dacia Ripensis*, d'où est venu un détachement pour travaux militaires à Sucidava au IVe siècle. [*Coh. I C*]*ret*(*um*) (fig. 3/2), unité militaire de l'armée de la Mésie supérieure, venue à Sucidava dans le même but, probablement à l'occasion des guerres daciques.

II. Fragment d'un diplôme militaire trouvé à Orlea (dép. d'Olt), inédit, aujourd'hui au Musée d'Orlea (fig. 4—5). Par malheur, le fragment ne fait pas mention ni du nom de l'unité ou de la province, ni de celui de son bénéficiaire. Le diplôme a été donné pendant le règne de l'empereur Hadrien, en 123.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Graphites sur fragments céramiques.
Fig. 2. — Lettres sur briques romaines.
Fig. 3. — Deux estampilles militaires sur briques romaines.
Fig. 4. — Fragment de diplôme militaire trouvé à Orlea (dessin).
Fig. 5. — Fragment de diplôme militaire trouvé à Orlea (photos agrandies).

---

[35] *CIL*, III, 14491—14492.

DESCOPERIRI RECENTE ŞI MAI VECHI DE MONEDE ANTICE ŞI BIZANTINE ÎN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

DE

BUCUR MITREA

În cele ce urmează voi prezenta mai întîi tezaurele monetare, precum şi monedele izolate mai importante care au fost descoperite în cursul anului 1970, la care am adăugat, ca şi în anii precedenţi, informaţii privitoare la descoperiri mai vechi, dar care au rămas necunoscute pînă acum.

Această ultimă categorie am completat-o cu unele ştiri noi. Este vorba de descoperiri mai valoroase de monede antice ce se păstrează în fondul Muzeului naţional de antichităţi al Institutului de arheologie, strînse în decurs de peste 100 de ani şi care n-au fost încă publicate. Ele au fost toate inventariate şi prelucrate în ultimul sfert de secol şi aşteaptă să fie editate în cadrul colecţiei numismatice a Muzeului naţional de antichităţi. Pînă atunci am socotit util să prezentăm în mod rezumativ, dar cu datele esenţiale, o parte din descoperirile monetare care ni s-au părut mai importante. O parte din aceste descoperiri au început să fie folosite după unele informaţii comunicate de mine la timpul lor pentru repertoriul arheologic, rămas încă în manuscris.

În categoria aceasta au intrat tezaurele de monede greceşti de la Bucovăţ (jud. Dolj), cel dacic de la Pietrarii de Sus (jud. Vîlcea), precum şi cele romane din timpul imperiului de la Călugăra Mare (jud. Bacău) cel de la Dărăşti (jud. Ilfov) şi Merei (jud. Buzău).

În ceea ce priveşte linia mare a concluziilor care se degajează de pe urma materialului monetar, tezaure şi descoperiri izolate, el subliniază şi întăreşte pe de o parte opinii mai vechi exprimate, pe de altă parte ridică noi probleme şi nu de minoră importanţă.

Din prima categorie avem în vedere în primul rînd activitatea economică a cetăţii, Histria, documentată din ce în ce mai insistent prin descoperiri izolate, aflate în teritoriul geto-dacilor din Moldova. Este vorba de drahmele de argint ale cetăţii Histria pe care le datăm în mod obişnuit în secolul al IV-lea î.e.n. şi care continuă să apară în mod izolat pe pămîntul Moldovei, ca de exemplu la Găiceana (jud. Bacău). Cu altă ocazie[1] am arătat că aceste descoperiri, deocamdată modeste cantitativ, dar care apar destul de insistent pe teritoriul dintre Dunăre, Carpaţi şi Prut, nu se limitează numai la apariţii sporadice, ci apar şi în tezaure[2]. Urmărirea răspîndirii monedelor histriene în regiunile nord-pontice ne-a dovedit că cetatea Histria a dezvoltat o viguroasă şi întinsă activitate comercială în spaţiul nordic al Pontului Euxin în secolul al IV-lea, pînă în regiunea Chersonului.

---

[1] B. Mitrea, *Descoperirile monetare şi legăturile de schimb ale Histriei cu populaţiile locale în sec. V—IV î.e.n.*, în *StCl*, VII, 1965, p. 143—167.
[2] *Ibidem*, p. 165, nr. 46.

O serie mai puţin numeroasă de asemenea tetradrahme poslume au fost emise şi în atelierul din Pella [7].

Tetradrahmele menţionate de noi mai sus fac parte din aceste emisiuni postume şi ridică problema stringerii şi studierii lor aparte. Prin aceasta numismatica greacă şi cea geto-dacică deschid un nou capitol. Aria de cercetare a acestei probleme se întinde atît asupra Thraciei, cît şi a Daciei.

Cît priveşte prezenţa în Dacia a denarilor Romei republicane am stăruit în diferite ocazii[8] şi socot că nu mai este cazul să zăbovesc acum. Totuşi voi sublinia faptul că descoperirile noastre confirmă şi întăresc larga răspîndire şi circulaţie de care s-a bucurat moneda republicii romane în Dacia. Descoperirile noastre o fac cunoscută de la Rîpa (jud. Bihor) la Pietroşani (jud. Teleorman) şi de la Satu Nou (jud. Arad) la Răcătău (jud. Bacău).

Monedele romane din timpul imperiului sînt şi ele foarte numeroase în descoperirile noastre. Subliniem apariţia lor în numeroase şi bogate tezaure aflate în special pe pămîntul Moldovei. O menţiune aparte merită două asemenea tezaure descoperite, unul la Merei (jud. Buzău) în 1901 şi celălalt la Dărăşti (jud. Ilfov) în 1911. Primul conţinea denari din vremea antoninilor şi s-a risipit fără a putea cunoaşte mai îndeaproape conţinutul lui. Dar el marchează prin prezenţa lui în regiunea de sud a dealurilor Munteniei contactul şi relaţiile populaţiei locale cu lumea romană.

Cel de al doilea a fost descoperit la Dărăşti (jud. Ilfov) în 1911 şi ar fi conţinut vreo 150 de monede. Din ele mai posedăm două exemplare unul de la Gallienus şi altul de la Claudiu al II-lea Goticul. Îngroparea acestui tezaur este de pus în legătură cu epoca mult frămîntată din jurul anului 270.

Tot în legătură cu asemenea frămîntări, dar de data aceasta de pe la mijlocul secolului al III-lea din Muntenia trebuie pus şi tezaurul fragmentar de „provenienţă necunoscută", înregistrat de noi şi ajuns la Muzeul de istorie din Alexandria. După structura sa, care cuprinde antoniniani de pe la mijlocul secolului al III-lea, şi întrucît aceiaşi antoniniani sînt semnalaţi ca găsiţi în mod sigur la Pietroşani (jud. Teleorman) (cîte un antoninian de la Filip Arabul şi altul de la Valerian tatăl, găsiţi la o dată foarte apropiată) bănuim că şi antoninianii de care a fost vorba mai sus şi al căror loc de descoperire nu se cunoaşte ar putea să provină tot din această localitate.

Socotim că mai trebuie subliniat faptul că monedele romane din timpul imperiului sînt înregistrate într-un număr tot mai mare, atît în Crişana, cît şi în Maramureş, după cum dovedesc descoperirile de la Sighet şi Ieud. Un întreg tezaur de asemenea monede este cunoscut ca descoperit la Teceu, judeţul Maramureş, pe la sfîrşitul secolului trecut.

Monedele romane din secolul al IV-lea continuă să apară atît sub formă de tezaure, cît şi sub formă de descoperiri izolate. Din prima categorie face parte tezaurul de la Moldova Nouă (jud. Caraş Severin) care conţine circa 4 000 monede de bronz. Din cea de a doua categorie amintim pe cele de la Pietroiu şi Roseţi (jud. Ialomiţa) şi pe cele de la Dăneşti (jud. Vaslui). Toate aceste noi descoperiri monetare şi multe altele similare, publicate de alţii şi de mine însumi, dovedesc intense relaţii de schimb pe care le-a întreţinut populaţia daco-romană cu imperiul în secolul al IV-lea.

Pentru etapa bizantină descoperirile au fost întotdeauna reduse ca număr şi cantitate. De data aceasta sînt menţionate două tezaure de monede bizantine, unul descoperit în Transilvania, la Cristurul Secuiesc, iar cel de-al doilea, la Isaccea (jud. Tulcea) pe Dunăre.

---

[7] G. Le Rider, *loc. cit.*, „On a noté qu'à Pella l'émission de monnaies d'argent postumes de Philippe II commence assez tot, vers 330 et se termine peu après 320..".

[8] B. Mitrea, *Moneda republicană romană şi unitatea lumii geto-dace* în *Unitate şi continuitate în istoria poporului român*, sub redacţia lui D. Berciu, Bucureşti, 1968, p. 53—64. Cf. idem, *Unitatea geto-dacă reflectată în monetăria dacă*, în *AUB*, Istorie, XVIII, 1969, p. 11—17.

Ca şi în cronicile mele precedente am continuat să ilustrez unele monede mai importante despre care am făcut menţiune în text. Totul în limitele posibilităţilor ce ne-au stat la îndemînă.

În final ţin să exprim caldele mele mulţumiri colegilor de la muzeele din ţară, precum şi celor de la Institutul de arheologie din Bucureşti, care au colaborat la întocmirea prezentei cronici.

I. Monede greceşti

1. *Bucovăţ* (jud. Dolj). Un tezaur de monede antice depuse într-un vas de lut a fost descoperit în localitate, în ograda locuitorului Ilie Doiciu, aproximativ prin anii 1910—1920. Descoperirea s-a făcut cu ocazia săpăturilor executate pentru unele construcţii gospodăreşti. Monedele aflate într-un număr apreciabil s-au risipit în afară de două exemplare care au fost păstrate de către descoperitor. Ele au ajuns la o nepoată a lui, Berta Doiciu, care le-a dăruit în anul 1948 *MNA* prin Vlad Zirra. Ambele sînt tetradrahme, una emisă de Thasos şi cealaltă de Macedonia Prima (*MNA*, Inv. 210).

1. *Thasos*

(AR ↑ Greut. 17,02 g, diam. 30 mm. Rv. litera M. barat. Conservarea bună, moneda puţin tocită fig. 2/8).

2. *Macedonia Prima*

AR ↑ Greut. 16,71 g, diam. 30 mm. Conservarea bună, moneda puţin tocită. Pe rv. se află o incizie orizontală adîncă, executată cu dalta (fig. 2/7). Pe baza celor două exemplare păstrate, bănuim că întregul tezaur a fost format din astfel de monede. Exemple se cunosc şi sînt destul de numeroase. B. Mitrea, *ED*, X 1945, p. 66 şi urm.; p. 75 şi urm.; E. Chirilă şi G. Mihăescu, *Der Münzhort von Căprioru*, 1969, p. 32 şi urm.; p. 34 şi urm.

2. *Călăraşi* (municipiu, jud. Ialomiţa). O tetradrahmă de la Alexandru cel Mare a fost găsită pe teritoriul municipiului în cartierul Mărgineni de pe malul Borcei, în vara anului 1968. Moneda are pe av. capul lui Hercule coafat, cu blana de leu, iar pe rv. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ în dr. de sus în jos. Zeus aetophoros pe tron spre st. Sub braţul dr. al lui Zeus o Victorie spre dr. Sub tron sigla , iar sub piciorul tronului litera M (fig. 3/11). AR ↖ Greut. 16,72 g, diam. 25 mm. Conservarea foarte bună, moneda puţin uzată. Se păstrează la Muzeul de istorie din Călăraşi şi un mulaj la *MNA*. L. Müller, *Numismatique d'Alexandre le Grand*, Copenhaga, 1855, nr. 687. Emisiune Babilon, aproximativ 329—326 î.e.n. Cf. E.T. Newell, *Alexander Hoards. Demanhur*, în *Numismatic Notes and Monographs*, 19, New York, 1923, p. 60, nr. 4236; Cf. şi A. Anastasiu, în *SCN*, V, 1971, p. 389—390 şi B. Mitrea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

3. *Cetăţenii din Vale* (jud. Argeş). Ca descoperite în această localitate în urma săpăturilor întreprinse de D. I. Bejan din Rucăr, după primul război mondial, ajung în colecţia lui, împreună cu alte obiecte antice şi un număr de monede. Unele din ele au fost fotografiate la timpul lor. Datorită unei fotografii pe care am primit-o de la prof. D. Tudor, voi putea descrie unele exemplare.

1. *Filip al II-lea*

Av. Capul lui Zeus cu cunună dr.
Rv. Călăreţul olimpic spre dr. Sus ΦΙΛΙΠΠ | ΟΥ. Sub piciorul st., dinaintea calului ΛΕ, iar

sub pîntec torța, simbolul cetății emitente Amphipolis.
AR. Tetradrahmă, emisiune postumă de tip Filip al II-lea (fig. 2/2).

2. *Monedă geto-dacică*

AR. Tetradrahmă de tip *Pink*, pl. XVI, 296—298 (fig. 2/3).

3. *Claudiu I*

AE. Sesterț. *BMC*, 124; *Cohen*², 85. Anul 41.

4. *Traian*

AR|/Denar. *BMC*, 328; *Cohen*², 74.
Informație. D. Tudor, Universitatea București și B. Mitrea, Institutul de arheologie.

4. *Deva* (municipiu, jud. Hunedoara). Se menționează că pe teritoriul municipiului Deva s-a descoperit cu mulți ani în urmă un tezaur de drahme din Dyrrhachium și Apollonia care s-a împrăștiat (A se vedea mai jos și nr. 31).

Floca Octavian, *Harta arheologică a municipiului Deva*, în *Sargetia*, VI, 1970, p.7—36.

5. *Filiași* (jud. Dolj). Două drahme emise de cetățile grecești de la Marea Adriatică au fost descoperite încă din anul 1930 pe teritoriul localității, la punctul ,,Via Țarfulea". Una din ele a fost emisă de cetatea Dyrrhachium sub magistrații [Me]niskos și [Lykis]kou și este de tip Maier *l.c.*, p. 25, nr. 278. Cea de-a doua este la fel, dar nu se poate preciza numele cetății și nici numele magistraților. Este posibil să fie o contrafacere. Se păstrează la Muzeul Mitropoliei Olteniei.

Pr. I. Ionescu, *Însemnări*: *Două drahme de la Dyrrhachium aflate pe teritoriul Olteniei, în comuna Filiași*, în *Mitropolia Olteniei*, XX, 1968, nr. 9—10, p. 745—757 cu o pl.

6. *Galați*, împrejurimi (jud. Galați). O drahmă histriană, găsită în anul 1872 în împrejurimile orașului Galați, împreună cu un stater de la Alexandru cel Mare (*SCIV*, 18, 1967, 1, p. 192, nr. 8; *Caiet selectiv*, 8, 1963, p. 300 și urm.), a fost donată Academiei Române la 23 mai, anul 1879 de către Al. Papadopol-Callimah, *ArhAcad.*, A. 101/1879—1880; cf. și A. Papadopol-Callimah, *Dunărea în literatură și în tradițiuni*, în *An. Acad. Rom.*, s. II, t. VII, 1884—1885, p. 361, nota 2, unde amintește de moneda histriană găsită în împrejurimile orașului.

Informație. Datorez întreaga informare lui Paul Păltinea de la Muzeul de istorie Galați, căruia îi aduc calde mulțumiri.

7. *Găiceana* (jud. Bacău). Trei monede antice au fost descoperite de către locuitorul Cernica Ferenc, la locul numit ,,Fundul Pleșului", situat pe un platou la circa 1,5 km nord de satul Unguri. Toate cele trei exemplare au fost găsite cu prilejul lucrărilor agricole.

1. *Drahmă histriană*

Av. două capete, cel din dr. inversat.

Rv. Vultur pe delfin spre st. Înapoia labelor vulturului o siglă, iar sub delfin sigla Tip *Pick*, 432, tip general.

2. *Denar roman republican*

Alte preciziuni nu se dau.

3. *Denar de la Vespasian*

În acelaşi loc au fost găsite fragmente ceramice hallstattiene tîrzii, care indică o aşezare.

Marilena Florescu şi Virgil Căpitanu, *Cercetări arheologice*, în *ArhMold.*, VI, 1969, p. 262, nr. 70 c.

8. *Igliţa* (jud. Tulcea). O monedă de bronz, emisă de cetatea Callatis în epoca elenistică, a fost recuperată din localitate în anul 1970 de către studenta Tîmpeanu Elena, de la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti. Recent moneda a fost utilizată ca podoabă (fig. 2/6). AE↑Greut. 9, 48 g, diam. 24 mm şi e de tip *Pick*, 229.

Informaţie: Gh. Poenaru Bordea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

9. *Moroieni* (jud. Dîmboviţa). O tetradrahmă thasiană cu sigla M pe rv., greut. 16.06 g, diam. 31,5×29 mm, perforată marginal pentru a servi ca podoabă, ar fi fost găsită pe teritoriul comunei de către părinţii studentei Cojocaru Valentina, care a dăruit-o colecţiei Facultăţii de istorie-geografie din Craiova.

O. Toropu, O. Stoica, *Descoperiri monetare la sud de Carpaţi*, Craiova, 1969, p. 10.

10. *Poiana Teiului* (jud. Neamţ). În legătură cu tetradrahmele thasiene descoperite în localitate şi menţionate în *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 194, nr. 16, mai putem adăuga noi precizări. Ele au fost descoperite la Poiana Teiului în anul 1938 şi se află în colecţia învăţătorului Şt. Ciudin din com. Tăcuta.

N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa, Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1970, p. 366, nota 337.

11. *Slatina* (jud. Olt). O tetradrahmă thasiană din seria tîrzie cu sigla M s-a descoperit pe dealul Căluianca din acel oraş. Moneda se află în posesia lui Nasta Lucian din Slatina, care a prezentat-o spre identificare la Expoziţia de numismatică a Muzeului de istorie al Oraşului Bucureşti. AR. Greut. 12,25 g, diam. 31 mm.

Informaţie. Gh. Poenaru Bordea, Institutul de arheologie din Bucureşti şi Constanţa Ştirbu, Muzeul de istorie al oraşului Bucureşti.

12. *Tăvădăreşti* (jud. Bacău). La punctul denumit „Valea Glodului" s-a descoperit o drahmă histriană şi cinci denari romani imperiali din secolul al II-lea.

Marilena Florescu şi Viorel Căpitanu, *Cercetări arheologice de suprafaţă în judeţul Bacău*, în *ArhMold.*, VI, 1969, p. 264, nr. 7 şi ilustraţia lor, p. 253, fig. 2, 6—10, 29.

13. *Vadu Săpat* (jud. Prahova). Un stater de aur de la Alexandru cel Mare s-a descoperit în localitate în anul 1945, pe dealul Găvana. Moneda a fost arătată în acelaşi an lui Const. Moisil, dar nu a putut fi achiziţionată. Ulterior moneda a fost înstrăinată şi i s-a pierdut urma. În aceeaşi localitate prin anii 1906—1907 s-a descoperit într-o ulcică un tezaur de monede care s-a pierdut fără să avem vreo indicaţie în ceea ce priveşte numărul şi epoca.

Informaţie: Bucur Mitrea, Institutul de arheologie Bucureşti.

14. *Vişea* (jud. Cluj). În mod izolat au apărut în localitate drahme din Dyrrhachium şi Apollonia, precum şi o monedă de la Ptolemaios Auletes (A se vedea şi la nr. 46).

Eugen Chirilă, *Descoperiri monetare antice în Transilvania*, V, în *AMN*, VI, 1969, p. 475—476.

15. *Voivodeni* (jud. Sălaj). Alte 14 drahme din Dyrrhachium, cu menţiunea unor nume de magistraţi şi care fac parte din tezaurul descoperit în localitate în anul 1964, vin să se adauge lotului principal, ridicînd numărul lor la 223. Cf. *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 418, nr. 6 şi studiul lui E. Chirilă, *Tezaurul de monete dyrrhachiene de la Voivodeni*, în *Apulum*, VII, 1968, p. 123—144; E. Chirilă şi colab., *Descoperiri monetare antice şi bizantine în Transilvania*, IV, în *Muzeul Brukenthal. Studii şi comunicări*, 14, 1969, p. 283—284.

16. *Cîmpofeni* (jud. Gorj). O tetradrahmă emisiune postumă de tip Filip al II-lea, descoperită în localitate cu ani în urmă, ajunge în colecţia profesorului Vasile Cărăbiş.

AR. Greut. 14,38 g, diam. 25 mm. Conservarea bună. Un mulaj la *MNA*. Pe rv. se disting clar torța, litera grecească Λ și un kantharos (Fig. 2/1).

Informație: V. Cărăbiș, profesor București.

17. *Craiova* (jud. Dolj). Dintr-un tezaur descoperit în 1964 în orașul Craiova, pe Valea Vlăicii, s-a mai păstrat doar o tetradrahmă emisiune postumă de tip Filip al II-lea. Pe av. dr. este capul lui Zeus, iar pe rv. dr. este călărețul. Se mai văd urme clare din legenda [ΦΙΛΙΠΠ]ΟΥ. Sub piciorul de dinaintea calului o floare (?). AR Greut. 14,20 g (după autor). Moneda s-a găsit într-un vas de lut cu alte cinci (deci șase în total). Exemplarul se afla în anul 1969 în posesia lui Ciot Alexandru din Craiova, str. Drumul Fabricii, 4.

Pr. I. Ionescu, *O tetradrahmă de la Filip al II-lea aflată pe teritoriul orașului Craiova*, în *Mitropolia Olteniei*, XXI, 3—4, 1969, p. 250—251, 1 pl.

18. *Sebeș* (jud. Alba). Pe teritoriul orașului s-a descoperit o tetradrahmă, emisiune postumă de tip Filip al II-lea. Are greut. 13,87 g și diam. 25,9 mm. Moneda a fost achiziționată de Muzeul Brukenthal.

Nicolae Lupu, *Descoperiri de monede antice în jurul Sibiului*, în *Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări*, 14, 1969, p. 285 și pl. 1/1 p. 287.

II. **Monede geto-dacice**

19. *Almaș* (jud. Arad). La tezaurul de monede dacice descoperit în localitate în anul 1964 și menționat în *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 195, nr. 29 și studiate de E. Chirilă și N. Chidioșan, *Tezaurul de monede de la Almaș*, în *AMN*, II, 1965, p. 111—118, se mai adaugă o monedă la fel cu celelalte și care se păstrează la Muzeul din Oradea.

E. Chirilă, N. Chidioșan, S. Dumitrașcu, N. Steiu, *Descoperiri monetare din Transilvania*, IV, în *Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări*, 14, 1969, p. 283.

20. *Cetățenii din Vale* (jud. Argeș). O monedă geto-dacică de tip Pink, pl. XVI, 296—298, descoperită în localitate ajunge în colecția D. I. Bejan (fig. 2/3) (A se vedea și mai sus la nr. 3).

Informație: D. Tudor, Universitatea București.

21. *Dumești* (jud. Vaslui). O monedă dacică de tip Vovriești-Huși, cu tăietură caracteristică și contramarcată pe av., a fost descoperită în localitate și se păstrează în colecția prof. Străjeru Ion din Dumești. AR. ←Greut. 13,35 g, diam. 24,5 mm.

Informație: Constanța Știrbu, Muzeul de istorie a orașului București și Gh. Poenaru Bordea, Institutul de arheologie, București.

22. *Feniș* (jud. Arad). La cele 127 monede dacice descoperite în localitate în anul 1966 și menționate în *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 195—196, nr. 30; *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 174, nr. 26, studiate de E. Chirilă și colab., *Tezaurul de monede dace de la Feniș*, Oradea, 1967, se adaugă cele două exemplare de la *MNA*, București, și unul dintr-o colecție particulară.

E. Chirilă și colab., *Descoperiri monetare antice din Transilvania*, IV, în *Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări*, 14, 1969, p. 283.

23. *Oradea* (jud. Bihor). Dintr-un tezaur descoperit la nord de Oradea s-a recuperat o bună parte din vas, împreună cu 9 tetradrahme și 6 drahme, imitații hibride după aversul celor emise de Prima Macedonia și rv. monedelor locale de tip Filip al II-lea.

E. Chirilă și V. Lucăcel, *Ein dakischer Münzhort aus Nordwestsiebenbürgen. Beiträge zur Typologie und Umlauf der sogenannten Nachahmungen von Macedonia Prima Tetradrachmen in Dacien*, Muzeul de istorie și artă, Zalău, 16 p. + 4 pl. și o hartă în afară de text.

24. *Pietrarii de Sus* (jud. Vîlcea). *MNA* primește la 12 iulie anul 1902 din partea Ministerului cultelor și instrucțiunii publice 23 monede vechi, găsite în comuna Pietrarii de Sus pe proprietatea aparținînd Ecaterinei Gh. Țepuș. La 2 august în același an, aceeași instituție

trimite *MNA* încă 21 monede vechi, dintre cele găsite în comuna Pietrari. La 23 august, anul 1902, Gh. Tocilescu, în acea vreme directorul muzeului, raportează Ministerului cultelor și instrucțiunii publice că cele 44 monede de argint, ce s-au găsit în comuna Pietrarii de Sus, sînt monede dace, bătute după modelul monedelor macedonene ale lui Filip al II-lea și cere să se facă cercetări de către autoritățile locale referitor la „... împrejurările descoperirii". Cercetările s-au efectuat prin grija Prefecturii din Vîlcea, din a cărei raport extragem : „... În ziua de 26 aprilie, anul 1902 aflîndu-se la sapă la femeia Caterina Gh. Țepuș, 17 oameni în locul numit Tobulești, pe cînd săpau, un locuitor a lovit cu sapa un vas de pămînt în forma unei plosci, care avea o capacitate de 3/4 litru, vasul spărgîndu-se, monedele s-au împrăștiat și fiecare lucrător... a luat din monedele risipite cîte a apucat". Autoritățile aflînd de descoperire au intervenit și strîns monedele aflate de locuitori, pe care le-au trimis Muzeului național de antichități. Din această descoperire se mai păstrează la *MNA* un lot de 21 exemplare (inv. 1045); toate sînt de tip *Pink*, pl. XII, 244—246. Greutatea unui exemplar este de aproximativ 14,30 g. *MNA*, dos. 1902, 67, 77, 238 și 106 (fig. 2/4—5).

Bucur Mitrea, *MNA*, dos. inv. 1045, unde s-a refăcut istoricul tezaurului pe baza documentelor de la dosar.

III. Monede romane republicane

25. *Breaza* (com. Lisa, jud. Brașov). Un număr de zece denari romani din timpul republicii a fost descoperit la 29 iunie anul 1967, în localitate la punctul „Capul Turnului", în apropierea unei importante așezări și a unei cetăți dacice. Cronologic cele zece monede se eșalonează precum urmează :

1. *M. Vargunteius*, *Grueber*, Roma, 1068, anul 102. *Sydenham*, 507, anii 119—110.
2. *L. Thorius Balbus*, *Grueber*, Roma, 1619, anul 90. *Sydenham*, 598, anii 100—95.
3. *D. Iunius Silanus*, *Grueber*, Roma, 1806, var. cifra XIIII, anul 88. *Sydenham*, 646, anii 90—89.
4. *Ti Claudius*, *Grueber*, Roma, 3124, anul 80. *Sydenham*, 770, anii 78—77.
5. *C. Iulius Caesar*, *Grueber*, Gallia, 27, anii 50—49, *Sydenham*, 1006, anii 54—51.
6. *C. Iulius Caesar*, *Grueber*, Roma, 3955, anul 49. *Sydenham*, 1009, anul 50.
7. *Mn. Cordius Rufus*, *Grueber*, Roma, 4037, anul 46. *Sydenham*, 976, anul 46.
8. *T Carisius*, *Grueber*, Roma, 4070, anul 45. *Sydenham*, 985, anul 45.
9. *C. Cassius Longinus*, *P. Cornelius Lentulus Spinther*, *Grueber*, Est, 74, anii 43—42. *Sydenham* 1305, anul 42.
10. *L. Livineius Regulus*, *Grueber*, Roma, 4260, anul 39, *Sydenham*, 1107, anul 42.

Aceste zece exemplare vin să se adauge la tezaurul aflat în localitate, din care 122 de exemplare se păstrează la Muzeul de istorie al orașului București, cf. *SCIV*, 21, 1970, 2, p. 336, nr. 26. Cf. Gh. Poenaru-Bordea și Constanța Știrbu, în *SCN*, V (sub tipar). Nicolae Lupu, *Denari republicani romani descoperiți la Breaza, jud. Brașov, Muzeul Brukenthal, Studii și comunicări*, 14, 1969, p. 261—267.

26. *Bărboasa* (com. Oncești, jud. Bacău). Un denar roman republican aflat în condiții nesigure este semnalat ca descoperit în localitate.

Marilena Florescu și Viorel Căpitanu, *Cercetări arheologice*, în *ArhMold*, VI, 1969, p. 256, nr. 62 i.

27. *Chițorani* (jud. Prahova). Din tezaurul de denari romani din timpul republicii descoperit în localitate, în anul 1963 (cf. *SCIV*, 14, 1963, 2, p. 468, nr. 13), se cunosc acum alte trei exemplare, care au fost dăruite *MNA* de către conf. univ. N. Gostar de la Universitatea din Iași și pe care le menționăm mai jos :

1. *C. Limetanus, L. Censorinus, P. Crepusius*. AR ↙ Greut. 3,55 g, diam. 18 mm. Pe rv. cifra ⊥XVI. *Grueber*, Roma, 2634, tip gen., anul 83. *Sydenham*, 736 a, anul 82—81.

2. *Q. Caepio Brutus.* AR ↙ Greut. 3,80 g, diam. 20 mm, *Grueber*, Roma, 3861, anul 59. *Sydenham*, 906, anul 60.

3. *Contrafacere locală.* AR ↗ Greut. 4,25 g, diam. 20 mm. *Grueber*? *Sydenham*?

Profesorul N. Gostar a primit cele trei monede de la Ioan Caramalău, laborant la Universitatea din Iaşi: acesta le avea la rîndul său de la o rudă, Victoria Trifu din com. Chiţorani, de altfel şi descoperitoarea tezaurului.

Informaţie: N. Gostar, Universitatea din Iaşi.

28. *Ciumeghiu* (jud. Bihor). Un denar roman republican, emis de magistratul *L. Calpurnius Piso Frugi*, a fost descoperit în anul 1967 în grădina de zarzavat a C.A.P. din localitate. Greut. 3,80 g, diam. 20 mm. Este de tip *Grueber*, Roma, 1868, tip. gen., anul 88. *Sydenham*, 655, tip. gen., anii 90—89. Se păstrează la Muzeul din Oradea.

E. Chirilă şi colab., *Descoperiri monetare*..., IV, în *Muzeul Brukenthal. Studii şi comunicări*, 14, 1969, p. 284 şi fig. [2].

29. *Cornii de Sus* (com. Tătărăşti, jud. Bacău). La punctul „Cetăţele" s-au descoperit în iulie anul 1967, la suprafaţa solului, 23 denari romani republicani. Şapte exemplare au ajuns la *MNA* şi au fost menţionate în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 175—176. Săparea unei suprafeţe de 8×20 m a dus la descoperirea altor 70 denari. Autorii prezintă un inventar tehnic succint al tuturor celor 93 de monede. Cel mai recent denar este de la Augustus, anul 18 î.e.n. Doi denari romani republicani (nr. 91 şi 92) au rămas nepreciza̦ţi cronologic. Sub nr. 93 se menţionează o imitaţie locală (fig. 93, de la p. 139), după un original de asemenea neprecizat. Semnalăm incizii, mai mult sau mai puţin adînci, pe unele monede: pl. I, nr. 5, 14, 15; pl. II, 18, 19, 21, 24, 26, 30 etc. ce nu au făcut obiectul de cercetare al editorilor.

V. Căpitanu şi C. Buzdugan, *Un tezaur de monede republicane romane descoperit la Cornii de Sus, judeţul Bacău*, în *Carpica*, II, 1969, p. 131—144.

30. *Cuciulata* (com. Hoghiz, jud. Braşov). Pe lîngă denarul roman republican menţionat în *SCIV*, 21, 1970, 2, p. 338, nr. 31 (fig. 3/12), ni se semnalează acum un altul emis de magistratul *C. Vibius C. f. Pansa*. Este de tip *Grueber*, Roma, 2244, anul 87. *Sydenham*, 684, anii 89—88. Se păstrează în colecţiile şcolii din localitate (fig. 3/13).

Informaţie: Trofin Tîrnăvoi, com. Hoghiz.

31. *Deva* (municipiu, jud. Hunedoara). Sînt menţionate şi fixate topografic pe teritoriul municipiului Deva trei descoperiri monetare mai vechi: tezaurul de drahme din Dyrrhachium şi Apollonia cu monede romane republicane descoperite în pădurea Bejani, precum şi alte două tezaure de denari romani republicani. Unul descoperit pe şaua dintre dealurile Pai şi Sarghei şi altul pe dealul Colţ (p. 21, cu indicaţia bibliografică mai veche).

Floca Octavian, *Harta arheologică a municipiului Deva*, în *Sargetia*, VI, 1970, p. 7—36.

32. *Drăgăşani* (jud. Vîlcea). În viile de pe „Dealul Oltului" s-a descoperit în urmă cu aproximativ 25 de ani, un denar roman republican. Moneda a ajuns în proprietatea lui Filip F. Sebastian, din Drăgăşani, str. T. Vladimirescu, 382 A, care a trimis în ianuarie anul 1970 un estampaj la Institutul de arheologie Bucureşti. Pe baza acestuia am putut preciza că denarul roman este fără nume de magistrat, de tip *Grueber*, Roma, 575, anii 196—173 î.e.n. *Sydenham*, 265, anii 187—155. Nu este exclus să facă parte dintr-un tezaur mai vechi, descoperit în localitate.

Informaţie: Filip F. Sebastian, Drăgăşani; cf. Inst. arh., dos. 1970, nr. 103 şi Bucur Mitrea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

33. *Dunăreni* (jud. Dolj). Pe Grindul Rostii de pe teritoriul acestei localităţi s-a descoperit în anul 1966, într-un frumos vas de bronz, un tezaur de denari romani republicani. Cele 128 de monede recuperate aparţin cronologic unei perioade cuprinse între 187 şi 55 î.e.n. Monedele sînt ilustrate şi descrise cu toate datele tehnice necesare.

Cu această ocazie corectăm (aşa cum în mod just o face autorul) nota noastră din *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 197, unde din greşeală s-a menţionat *Desa*, în loc de *Dunăreni*.

G. Popilian, *Tezaurul de monede romane republicane descoperit la Dunăreni (jud. Dolj)*, în *Historica*, I, 1970, p. 53—66.

34. *Galbeni* (com. Filipeşti, jud. Bacău). Este semnalată descoperirea unui denar roman republican în localitate. Pe baza ilustraţiei prezentată de cei doi autori, putem preciza că moneda a fost emisă de magistratul Cn. Domitius Ahenobarbus şi este de tip *Grueber*, Italia, 490, anii 124—103. *Sydenham*, 535, anii 108—107.

Marilena Florescu şi Viorel Căpitanu, *Cercetări arheologice*, în *ArhMold.*, VI, 1969, p. 215 şi fig. 29/3, p. 253.

35. *Găiceana* (jud. Bacău). La punctul denumit „Fundul Pleşului" (vezi mai sus nr. 7) s-au găsit printre altele un denar roman republican neprecizat şi un altul din timpul lui Vespasian.

Marilena Florescu şi Viorel Căpitanu, *Cercetări arheologice...*, în *ArhMold*, VI, 1969, p. 262, nr. 70 c.

36. *Malaica* (com. Cerătu, jud. Dolj). Un denar roman republican fără nume de magistrat, de tip *Grueber*, Roma, 2622, anul 84. *Sydenham*, 723, anii 85—84; greut. 3,685 g, diam. 12,5 mm, a fost descoperit în anul 1967 în grădina locuitorului Mihai Dricu. Se păstrează în colecţia Institutului pedagogic, Secţia istorie-geografie, Craiova.

O. Toropu, O. Stoica, *Descoperiri monetare antice la sud de Carpaţi*, în vol. *Academia Republicii Socialiste România. Centrul de istorie, filologie şi etnografie Craiova. Comunicări. Seria numismatică*, IV, Craiova, 1969, p. 5.

37. *Mofleni* (jud. Dolj). Un tezaur de monede de argint a fost găsit la Mofleni în anul 1936, pe malul stîng al Jiului, la o distanţă de aproximativ 700 m de abator. Din acest tezaur locuitoarea Angela Predescu a primit 6 denari romani republicani care se aflau în anul 1969 în colecţia Şcolii generale din satul Leamna de Sus, com. Bucovăţ şi pe care-i prezentăm mai jos:

1. *Q. Fabius Labeo.* Greut. 3,785 g, diam. 19×17 mm. *Sydenham* 532, anul 109.
2. *Mn. Aemilius Lepidus.* Greut. 3,795, g, diam. 18,5 mm. *Sydenham*, 554, anul 109.
3. *C. Vibius Pansa.* Greut. 3,67 g, diam. 19 mm, *Sydenham*, 684, anii 89—98.
4. *Fără nume de magistrat.* Greut. 3,745 g, diam. 20×17 mm. *Sydenham*, 723, anii 85—84.
5. *L. Censorinus, P. Crepusius, C. Mamilius Limetanus.* Greut. 3,795 g, diam. 18 mm. *Sydenham*, 736, anii 82—81.
6. *L. Roscius Fabatus.* Greut. 3,695 g, diam. 17 mm. *Sydenham*, 915, anul 58.

O. Toropu, O. Stoica, *Descoperiri monetare la sud de Carpaţi*, Craiova, 1969, p. 7—9.

38. *Ocniţa* (jud. Vîlcea). În decursul săpăturilor sistematice conduse de D. Berciu în cetăţuia geto-dacică a fost descoperit un denar roman, emis de către magistratul monetar P. Carisius în timpul domniei lui Augustus. AR↗ Greut. 3,24 g, diam. 20 mm. Mult tocit, slabe urme de incizii pe av. Aspect barbarizat. *Grueber*, vol. II, p. 375, Spania, 119, anii 24—22 î.e.n.

Informaţie: D. Berciu şi B. Mitrea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

39. *Pietroşani* (jud. Teleorman). În localitate s-a semnalat găsirea următoarei monede antice:

1. *Denar roman republican*: *M. Porcius Laeca.* AR↖ Greut. 3,67 g, diam. 18 mm. Perforat av. st., din orînduirea feudală. Conservare slabă, moneda mult tocită. *Grueber*, Roma, 1023, anii 124—103. *Sydenham*, 513, anii 119—110.

Denarul a fost descoperit într-un mormînt feudal situat în partea de vest a comunei, în curtea locuitorului Petre Tomca Mocanu, la falangele unui deget, împreună cu o monedă turcească.

Cornel Manda şi Corneliu Beda, *Castrul de la Pietroşani*, în ziarul local „Teleormanul", 23 noiembrie 1969.

40. *Răcătău* (jud. Bacău). În importanta cetățuie dacică s-au descoperit printre altele și două monede [romane republicane?] din care una la suprafața solului, iar cealaltă într-o groapă cu resturi menajere, aparținînd unei emisiuni din anul 85 î.e.n.

Viorel Căpitanu și Vasile Ursache, *O nouă cetățuie dacică pe valea Siretului*, în *Carpica*, II, 1969, p. 97.

41. *Rîpa* (jud. Bihor). Un denar roman republican, emis de magistratul monetar *C. Coilius Caldus*, de tip *Grueber*, Roma, 1486, sau 1475, anul 90. *Sydenham*, 582, anii 100—97, a fost descoperit pe „Dealul Merilor" în anul 1967. Pe rv. în exergă: R: (sau: K:, greut. 3,65 g, diam. 20 mm. Se păstrează la Muzeul din Oradea.

E. Chirilă și colab., *Descoperiri monetare...*, IV, în *Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări*, 14, 1969, p. 284 și fig. [1].

42. *Sadova* (jud. Dolj). Doi denari romani: unul emis de *Papirius Carbo*, greut. 3,69 g, diam. 20 mm, *Sydenham*, 415, anii 137—134 și altul de *Octavian*, *Cohen* ², 124 = *Grueber*, Roma, 4349, anii 29—27 î.e.n. greut., 3,64 g, diam. 21 mm. Cele două monede se aflau în posesia locuitoarei Ștefania Gheorghe, care le avea de la tatăl său, Petru Mănescu, fost notar în com. Sadova. Probabil că au făcut parte din tezaurul descoperit în localitate în anul 1924.

O. Toropu, O. Stoica, *Descoperiri monetare antice la sud de Carpați ...*, Craiova, 1969, p. 9.

43. *Sascut-Sat* (com. Sascut, jud. Bacău). Un denar roman imperial emis de Pertinax a fost găsit în mod întîmplător în punctul „Strechea". Tot din această localitate au fost achiziționați 7 denari romani republicani, care făceau parte probabil din tezaurul de la Conțești-Adjud.

Marilena Florescu și Viorel Căpitanu, *Cercetări arheologice*, în *AM*, VI, 1969, p. 244, nr. 45.

44. *Satu-Nou* (com. Mișca, jud. Arad). Pe teritoriul localității s-a găsit în anul 1969 un denar roman republican, emis de magistratul monetar *C. Vibius Varus*, greut. 3,80 g, diam. 18 mm, de tip *Grueber*, Roma, 4295, anul 38. Cf. și *Sydenham*, 1138, anul 39.

După părerea lui E. Dörner denarul se pare că a făcut parte din tezaurul descoperit în anul 1932 și publicat de I. Winkler, în *SCN*, I, 1957, p. 79—112.

Informație: Ovidiu Olariu și Egon Dörner, Muzeul din Arad.

45. *Săliște* (jud. Sibiu). Un denar emis cu numele magistratului *Q. Pompeius Rufus* a fost găsit în localitate, în „Grădina Mare" pe „Coasta Pătii". A rămas în colecție particulară. Este de tip *Grueber*, Roma, 3885, anul 57 și *Sydenham*, 909, anul 59.

Nicolae Lupu, *Descoperiri de monede antice în jurul Sibiului*, în *Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări*, 14, 1969, p. 285—286.

46. *Vișea* (jud. Cluj). Patru denari romani din timpul republicii, dintre care doi din perioada lui Marc Antonius, precum și o monedă din timpul lui Caracalla au fost semnalate ca descoperiri izolate în această localitate (A se vedea și la nr. 14).

Eugen Chirilă, *Descoperiri de monede antice în Transilvania*, V, în *AMN*, VI, 1969, p. 475—476.

IV. Monede romane imperiale

47. *Amărăștii de Sus* (jud. Dolj). Pe teritoriul localității la punctul „Săpunari", a fost descoperit un denar de la Otho, de tip *Cohen*², 15 și un antoninian de la Filip Arabul, rămas neprecizat. Un denar de la Elagabal de tip *Cohen* ², 189, a fost aflat la punctul „Isîca".

O. Toropu, O. Stoica, *Descoperiri monetare antice la sud de Carpați*, în vol. *Academia Republicii Socialiste România. Centrul de istorie, filologie și etnografie Craiova. Comunicări. Seria numismatică*, IV, Craiova, 1969, p. 4—5.

48. *Arad* (jud. Arad). Un denar roman de la Faustina II, de tip *Cohen*[2], 111 a fost descoperit în anul 1969 la complexul de sere, cu ocazia săpării unei conducte.

Informație: Ovidiu Olaru și Eugen Dörner, Muzeul județean Arad.

49. *Ardeoani* (jud. Bacău). În localitate s-a descoperit în anul 1965 un tezaur de denari romani imperiali din care au fost recuperați 96 denari, care se eșalonează pe perioada Marcus Antonius — Septimius Severus. Cea mai recentă monedă ar fi de la Septimius Severus, de tip *BMC*. 362, anii 201—210. Monedele sînt descrise cronologic cu datele tehnice necesare și toate ilustrate.

Informație: V. Căpitanu, *Tezaurul de denari romani de la Ardeoani*, în *Carpica*, II, 1969, p. 179—191.

50. *Berești-Bistrița* (jud. Bacău). În apropierea satului Climești, la punctul „Vasile a Popii", s-au descoperit întîmplător monede de argint, din care cinci au fost achiziționate. Două dintre acestea aveau efigia lui Vespasian și trei pe cea a lui Traian.

Este foarte probabil că avem de-a face cu un întreg tezaur de denari romani imperiali.

Marilena Florescu și Viorel Căpitanu, *Cercetări arheologice*..., în *ArhMold*, VI, 1969, p. 216, nr. 4.

51. *Bîrgăoani* (jud. Neamț). Tezaurul de denari romani imperiali apărut în două reprize și menționat în mai multe publicații (*SCIV*, 17, 1966, 2, p. 420, nr. 18, și *SCIV*, 21, 1970, 2, p. 340, n. 46 și 47). Cf. V. Mihăilescu-Bîrliba, în *Carpica*, I, 1968, p. 209—231, este publicat pe cele două loturi. Lotul I are 446 + 3 denari, cu începere de la Nero la Lucilla. Lotul II conține 256 denari, care se eșalonează de la Nero la Commodus și Lucilla. Inventarul fiecărui lot este publicat împreună cu toate datele tehnice necesare.

Virgil Mihăilescu-Bîrliba, *Noi descoperiri de tezaure imperiale romane la Piatra Neamț*, în *Carpica*, II, 1969, p. 157—178.

52. *Botoșani* (jud. Botoșani). În vatra orașului, pe str. Dobrogeanu Gherea, nr. 54, au fost descoperite, în mai multe rînduri, monede romane imperiale de argint și bronz. Patru din ele sînt ilustrate pe pl. CCLVIII/7—10. Pe baza efigiilor, în ordinea numerică a împăraților, este probabil să avem denari de la Domitian, Traian și Antoninus Pius. Ultima pare a fi o monedă din secolul al IV-lea.

N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova*..., București, 1970, p. 231.

53. *București* (Băneasa-Străulești, jud. Ilfov). În sectorul Măicănești, în cursul săpăturilor arheologice sistematice, au fost descoperite două monede: una de la Crispina și alta de la Filip Arabul.

Panait P. Panait și Margareta Constantiniu, în *SCIV*, 21, 1970, 3, p. 518.

54. *Buhoci* (jud. Bacău). Tezaur descoperit în martie anul 1966, în timpul lucrărilor agricole. Au fost recuperați 27 denari romani imperiali care se eșalonează cronologic, precum urmează: Nero 1 exemplar; Vespasian 3, Traian 8, Hadrian 7, Antoninus Pius 6, Faustina II (Marc Aureliu) 2. Se dă identificarea după *RIC*.

M. Chițescu și P. Țarălungă, *Două tezaure romane descoperite în județul Bacău*, în *Carpica*, II, 1969, p. 193—198.

55. *Călugăra Mare* (jud. Bacău). La 30 aprilie anul 1902, Gr. Tocilescu se adresează prefectului de Bacău: ... „Sînt informat că în satul Călugăra Mare, acel județ, s-a descoperit anul trecut (1901), un număr de monede romane, din care cîteva le-ar poseda Emil Brăescu, proprietar din acel sat". În continuare roagă să se facă cercetări și dacă asemenea monede ar mai exista, Muzeul este dispus să le achiziționeze. *MNA*, dos. 1902, 172.

Este posibil să fi fost vorba de un tezaur de denari romani imperiali, care s-a împrăștiat, căci alte informații nu mai deținem referitor la aceste descoperiri.

Informație: Bucur Mitrea, Institutul de arheologie, București.

56. *Celeiu* (jud. Olt). Zece monede descoperite întîmplător la Celeiu se află în colecția prof. Ion Străjeru din Dumești, jud. Vaslui, care le-a procurat prin schimb de la Corabia. Sînt în majoritate emisiuni din anii 330—361 și au fost prezentate la Expoziția numismatică a Muzeului de istorie al orașului București.

Informație: Gh. Poenaru Bordea, Institutul de arheologie, București.

57. *Cetate* (jud. Dolj). O monedă de bronz emisă de Constantin al II-lea în atelierul de la Thesalonic, de tipul *Cohen*², 38, a fost descoperită în localitate, în anul 1967. Descrierea și foarte probabil și identificarea vor trebui să fie revizuite.

O. Toropu și O. Stoica, *Descoperiri monetare la sud de Carpați*, în vol. *Academia Republicii Socialiste România, Centrul de istorie, filologie și etnografie, Craiova. Comunicări. Seria numismatică*, IV, Craiova, 1969, p. 5—6.

58. *Cetățenii din Vale* (jud. Argeș). Ca descoperite în localitate au intrat în colecția lui D. I. Bejan din Rucăr două monede romane: un sesterț de la Claudius I, *BMC*, 124; *Cohen*², 85, anul 41 și un denar de la Traian, *BMC*, 328, *Cohen*², 74 (a se vedea și nr. 3 și 17).

Informație: D. Tudor, Universitatea București, și B. Mitrea, Institutul de arheologie, București.

59. *Ciolpani* (oraș Buhuși, jud. Neamț). Un mare tezaur de denari romani imperiali, aproape 1 050 de exemplare, s-a descoperit la punctul „Ciolpani" de pe teritoriul orașului Buhuși. Tezaurul și vasul au fost recuperate în întregime, ajungînd la Muzeul de arheologie din Piatra Neamț, unde au fost studiate de specialiștii locali. Cercetările la locul descoperirii continuă.

Informație: Virgil Mihăilescu-Bîrliba, Muzeul de arheologie, Piatra Neamț.

60. *Crăiniceni* (jud. Botoșani). În vatra satului s-a descoperit în anul 1953, un vas de lut ce ar fi conținut circa 600 monede romane imperiale de argint și bronz (?). Monedele au ajuns în colecția Școlii elementare din Brăești (jud. Botoșani) dar s-au pierdut în timpul celui de-al doilea război mondial. S-au păstrat doar cinci monede de la Antoninus Pius, dintre care trei de bronz și două de argint; cititorul este trimis la pl. CCLV/4—11 și CCLIX/1—2. Potrivit acestor trimiteri la planșele mai sus menționate avem de-a face cu 10 exemplare, care toate sînt denari romani, probabil unii *fourrés* și de aici remarca în text că sînt de bronz. Monedele ilustrate sînt datate din secolul I (un Vitellius?) și restul din secolul al II-lea. Unele pot fi contrafaceri.

N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova...*, București, 1970, p. 273, nr. 204.

61. *Costești* (jud. Vîlcea). O monedă de bronz de la Constantius al II-lea, descoperită în localitate și care rămîne la Muzeul școlii din com. Costești, jud. Vîlcea, a fost prezentată la expoziția de numismatică a Muzeului de istorie al orașului București, fiind adusă de prof. Nicolae Făulete. AE ↓ Greut. 5,10 g, diam. 23 mm; *LRBC*, II, nr. 2026, anii 346—350; Γ | / CONSI✳

Informație: Gh. Poenaru Bordea, Institutul de arheologie, București, și Constanța Știrbu, Muzeul de istorie al orașului București.

62. *Dănești* (jud. Gorj). În localitate s-a descoperit, în jurul anului 1968, un mare tezaur de denari romani imperiali. Menționăm cifra de circa 2 000 de exemplare, care ne-a fost comunicată, urmînd a fi definitiv stabilită de cei în drept. Din această descoperire O. Toropu a obținut pentru Craiova trei denari: cîte un exemplar de la Sabina, Commodus și Elagabal. Tezaurul a ajuns la Muzeul județean Tîrgu Jiu.

Informație: O. Toropu, Institutul pedagogic, Craiova.

63. *Dănești* (jud. Vaslui). Cîteva monede romane sînt semnalate ca găsite de către Ștefan Ciudin în livada din marginea estică a satului. Alte două monede romane de argint sînt semnalate ca descoperite la punctul „La Tufari" (pl. CCLVIII, 5—6). După efigie par a fi din secolul al IV-lea (Crispus?).

N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zahaiia, *Așezări din Moldova...*, București, 1970, p. 319—320.

64. *Dărăşti* (jud. Ilfov). Un important tezaur de monede romane imperiale a fost descoperit în localitate, în anul 1911, pe terenul aparţinînd locuitorului C. T. Rădulescu. Monedele, descoperite într-un vas de lut care s-a spart, s-au împrăştiat printre descoperitorii şi locuitorii satului. Două exemplare din monedele aflate au fost trimise la *MNA* de către învăţătorul Const. Petrescu. Autorităţile locale s-au sesizat, iar ca urmare a intervenţiei acestora s-au putut strînge 150 de exemplare, care au fost predate în mod oficial la *MNA*, la începutul anului 1912, spre a aviza asupra valorii lor materiale şi istorice. Vasile Pârvan, care în acea vreme era directorul *MNA*, a răspuns că valoarea materială este minimă (aproximativ 0,25 bani exemplarul), dar valoarea istorică este mare datorită locului unde au fost găsite. Se pare că descoperitorii n-au fost mulţumiţi de aprecierea făcută, iar tezaurul le-ar fi fost restituit.

Din acest tezaur cunoaştem azi doi antoniniani:

1. *Gallienus.* Ant. ↓ Greut. 3,62 g, diam. 22×23,5 mm. Rv. cîmp dr. II (=V), *Cohen*², 854;

2. *Claudius II* (*Gothicus*). Ant. ↓ Greut. 2,35 g, diam. 19,5×23,65 mm. Conservarea bună, moneda necirculată. *Cohen*², 79.

Pe baza datelor de mai sus reiese că avem de-a face cu unul din rarele tezaure, datate în cea de-a doua jumătate a secolului al III-lea descoperit la nordul Dunării.

Informaţie: B. Mitrea, dos. *MNA*, inv. 327 (unde sînt rezumate toate informaţiile cu privire la acest tezaur). Cf. şi dos. *MNA*, 1912, 5a, 6 şi Reg. inv. Ieşiri, 1911, 333 „se înaintează 150 monede romane".

65. *Desa* (jud. Dolj). Un antoninian de la Elagabal, 3,11 g, diam. 12,5 mm, de tip *Cohen*², 280, a fost descoperit în anul 1967, în punctul „Castraviţa". Se păstrează în colecţia Institutului pedagogic, catedra de istorie-geografie din Craiova.

O. Toropu, O. Stoica, *Descoperiri monetare la sud de Carpaţi*, în vol. *Academia Republicii Socialiste România, Centrul de istorie, filologie şi etnografie Craiova. Comunicare. Seria numismatică*, IV, Craiova, 1969, p. 6.

66. *Drăghiceni* (jud. Olt). În comună s-a descoperit la 29 martie 1970 un tezaur de denari romani din timpul imperiului. Monedele erau depuse într-un urcior de lut. După o cercetare prealabilă s-a constatat că cele 431 de monede recuperate cuprind perioada Nero — sfîrşitul secolului al II-lea. Se păstrează la Muzeul de istorie din Caracal, unde se pregăteşte şi un studiu asupra lor.

Informaţie: Paul Barbu, Muzeul din Caracal.

67. *Făurei* (com. Budeşti, jud. Neamţ). Dintr-un tezaur de denari romani, descoperit în anul 1963, au fost recuperate 42 exemplare ce se eşalonează de la Otho la Septimius Severus. Cea mai recentă monedă este de tip *RIC*, 13, anul 193—194. Se prezintă un catalog tehnic şi un comentariu.

M. Chiţescu şi V. Ursache, *Două tezaure romane imperiale descoperite în Moldova*, în *Carpica*, II, 1969, p. 150—156.

68. *Gales* (com. Sălişte, jud. Sibiu). În localitate s-au descoperit în anul 1968 trei denari emişi de Septimius Severus, Iulia Maesa şi Maximinus Thrax. Au rămas în colecţie particulară.

Nicolae Lupu, *Descoperiri de monede...*, în *Muzeul Brukenthal, Studii şi comunicări*, 14, 1969, p. 286—287 şi pl. I, 2—4.

69. *Ghidiciu* (com. Piscu, jud. Dolj). O monedă emisă de cetatea Niceea în timpul lui Severus Alexander (?) a fost descoperită în localitate, în anul 1967. Se păstrează într-o colecţie particulară la Craiova.

O. Toropu, O. Stoica, *Descoperiri monetare la sud de Carpaţi...*, *Comunicări. Seria numismatică*, IV, Craiova, 1969, p. 6—7.

70. *Hamcearca* (jud. Tulcea). Cu ocazia săpăturilor arheologice efectuate în anul 1967 de Mircea Babeş, de la Institutul de arheologie Bucureşti, s-a descoperit un dupondius de la Nero, emis între anii 64—66. AE↓ Greut. 13,01 g, diam. 30 mm; *BMC*, p. 241, nr. 5.

Informație : Gh. Poenaru Bordea, Institutul de arheologie, București.

71. *Ieud* (jud. Maramureș). Un denar de la Traian a fost descoperit în anul 1938, pe teritoriul acestei localități, cu prilejul lucrărilor agricole. După fotografia (av. și rv.) care s-a păstrat și am putut-o examina, moneda este de tip *Cohen* [2], 84 sau *BMC*, 319. A fost emisă în atelierele monetare din Roma, între anii 106—111.

Informație : Francisc Nistor, Muzeul de istorie, Sighet; G. A. Bălan, Muzeul județean Baia Mare și B. Mitrea, Institutul de arheologie, București.

72. *Iglița* (Troesmis, jud. Tulcea). Două monede de bronz descoperite întîmplător în localitate au fost prezentate spre identificare la Institutul de arheologie, București. Prima este un as, Diva Faustina, emis din anul 141 și anii următori. AE↓ Greut. 10,91 g, diam. 27 mm. *Cohen* [2], 107; *BMC*, IV, p. 252, nr. 1577. A doua este un follis emis de Maximianus : AE↑ Greut. 9,85 g., diam. 27 mm. *RIC*, VI, p. 531, nr. 178, anii 296—297, în exergă HTЄ, dar cu legenda aversului IMPCMA MAXIMIANVS PF AVG, care nu este înregistrată de catalog în emisiunile lui Maximianus de la Heracleea (fig. 2/9).

Informație: Gh. Poenaru Bordea, Institutul de arheologie, București, și Elena Timpeanu, studentă la Facultatea de istorie a Universității București.

73. *Jiblea-Călimănești* (jud. Vîlcea). În cadrul săpăturilor arheologice sistematice executate în castrul roman de la Arutela (Poiana Bivolari, Călimănești, jud. Vîlcea) în anii 1967—1968, s-au descoperit 15 monede de argint și bronz : Traian 2, Hadrian 3, Antoninus Pius și familia 4, Commodus 1, Septimius Severus 2, Elagabal 1. O monedă romană și una colonială n-au putut fi precizate. Cea mai recentă monedă este din anii 220—222.

D. Tudor, Gh. Poenaru Bordea și Cristian M. Vlădescu, *Arutela* I—II, în *Studii și cercetări de muzeografie și istorie militară*, 2—3, 1969—1970, p. 37—41. Ilustrat.

74. *Limanu* (jud. Constanța). În localitate s-au descoperit două monede romane, un denar de la Crispina. AR↘Greut. 2,82 g, diam. 18 mm, *Cohen* [2], 16; *BMC*, IV, p. 695, nr. 39, anii 180—183, sau mai tîrziu (?) și o monedă de bronz argintat de la Aurelian. AE↑ Greut. 2,65 g, diam. 21,5 mm, de tip *Cohen* [2], 171, în exergă : S.

Informație : Gh. Poenaru-Bordea, Institutul de arheologie și Victor Bratu, București.

75. *Lupșa de jos* (jud. Mehedinți). După informațiile primite, a căror verificare este în curs, s-a descoperit în această localitate un tezaur de antoniniani într-un vas de lut. Un exemplar de la Traianus Decius a fost prezentat spre identificare la expoziția numismatică a Muzeului de istorie al orașului București.

Informație : Gh. Poenaru-Bordea, Institutul de arheologie, București, și Constanța Știrbu, Muzeul de istorie al orașului București.

76. *Mangalia* (jud. Constanța). Cu prilejul unor lucrări au fost descoperite, în diferite puncte, monede de bronz din timpul imperiului roman, emise de diferite cetăți : I. *Callatis*, 7 exemplare (bătute de la Septimius Severus la Filip Arabul); II. *Tomis*, 4 exemplare (emise sub aceiași împărați); III. *Marcianopolis*, 3 (Filip Arabul); IV. *Anhialos* 1 (Gordian); V. două exemplare diferite.

Informație : B. Mitrea, *MNA*, dos. inv. 1420 și 1427.

77. *Măstăcan* (com. Borlești, jud. Neamț). Dintr-un tezaur de denari romani imperiali descoperit în localitate, în vara anului 1970, s-au putut examina în primă repriză opt denari care se eșalonează de la Vespasian la Commodus, anul 192. Cercetările sînt în curs.

Informație : Virgil Mihăilescu-Bîrliba, Muzeul arheologic, Piatra Neamț.

78. *Medeleni* (com. Cucorani, jud. Botoșani). Un denar de la Titus este semnalat ca descoperit în interiorul locuinței nr. VIII, din cadrul unei așezări din secolele II—III.

Silvia Teodor și Simeon Rață, *Așezarea de la Medeleni*, în *Muzeul Suceava. Studii și materiale*, I, 1969, p. 39—40 și fig. 2/5.

79. *Merei* (jud. Buzău). Autoritățile informează *MNA* la 22 ianuarie 1902 că în anul 1901, „la 20 noiembrie mai mulți locuitori săpînd la via lui T. Drăgan din comuna Merei,

jud. Buzău, pentru replantarea ei, au găsit un vas cu monede de argint de natura celei pe care o înaintăm cu aceasta...". Gr. Tocilescu, pe acea vreme directorul *MNA*, pune următoarea rezoluţie: „... se va cere a trimite tot tezaurul". La 1 martie anul 1902, Gr. Tocilescu cere Ministerului cultelor şi instrucţiunii publice de care depindea *MNA* să se trimită toate monedele descoperite în comuna Merei, jud. Buzău, de către locuitorul N. Drăgan, întrucît, judecînd după moneda ce i s-a trimis „... ele sînt romane imperiale din epoca Antoninilor", adăugînd în continuare „... valoarea unei asemenea aflări depinde de întregimea tezaurului, spre a se putea hotărî data îngropării lui". Este tot ce se cunoaşte în legătură cu acest important tezaur. *MNA* dos. 1903, 8 şi 135.

Informaţie: B. Mitrea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

80. *Micia* (Veţel, jud. Hunedoara). O siliqua de la Constanţius II, avînd pe rv. legenda VOTIS / XXX / MVLTIS / XXXX, bătută de SIRMIVM în anul 353. (M. Thirion, în *Schweizerische Numismatische Rundschau*, XLIV, 1965, p. 19), precum şi un bronz de la Graţianus au fost găsite în săpăturile din castru în anii 1966—1968.

Mărghitan Liviu, *Monede din secolul al IV-lea descoperite la Micia*, în *Rev. Muz.*, VI (1969), nr. 6, p. 533. Ilustrat.

81. *Mintia* (jud. Hunedoara). Un mare tezaur de monede romane imperiale de argint a fost descoperit în localitate, prin anul 1968 (?) cu ocazia lucrărilor pentru termocentrală. Tezaurul s-a găsit într-un vas de bronz aşezat între patru pietre. O bună parte din monede s-au împrăştiat printre lucrători. A intervenit Muzeul judeţean din Deva, care a preluat întreaga descoperire. Din exemplarele împrăştiate, cinci au fost văzute şi notate de mine: 1. *Nero*, AR↓ Greut. 3,05 g, diam. 18 mm. *Cohen*², 119, *BMC*, 74. 2. *Vespasian* AR↑ Greut. 3,90 g, diam. 19 mm. Mult tocită. *Cohen*², 387; *BMC*, 98, anul 73. 3. *Sabina*. 4. *Iulia Domna*, AR↑ Greut. 3,17 g, diam. 18 mm. *Cohen*², 72; *BMC*, V, p. 161, 31.5. *Elagabal*. AR↓ Greut. 2,32 g, diam. 18 mm. Conservare foarte bună. Netocită. *Cohen*², 62. *BMC*, 330, anii 220—222.

Informaţie: Victor Bratu, Bucureşti.

82. *Mirceşti* (com. Tăcuta, jud. Vaslui). Pe dealul Miclea s-au descoperit printre altele trei monede imperiale romane de argint. Pe baza efigiilor (pl. CCLVIII/2—4) putem preciza că primele două au fost emise de către Marcus Aurelius, iar cea de-a treia de Faustina II.

N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa, Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1970, p. 325.

83. *Moldova Nouă* (jud. Caraş-Severin). În această localitate a fost descoperit un tezaur alcătuit din circa 4 000 monede romane de bronz datînd din secolul al IV-lea.

Ziarul „Scînteia", XXXIX, nr. 8496 din 25 iulie 1970, p. 4.

84. *Munteneşti* (jud. Vaslui). Un nou lot format din 311 denari de la Nero şi pînă la Septimius Severus inclusiv, vine să se adauge la cele 464 exemplare publicate de către D. Tudor, *Tezaurul de denari imperiali romani de la Munteneşti*, în *SCŞIaşi*, V, 1954, p. 380 şi urm. Autorul ne prezintă o succintă descriere a tuturor monedelor clasificate pe împăraţi, cu toate datele tehnice necesare. La aceasta se adaugă un comentariu istoric. Cf. şi *SCIV*, 20, 1969, 1, p. 169, nr. 48, unde au fost menţionate după o comunicare a autorului.

Şeiva Sanie, *Un nou lot de denari imperiali romani descoperit la Munteneşti* (*jud. Vaslui*), în *MemA*, I, 1969, p. 149—165.

85. *Olteni* (jud. Covasna). Patru monede romane din timpul imperiului au fost descoperite în castrul roman din localitate de către Székely Zoltán, în campania de săpături din anul 1969.

1. *Domitian* (?) sau alt împărat din secolul I. AE. As. Greut. 9,67 g, diam. 28 mm. Conservarea foarte slabă. Moneda tocită.

2. *Traian*. AE Dupondius. Greut. 14,32 g, diam. 28 mm. Conservare bună, puţin tocită, *Cohen*², 410.

3. *Elagabal*. Denar subaerat. Greut. 2,42 g, diam. 18 mm. Conservare slabă, monedă tocită.

4. *Nicomedia*: Severus Alexander. Rv. Faţadă de templu cu opt coloane şi legenda: TPIC NEOKOP, iar în exergă NIKOMHΔEIAC (?) AE Greut. 3,35 g, diam. 20 mm. *Cohen* ², 517.

Informaţie: Székely Zoltán, Muzeul de istorie din Sfîntul Gheorghe şi Bucur Mitrea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

86. *Pietroiu* (jud. Ialomiţa). Descoperite în localitate şi strînse de elevii şcolii, au ajuns la Muzeul de istorie din Călăraşi monede greceşti, romane şi bizantine. Parte din ele au fost menţionate de noi în numerele publicaţiilor anterioare (*SCIV*, 18, 1967, 1, p. 200, nr. 62) sau în mod special *SCIV*, 21, 1970, 2, p. 343, nr. 73 (greşit Pretroiu în loc de Pietroiu). Altele au fost publicate de către A. Atanasiu în *SCN*, V, 1971 (sub tipar). Prezentăm mai jos doar monedele romane de bronz.

1—2. *Claudius I*. AE. Două exemplare foarte mult tocite.

3. *Antoninus Pius*. AE. Foarte mult tocită.

4. *Diocletian*. Rv. Concordia Militum şi K | Γ

5—8. *Monede romane imperiale din secolul al IV-lea*. Monede de bronz mult tocite.

9. *Constantin cel Mare*. Rv. GLORIA EXERCITVS SM ANT. *LRBC*, 1356 sq. Perioada a II-a între 330—335.

Informaţie: A. Atanasiu, Muzeul de istorie, Călăraşi, Bucur Mitrea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

87. *Pietroşani* (jud. Teleorman). Două monede romane imperiale sînt semnalate ca descoperite în mod izolat în localitate.

1. *Filip Arabul*. Ant. ↑ Greut. 3,45 g, diam. 21,5 mm. Perforat av. dr. din vechime. Conservare slabă, moneda foarte tocită. *Cohen* ², 167.

2. *Valerian-tatăl*. Ant. ↓ Greut. 3,40 g, diam. 20 mm. Conservare satisfăcătoare, moneda mult tocită. A fost găsită în vatra comunei, în anul 1965. Ambele monede se păstrează într-o colecţie locală.

Informaţie: Corneliu Beda, Muzeul de istorie, Alexandria şi B. Mitrea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

88. *Provenienţa necunoscută*. Muzeul de istorie din Alexandria, a achiziţionat în anul 1970 un număr de 19 antoniniani. Monedele, după o primă examinare, par a se repartiza precum urmează: Gordian III, 11 exemplare, Filip Arabul 4, Otacilia, 1, Trebonianus Gallus 2 şi Volusian 1. După structură este evident că avem de-a face cu un fragment de tezaur de la mijlocul secolului al III-lea, despre care nu deţinem date privind locul de descoperire. Este foarte probabil că provin de la sud de Carpaţi. Sînt de aşteptat preciziuni topografice, precum şi alte loturi din aceeaşi descoperire.

Informaţie: Corneliu Beda. Muzeul de istorie, Alexandria.

89. *Poiana* (jud. Sibiu). O monedă de bronz emisă de către Galerius Maximianus a fost găsită pe teritoriul comunei în anul 1967. Este de tip *Cohen* ², 48.

Nicolae Lupu, *Descoperiri de monede...*, în *Muzeul Brukenthal. Studii şi comunicări*, 14, 1969, p. 288.

90. *Poroina* (jud. Mehedinţi). Un denar de la Severus Alexander, descoperit în localitate, ajunge la *MNA*. AR ↓ Greut. 2,35 g, diam. 19 mm. Conservare foarte bună. Monedă puţin circulată. *Cohen* ², 249. Moneda a fost dăruită în iulie 1970 *MNA* de prof. D. Tudor, care o deţinea de la un student din localitate.

Informaţie: D. Tudor, Universitatea din Bucureşti.

91. *Prăjeşti* (jud. Bacău). Tezaurul descoperit în localitate în anul 1963, referitor la care s-au dat unele informaţii în *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 200, nr. 63, are următoarea structură: Marc Antonius 106 exemplare; Nero 4; Vitellius 2, Vespasian 25; Titus 5; Domitian 3;

Traian 2 ; Hadrian 1 ; Antoninus Pius 2 ; Marc Aurelius 2, după tabelul recapitulativ de la p. 196 (nu după catalogul monedelor).

Maria Chițescu și Paul Țarălungă, *Două tezaure descoperite în județul Bacău*, în *Carpica*, II, 1969, p. 193—196.

92. *Pungești* (jud. Vaslui). Pe dealul Bătrîna, la N—NE de sat, s-a descoperit printre altele și un denar roman, autorul considerîndu-l imperial. Rămîne de cercetat.

N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, p. 330, nr. 365.

93. *Racova* (jud. Bacău). Doi denari romani din timpul imperiului, unul emis de Faustina I și celălalt de către Marc Aurelius, descoperiți în localitate, au ajuns prin donație la expoziția din 1906.

1. *Faustina I*. AR↓Greut. 3,11 g, diam. 17 mm. Conservare bună moneda tocită. *Cohen* [2], 11 ; *BMC*, 354.

2. *M. Aureliu*. AR↓ Greut. 3,30 g, diam. 18 mm. Conservare foarte bună ; moneda puțin tocită. *Cohen* [2], 1031 ; *BMC*, 551, anul 171.

După închiderea expoziției , aceste monede, împreună cu etichetele pe care erau lipite au fost trimise la *MNA*. Pe aceste etichete, care se păstrează și astăzi la *MNA*, se face mențiune că ,,au fost dăruite de parohul Gh. Ghidu din com. Bătrînești, jud. Roman, găsite de fratele donatorului, Th. Ghidu, în comuna Racova, Bacău'' (Inv. 1012).

Informație : Bucur Mitrea, Institutul de arheologie, București.

94. *Românași* (jud. Sălaj). Un sesterț de la Hadrian, găsit în castrul roman din localitate, de tip *Cohen* [2], 1185, dar TRAIANVS, a ajuns într-o colecție particulară.

E. Chirilă și colab., *Descoperiri monetare...*, IV, în *Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări*, 14, 1969, p. 284.

95. *Roseți* (jud. Ialomița). O monedă de bronz emisă de Constantius II. AE Greut. 2,82 g, diam. 18 mm, de tip *Cohen* [2], 46 și *LRBC*, 2496, anii 351—354, a intrat în colecțiile *MNA*, ca găsită în localitate (Inv. 1423).

Informație : Gh. Poenaru Bordea, Institutul de arheologie, București.

96. *Sighet* (jud. Maramureș). În vatra orașului sînt semnalate ca găsite două monede romane din timpul imperiului.

1. Un denar de la Hadrian s-a descoperit în anul 1965 pe str. Traian, cu ocazia unor săpături cu caracter gospodăresc. AR↓ Greut. 3,30 g, diam. 17 mm. *BMC*, 270, anii 119—122.

2. Un denar de la Antoninus Pius (Marc Aureliu) a fost descoperit în oraș în anul 1945, fără alte precizări topografice. AR↓ Greut. 1,18 g, diam. 16,5 mm.

Informație : Francisc Nistor, Muzeul de istorie, Sighet, G. A. Bălan, Muzeul județean, Baia Mare și B. Mitrea, Institutul de arheologie, București.

97. *Slăveni* (com. Gostavăț, jud. Olt). Tezaurul menționat în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 180, nr. 77, este publicat în întregime de descoperitor. Din cele 109 monede, 5 sînt denari și numai 104 sînt antoniniani (nu 109 cum au fost menționați anterior). Facem cuvenita rectificare. Cea mai recentă monedă este din timpul lui Filip Arabul, anul 247—248.

D. Tudor, *Distrugerea castrului roman de la Slăveni, pe Olt*, în *Historica*, I, 1970, p. 70—73.

98. *Socea* (com. Rediu, jud. Neamț). Un tezaur format din 458 denari romani imperiali, plus cinci fragmente din aceleași monede, care se eșalonează cronologic de la Galba la Commodus (cea mai recentă fiind probabil din anul 184) a fost achiziționat în aprilie anul 1970, de către Muzeul arheologic din Piatra Neamț. Rămîne de văzut și cercetările viitoare vor trebui să precizeze acest lucru, dacă nu cumva avem de-a face cu lotul principal din tezaurul descoperit în localitate în anul 1962 și din care 87 exemplare au ajuns la același muzeu, fiind deja menționate în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 578, nr. 65.

Informație : Virgil Mihăilescu-Bîrliba, Muzeul arheologic, Piatra Neamț.

99. *Stănița* (jud. Neamț). Tezaur descoperit în anul 1960, într-o așezare dacică, circa 20—25 denari, din care au fost recuperate 12 exemplare de la Traian la Marc Aurelius, cel mai recent de tip *RIC*, 296, anul 173—174. Cei mai mulți „fourrés". S-a recuperat și vasul.

Maria Chițescu și V. Ursache, *Două tezaure romane imperiale descoperite în Moldova*, în *Carpica*, II, 1969, p. 145—150.

100. *Stîncești* (jud. Botoșani). Două monede romane de bronz de la Antoninus Pius au fost descoperite în vatra satului cu mult înainte de 1960 (CCLV/1).

Monede romane au fost găsite în cuprinsul cetății din localitate. Una, de la Antoninus Pius (pl. CCLIV, 11), cu greut. de 2,24 g, diam. 18 mm, a putut fi precizată. Alte exemplare similare de argint și bronz au fost descoperite în lungul pîrîului care traversează satul (pl. CCLIV, 8).

N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova...*, București, 1970, p. 264.

101. *Tăvădărești* (com. Dealu Morii, jud. Bacău). La punctul denumit „Valea Glodului" s-au descoperit printre altele (vezi și nr. 12) cinci denari romani din secolul al II-lea.

Marilena Florescu și Viorel Căpitanu, *Cercetări arheologice de suprafață în județul Bacău*, în *ArhMold*, VI, 1969, p. 264, nr. 7.

V. **Monede bizantine**

102. *Constanța* (jud. Constanța). O monedă de bronz de la Ioan Tzimiskes descoperită aici, ajunge la Muzeul școlii generale de 8 ani din com. Costești, jud. Vîlcea. Ea a fost prezentată de către prof. Nicolae Făulete spre identificare la expoziția numismatică a Muzeului de istorie a orașului București. AR ↓ Greut. 7,60 g, diam. 24,6 mm. M. Thompson, tip A 1.

Informație : Gh. Poenaru Bordea, Institutul de arheologie, București.

103. *Cristurul Secuiesc* (jud. Harghita). Se semnalează descoperirea în localitate, în anul 1941, a unui mic tezaur de 14 monede bizantine de *billon*. Sînt din epoca Comnenilor. Știrea o dăm sub beneficiul unor verificări ulterioare de teren.

Informație : Ing. Octavian Luchian, București.

104. *Curtea de Argeș* (jud. Argeș). O monedă bizantină de bronz emisă de către împărații Andronic II și Mihail IX, în perioada cînd domnesc împreună, 1294—1320, de tip. *Wroth*, II, p, 624, tip 5 și pl. 75, 12, a fost găsită pe la sfîrșitul secolului al XIX-lea începutul secolului al XX-lea, în raza bisericii Sf. Dumitru (fig. 2/10).

Informație : Dinu V. Rosetti, care o deține de la un localnic din Curtea de Argeș.

105. *Greci* (jud. Tulcea). În localitate a fost descoperit un follis de la Justin II și Sofia, prezentat spre identificare la Institutul de arheologie din București în anul 1970. Moneda a fost emisă la Nicomedia, în officina B, în anul 573—574. AE ↑ Greut. 13,38 g, diam. 29 mm. *Wroth*, I, p. 87, nr. 147, *DOW*, I, p. 229, nr. 99 c.

Informație : Gh. Poenaru Bordea, Institutul de arheologie, București, și Elena Tîmpeanu, studentă la Facultatea de istorie a Universității București.

106. *Hamcearca* (jud. Tulcea). Mircea Babeș a descoperit la suprafață, în săpăturile arheologice din 1967, o monedă de bronz de la Roman III Argyros (după cronologia M. Thompson). AE ↘ Greut. 13,80 g, diam. 31 mm.

Informație : Gh. Poenaru Bordea, Institutul de arheologie, București.

107. *Isaccea* (jud. Tulcea). Un mare tezaur de monede de bronz din vremea Comnenilor, în număr de peste 500 exemplare, ne este semnalat ca descoperit pe teritoriului orașului. Tezaurul a ajuns la Muzeul de arheologie din Constanța, unde urmează a fi studiat.

Informație : Adrian Rădulescu, Muzeul arheologic, Constanța.

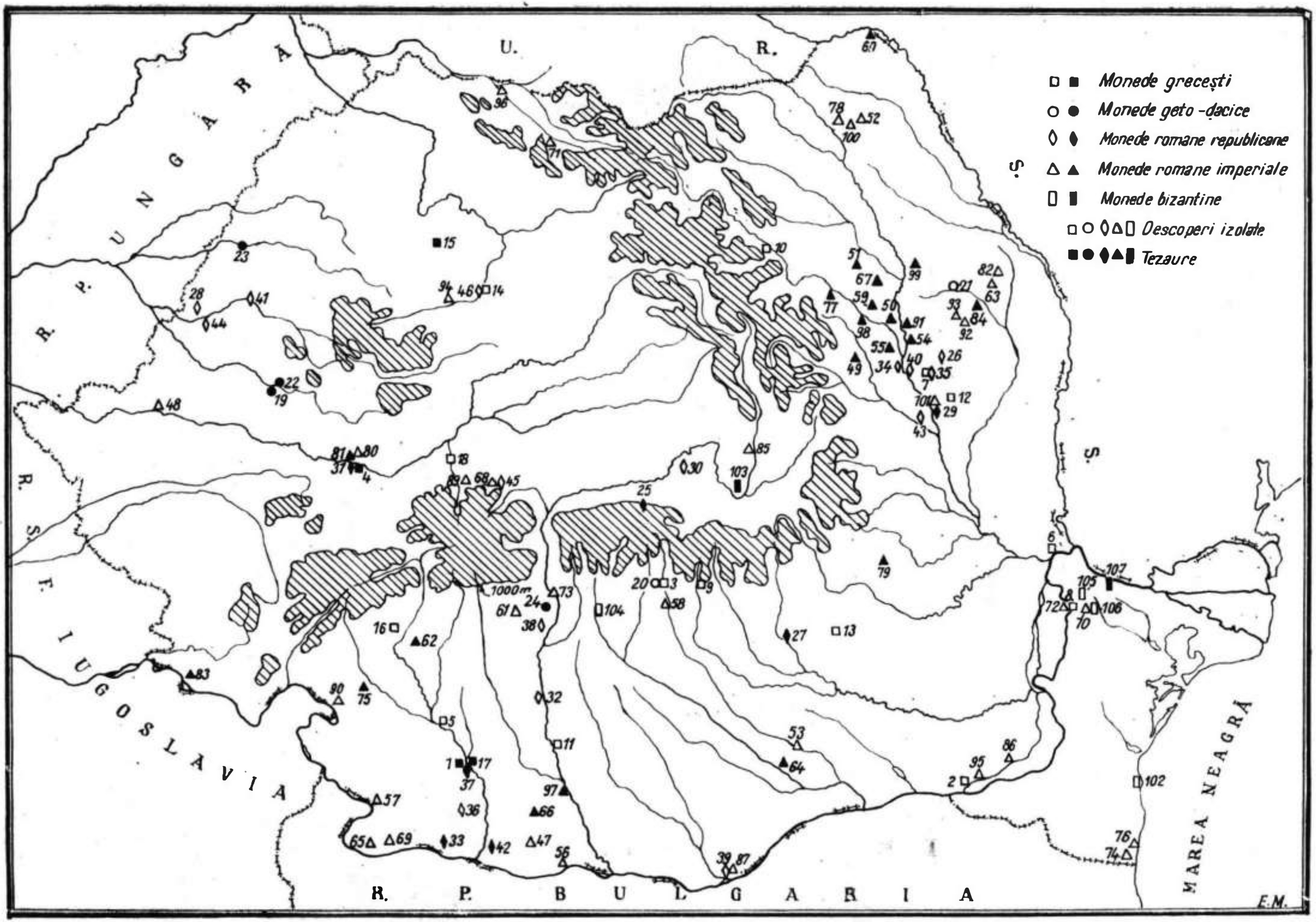

Fig. 1. — Harta cu descoperiri de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România.

Fig. 2

Fig. 3

I. Winkler, *Tipurile monetare ale daco-geţilor şi aria lor de rǎspîndire*, în *Acta Musei Napocensis*, V, 1968, p.33—48 (partea I) şi în vol. VI, 1969, p. 67—88 (partea a II-a).

După cum s-a mai arătat, cercetările din domeniul monetăriei geto-dacice şi celtice în general, datorită caracterului lor special, sînt adesea mult mai pretenţioase decît cele afectate studiului numismaticii clasice greco-romane. Dacă publicarea unor noi descoperiri monetare din acest domeniu nu comportă aproape nici un fel de dificultate, încercările de clasificare a diferitelor tipuri, de generalizare şi de sintetizare a unui capitol sau a întregii monetării geto-dace, pretind din partea cercetătorului o atenţie şi un grad de înţelegere şi discernămînt al diferitelor situaţii, mult sporite. Cel care-şi propune ca scop o reconsiderare a clasificărilor mai vechi, va trebui întotdeauna să-şi fixeze criterii precise şi clare pe care să le aplice şi să le urmeze în mod consecvent. Altfel va ajunge nu numai să nu depăşească un anumit stadiu al cercetărilor şi să nu aducă o anumită clarificare şi simplificare a situaţiei anterioare, ci dimpotrivă va da naştere la o serie de confuzii, va complica şi mai mult lucrurile, în aşa fel încît cu greu s-ar mai putea vorbi de vreo posibilitate de orientare sau înţelegere a unui material aşa de numeros şi variat.

O recentă încercare, cu pretenţii de contribuţie la o mai bună clasificare a monedelor geto-dace, asupra căreia vom stărui în cele ce urmează, este şi articolul Iuditei Winkler, *Tipurile monetare ale daco-geţilor şi aria lor de rǎspîndire*. Partea I, publicată în *AMN*, V, 1968, p. 33—48, a fost dedicată primelor emisiuni realizate după tetradrahmele lui Filip al II-lea şi Alexandru cel Mare. Cea de-a doua parte, apărută în vol. VI, 1969, p. 67—88 al aceleiaşi publicaţii, cuprinde monedele „cu motive noi, inspirate din diferite prototipuri". Aşa cum rezultă din subtitlul fiecărei părţi luate separat, autoarea împarte întreaga monetărie din Dacia în două mari categorii, în funcţie de prototipul pe care l-au folosit ca model. În prima mare categorie ar fi urmat să fie incluse, după cum însăşi autoarea îşi subintitulează prima parte a articolului său, „primele emisiuni legate de tetradrahmele lui Filip al II-lea şi Alexandru cel Mare". Cum era şi firesc, ar fi trebuit ca în acest capitol al lucrării, să întîlnim numai imitaţiile cu un stil bun, realizat nemijlocit după cele două originale. Aici însă au fost incluse tot felul de imitaţii cu stiluri foarte variate, adesea fără nici un fel de legătură între ele. Este adevărat că legenda sau resturi din aceasta pot să indice în anumite cazuri o apropiere în timp de original. Dar tot atît de adevărat este şi faptul că există şi multe tipuri monetare fără nici o urmă din legendă, care au însă un stil superior şi cronologic ar putea fi deci mai vechi. În consecinţă, legenda sau resturi din aceasta, singure, fără o legătură directă cu ansamblul stilistic al monedei, nu pot servi drept un criteriu de clasificare general valabil sau cît de cît utilizabil. Monedele cu resturi din legendă, nu numai că au stiluri variate, dar aparţin unor tipuri şi unor regiuni foarte diferite.

După ce prezintă diversele forme sub care apare legenda pe monede, asistăm la o enumerare a tipurilor pe regiuni, în funcţie de nu ştim care criteriu, începînd cu Moldova şi

continuînd cu Muntenia şi Banatul. Apoi se introduce o clasificare a monedelor, mai întîi în funcţie de evoluţia stilistică a capului lui Zeus, unde se disting nu mai puţin de 28 de tipuri, care nu poartă nici un fel de nume. Urmează în continuare alte două grupe de imitaţii, una cu monede care au folosit ca model capul lui Apollo, iar cealaltă cu emisiuni pe aversul cărora apare capul lui Alexandru cel Mare. Se continuă apoi cu regiunea Transilvaniei, unde se vorbeşte de asemenea de emisiuni monetare, imitaţii ale tetradrahmelor celor doi regi macedoneni.

În cea de-a doua parte a lucrării, consacrată „emisiunilor cu motive noi, inspirate din diferite prototipuri", se adoptă o clasificare combinată, a anumitor zone geografice restrînse, cu cele mari regionale. De aceea vom întîlni o serie de subcapitole intitulate: „Tipurile din Maramureş, din nord-vestul Daciei, tipul Vrancea, tipurile din Muntenia, Oltenia şi Transilvania".

Am înşirat, fără nici un fel de comentariu, grupele de monede ale clasificării emisiunilor geto-dacice, aşa cum apar ele în articolul mai sus pomenit. Trebuie să recunoaştem că nu este de loc uşor să te orientezi într-o astfel de „clasificare". Mai întîi de toate, criteriile folosite de autoare, în măsura în care se poate vorbi de aşa ceva, nu se potrivesc cîtuşi de puţin cu caracterul monetăriei din Dacia. Apar tratate la un loc, strict regional, tipuri de imitaţii foarte diferite, fără a face distincţie între ele, fără a le fixa un loc şi un nume al lor. De pildă, în cadrul regional mare pe care-l utilizează autoarea, nu se vorbeşte de tipurile monetare caracteristice fiecărei zone în parte, ci numai de tezaurele principale descoperite în cuprinsul unităţilor geografice respective. Or, se ştie foarte bine că, mai ales în zonele de nord şi vest ale Daciei, în cuprinsul fiecărui tezaur se constată prezenţa a numeroase tipuri monetare. Important este în asemenea situaţii nu locul de descoperire al tezaurelor luate global, ci centrul de emitere, care poate fi stabilit în funcţie de urmărirea şi cunoaşterea tuturor descoperirilor de acelaşi fel. Altfel nu vom ajunge decît la o simplă înşirare a descoperirilor de tezaure, pe regiuni, din care nu putem desprinde nici cel puţin o schiţă a unei clasificări oarecare.

Din momentul în care în cuprinsul articolului amintit nu se poate vorbi de o precizare a diferitelor tipuri monetare din Dacia, nu este posibilă nici o delimitare a ariei lor de circulaţie, cu toate că aceasta apare în titlu ca unul din scopurile principale pe care şi-l propune autoarea pentru a-l urmări. Lipsa de preocupare în această direcţie face ca între titlu şi prezentare să nu existe aproape nici un fel de legătură. Inconsecvenţe se întîlnesc chiar şi cînd este vorba de respectarea subtitlurilor. Avem în vedere faptul că în prima parte a articolului, care-şi propune să prezinte emisiunile legate de tetradrahmele lui Filip al II-lea şi Alexandru cel Mare, după cum o spune clar subtitlul părţii în discuţie, sînt introduse şi monedele care au folosit ca model pentru avers capul lui Apollo, pe care nu-l întîlnim la tetradrahmele nici unuia dintre cei doi regi macedoneni. Potrivit celor ce-şi propune însăşi autoarea, această grupă monetară şi-ar fi găsit locul în partea a doua a articolului, unde sînt înşirate emisiunile „inspirate din diferite prototipuri".

În unul din subcapitolele rezervate tipurilor monetare din Oltenia, din cuprinsul părţii secunde a lucrării (p. 83) se vorbeşte de „emisiuni după prototipuri locale". Este pentru prima dată cînd în numismatica geto-dacică se „descoperă" un „prototip local". Apare însă curios faptul că I. Winkler nu ne dezvăluie nimic din taina acestui prototip local. Ne-am fi aşteptat desigur ca o asemenea descoperire să nu rămînă în continuare necunoscută. Altfel sîntem nevoiţi să credem că nu avem de-a face decît cu o afirmaţie cu totul lipsită de temei. Monedele incluse în această grupă sînt emisiuni de tip Aninoasa-Dobreşti, întîlnite la K. Pink sub denumirea de „mit Entenschnabel". Ele reprezintă în mod clar imitaţii tîrzii după tetradrahmele lui Filip al II-lea, cu capul lui Zeus pe avers şi călăreţul olimpic pe revers. În consecinţă nu se poate în nici un caz vorbi de un prototip local, ci doar de o confuzie pe care autoarea o face între noţiunea de „prototip" şi aceea de verigă de legătură între original şi emisiunile monetare tîrzii. Toate imitaţiile, începînd

cu cele realizate nemijlocit după original şi încheind cu emisiunile din faza finală, aparţin unuia şi aceluiaşi proces, desfăşurat în timp, cu etape succesive, legate organic între ele.

Şi de data aceasta găsim repetîndu-se greşeala de a se identifica localitatea Mireşu Mare (jud. Maramureş), locul de descoperire al unuia din cele mai interesante tezaure cu imitaţii de tip Filip al II-lea din Dacia, cu comuna Nireş din jud. Cluj. După cum am mai arătat şi cu alt prilej [1], monedele publicate de Kerényi András ca provenind de la Nagynyiresi, respectiv Mireşu Mare şi nu Nireş, reprezintă o parte din tezaurul de la Tulghieş, sat aparţinînd comunei Mireşu Mare (jud. Maramureş). Cu ceva mai multă atenţie autoarea ar fi reuşit să elimine o astfel de greşeală şi să nu mai fie nevoită să facă pe două pagini un paralelism nu între două tezaure, ci între două părţi ale unuia şi aceluiaşi tezaur.

Observaţiile de mai sus ne îndreptăţesc, credem, să apreciem că încercarea făcută de I. Winkler de a contribui la o mai bună orientare în monetăria geto-dacică nu numai că nu reprezintă un pas înainte, dar nu reuşeşte nici cel puţin să se ridice la nivelul clasificării lui C. Moisil [2] din 1920 şi a lui K. Pink [3] din 1939. O astfel de prezentare nu face decît să complice şi mai mult căile de înţelegere şi de rezolvare a monetăriei locale din Dacia. Comentarii şi aprecieri în plus sînt, socotim noi, de prisos. Sperăm ca observaţiile şi sublinierile de mai sus să rămînă în atenţia autoarei şi să servească celor interesaţi pentru o mai bună înţelegere a unor aspecte din numismatica geto-dacică.

C. Preda

Hermann Bullinger, *Spätantike Gürtelbeschläge. Typen, Herstellung, Trageweise und Datierung*

A. Text : 111 p. şi *B*. Tafeln : 10 p. + 62 Abbil. + LXIX Taf. + 3 Falttaf. ; cu un rezumat englez ; în seria „Dissertationes Archaeologicae Gandenses", vol. XII — curante S. J. De Laet, Brugge, 1969.

Cel de al XII-lea volum al cunoscutei serii de studii arheologice îngrijită de către prof. S. J. De Laet ne oferă în două voluminoase fascicule o monografie completă asupra cataramelor romane tîrzii şi a accesoriilor lor, decorate în tehnica exciziei. Majoritatea acestor obiecte turnate în bronz se datează din ultimele două veacuri de existenţă a imperiului roman de apus, se întîlnesc mai mult în Occident, avînd ca limită de răspîndire spre răsărit teritoriile României şi Bulgariei.

Materialul se găseşte astăzi răspîndit în diferite muzee din Belgia, Bulgaria, Danemarca, Germania, Anglia, Franţa, Italia, Iugoslavia, Olanda, Austria, România şi Ungaria.

În ultimii 50 de ani, această categorie de obiecte destinate în special soldaţilor a atras atenţia unor învăţaţi, ca A. Riegl, G. Behrens, J. Werner etc. care au încercat să realizeze primele repertorii şi să formuleze consideraţii de natură istorico-artistică asupra lor. Aceste culegeri s-au îmbogăţit parţial prin descoperirea treptată a unor noi exemplare, reunite azi cu multă competenţă ştiinţifică de către H. Bullinger.

În afară de realizarea unui repertoriu complet şi bine ilustrat, pe autor îl preocupă cîteva probleme fundamentale privitoare la

[1] Vezi recenzia noastră asupra articolului publicat de I. Winkler în *Acta arch. Carpathica*, VIII, 1966, 1—2, p. 83—100 ; în *SCIV*, 21, 1970, 4, p. 705 — 707.

[2] Constantin Moisil, *Monetele dacilor*, în *BSNR*, XV, 1920, p. 59—73.

[3] K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, în *Diss Pann*, 15, seria *II*, 1939.

cu cele realizate nemijlocit după original şi încheind cu emisiunile din faza finală, aparţin unuia şi aceluiaşi proces, desfăşurat în timp, cu etape succesive, legate organic între ele.

Şi de data aceasta găsim repetîndu-se greşeala de a se identifica localitatea Mireşu Mare (jud. Maramureş), locul de descoperire al unuia din cele mai interesante tezaure cu imitaţii de tip Filip al II-lea din Dacia, cu comuna Nireş din jud. Cluj. După cum am mai arătat şi cu alt prilej [1], monedele publicate de Kerényi András ca provenind de la Nagynyiresi, respectiv Mireşu Mare şi nu Nireş, reprezintă o parte din tezaurul de la Tulghieş, sat aparţinînd comunei Mireşu Mare (jud. Maramureş). Cu ceva mai multă atenţie autoarea ar fi reuşit să elimine o astfel de greşeală şi să nu mai fie nevoită să facă pe două pagini un paralelism nu între două tezaure, ci între două părţi ale unuia şi aceluiaşi tezaur.

Observaţiile de mai sus ne îndreptăţesc, credem, să apreciem că încercarea făcută de I. Winkler de a contribui la o mai bună orientare în monetăria geto-dacică nu numai că nu reprezintă un pas înainte, dar nu reuşeşte nici cel puţin să se ridice la nivelul clasificării lui C. Moisil [2] din 1920 şi a lui K. Pink [3] din 1939. O astfel de prezentare nu face decît să complice şi mai mult căile de înţelegere şi de rezolvare a monetăriei locale din Dacia. Comentarii şi aprecieri în plus sînt, socotim noi, de prisos. Sperăm ca observaţiile şi sublinierile de mai sus să rămînă în atenţia autoarei şi să servească celor interesaţi pentru o mai bună înţelegere a unor aspecte din numismatica geto-dacică.

C. Preda

Hermann Bullinger, *Spätantike Gürtelbeschläge. Typen, Herstellung, Trageweise und Datierung*

A. Text : 111 p. şi *B*. Tafeln : 10 p. + 62 Abbil. + LXIX Taf. + 3 Falttaf. ; cu un rezumat englez ; în seria ,,Dissertationes Archaeologicae Gandenses", vol. XII — curante S. J. De Laet, Brugge, 1969.

Cel de al XII-lea volum al cunoscutei serii de studii arheologice îngrijită de către prof. S. J. De Laet ne oferă în două voluminoase fascicule o monografie completă asupra cataramelor romane tîrzii şi a accesoriilor lor, decorate în tehnica exciziei. Majoritatea acestor obiecte turnate în bronz se datează din ultimele două veacuri de existenţă a imperiului roman de apus, se întîlnesc mai mult în Occident, avînd ca limită de răspîndire spre răsărit teritoriile României şi Bulgariei.

Materialul se găseşte astăzi răspîndit în diferite muzee din Belgia, Bulgaria, Danemarca, Germania, Anglia, Franţa, Italia, Iugoslavia, Olanda, Austria, România şi Ungaria.

În ultimii 50 de ani, această categorie de obiecte destinate în special soldaţilor a atras atenţia unor învăţaţi, ca A. Riegl, G. Behrens, J. Werner etc. care au încercat să realizeze primele repertorii şi să formuleze consideraţii de natură istorico-artistică asupra lor. Aceste culegeri s-au îmbogăţit parţial prin descoperirea treptată a unor noi exemplare, reunite azi cu multă competenţă ştiinţifică de către H. Bullinger.

În afară de realizarea unui repertoriu complet şi bine ilustrat, pe autor îl preocupă cîteva probleme fundamentale privitoare la

[1] Vezi recenzia noastră asupra articolului publicat de I. Winkler în *Acta arch. Carpathica*, VIII, 1966, 1—2, p. 83—100 ; în *SCIV*, 21, 1970, 4, p. 705 — 707.

[2] Constantin Moisil, *Monetele dacilor*, în *BSNR*, XV, 1920, p. 59—73.

[3] K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, în *Diss Pann*, 15, seria *II*, 1939.

aceste garnituri de centuri: tipologia, cronologia, caracteristicile tehnologice, felul de a le purta, metodele de producție a lor etc. În cercetările sale pentru lămurirea acestor probleme, el apelează și la ajutorul unor sculpturi și monede contemporane. Pe baza datelor culese din aceste domenii și a unor indicații furnizate de către săpăturile arheologice, H. Bullinger reușește să corecteze vechea cronologie privitoare la plasarea acestor catarame și podoabe de centuri. Ele apar încă din secolul al III-lea e. n., cea mai mare răspîndire au avut-o în a doua jumătate a secolului al IV-lea e. n. și au persistat pînă la mijlocul secolului al V-lea e.n.

Primul capitol al lucrării are ca temă tipurile și sistemele de fabricare a acestor obiecte de bronz (p. 11—39). Pe baza unor examinări amănunțite asupra originalelor din muzee, se ajunge la concluzia că meșterii romani au folosit pentru producerea lor toate cele trei sisteme cunoscute în antichitate în ceea ce privește turnarea bronzului, dar au dat precădere metodei cu „ceara pierdută". Aceasta era cea mai potrivită pentru obținerea unor ornamente adîncite pe placă și de caracter geometric (triunghiuri, cercuri, spirale etc.), supuse unor corecturi și cizelări, încrustări, poleiri cu aur etc.

H. Bullinger, le împarte în: catarame pentru centuri (formate din 2—4 piese), vîrfuri de curea, fixatoare de petrecut cureaua, garnituri pentru curele în diagonală, garnituri cu podoabe diferite, pandantive etc. În grupa cataramelor formate din 2—4 piese, a limbilor de curea, a fixătoarelor etc. sînt stabilite cu multă migală și precizie o serie de subtipuri.

De mare importanță (în cea mai mare parte original) apare cel de-al *doilea capitol* destinat reconstituirii felului cum era fixată pe centurile și pe curelele petrecute peste umăr, această variată gamă de garnituri metalice.

Pe baza examinării garniturilor păstrate cu piesele complete, se stabilesc mai multe tipuri de aranjament pe curele, bogat descrise în text (p. 39—63) și ilustrate amănunțit (fig. 9—62).

Cel de-al *treilea capitol* (p. 63—70) discută importanța controversă în ceea ce privește datarea acestui material, problemă clarificată de H. Bullinger, pe baza indicațiilor oferite de unele săpături arheologice, prin descoperirea lor alături de monede și prin reproducerea lor pe unele sculpturi de piatră ce ne oferă o cronologie certă. Se subliniază că în această privință, garnitura completă descoperită în săpăturile de la Sucidava, într-un strat de incendiu al cetății, împreună cu monedele de la Theodosius II, este de o mare importanță pentru stabilirea limitei cronologice ultime, pînă la care se mai poate vorbi de folosirea acestor piese.

Cercetînd cu atenție o serie de stele funerare din provinciile romane dunărene, H. Bullinger demonstrează că centura cu catarame și alte accesorii din bronz era la modă în Illyricum, în secolul al III-lea e.n. De la aceste populații ilirice, moda s-a transmis pe timpul domniei împăraților iliri, ca semn distinctiv, în cadrul corpului administrativ civil și al trupelor romane de la granițele dunărene și renane, unde o găsim foarte răspîndită în secolul al IV-lea e. n. Din sînul garnizoanelor romane de pe limesurile Dunării și Rinului, cîteva piese au putut pătrunde și în lumea popoarelor barbare sau în regiuni care aparținuseră cîndva imperiului roman (Dacia).

Cele trei capitole ale lucrării sale sînt încheiate de autor cu cîteva pagini de concluzii generale (p. 71—74), in care se formulează sintetic rezultatele cercetărilor sale atît de dificile, cu un material răspîndit azi în întreaga Europă, lipsit de inscripții și de alte informații. Aceste concluzii sînt redate și în rezumatul englezesc (p. 75—78).

Ca anexe ale textului expozitiv sînt prezentate: lista bibliografică a temei, catalogul alfabetic al descoperirilor (în număr de 158), indicele alfabetic al localităților menționate în expunere și în fascicula cu materialul ilustrativ, indicele cu numele autorilor citați în cursul expunerii și un indice de obiecte, terminologie etc.

Pentru specialiști, va fi în viitor de foarte mare utilitate volumul cu planșe și desene strînse de autor. Prin felul de organizare a materialului, ne pune la îndemînă întregul material și ușurința de a-l consulta rapid.

Natural, modestia și adesea stereotipia

acestor garnituri, lasă descoperite unele probleme importante, ca aceea privitoare la identificarea topografică a atelierelor de producţie. Descoperiri arheologice viitoare vor putea aduce probabil lumini noi şi în ceea ce priveşte încadrarea acestor piese provinciale în fluxul artei romane tîrzii şi decadente.

Nu ne putem explica absenţa unei hărţi a descoperirilor, în cartea lui H. Bullinger atît de copios ilustrată!

H. Bullinger a realizat astfel un *corpus* de o stringentă nevoie ştiinţifică, care îşi va păstra în viitor valoarea sa ca operă de căpetenie şi de lucru, cel puţin 30—50 de ani.

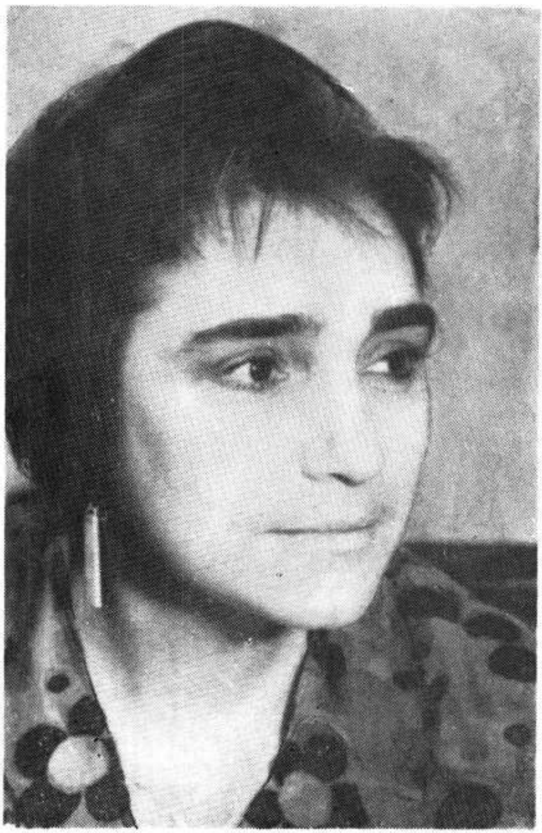
D. Tudor

LISTA PRESCURTĂRILOR FOLOSITE ÎN REVISTĂ

AAPhilHistPh	— Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica, Serdicae, 1963.
ACMI	— Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, 1915, 1942, 1943.
AIIN	— Anuarul Institutului de istorie națională, Cluj, I—VII, 1922—1938.
AISC	— Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj, I—IV, 1928—1948.
AJA	— American Journal of Archaeology.
AMN	— Acta Musei Napocensis, Cluj.
AnD	— Analele Dobrogei, I—XII, 1920—1938.
AnnÉp	— Année Épigraphique.
Apulum	— Apulum. Buletinul Muzeului regional, Alba-Iulia, vol. III, 1947—1949 a apărut incomplet, iar vol. IV a apărut sub titlul Acta Musei Regionalis Apulensis. Studii și comunicări, arheologie — istorie — etnografie (București, 1961).
ArchCl	— Archeologia Classica.
ArchGeogr	— Archeologia Geographica.
ArhMold	— Arheologia Moldovei.
AUB	— Analele Universității București.
BCH	— Bulletin de correspondance hellénique.
BerRGK	— Deutsches Archäologisches Institut. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission.
BMC	— British Museum Catalogue.
BMJV	— Buletinul muzeului județului Vlașca « Teohari Antonescu », București, I—III, 1935—1945.
BSNR	— Buletinul Societății numismatice române, București, I—XLI, 1904—1947.
BSPF	— Bulletin de la Société Préhistorique Française.
CIL	— Corpus Inscriptionum Latinarum.
Cohen [2]	— H. Cohen, Description des monnaies frappées sous l'empire romain communément appelées médailles impériales, ed. a 2-a, 8 vol., Paris, 1880—1892.
Dacia	— Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București, I—XII, 1924—1947; N. S., I, 1957; II, 1958; III, 1959; IV, 1960; V, 1961; VI, 1962; VII, 1963; VIII, 1964; IX, 1965; X, 1966; XI, 1967; XII, 1968; XIII, 1969; XIV, 1971.
DissPann	— Dissertationes Pannonicae.

DOW	—	A. R. Bellinger, Ph. Grierson, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Vol. I, A. R. Bellinger, Anastasius I to Maurice 491—602, Washington, 1966.
ED	—	Ephemeris Dacoromana, Bucureşti — Roma, I—X, 1923—1945.
Epigraphica	—	Epigraphica. Rivista italiana di epigrafia, Milano.
Grueber	—	H. A. Grueber, Coins of the Roman Republic in the British Museum, 3 vol., Londra, 1910.
Histria	—	Histria, monografie arheologică, Bucureşti, I, 1954; II, 1966.
Izvestiia-Varna	—	Izvestiia-Bulletin de la Société Archéologique de Varna.
Izvestiia-Institut	—	Izvestiia-Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare.
Izvestiia-Société	—	Izvestiia-Bulletin de la Société Archéologique Bulgare.
JRS	—	The journal of Roman Studies.
Klio	—	Klio. Beiträge zur alten Geschichte, Leipzig.
Latomus	—	Latomus. Revue d'études latines, Bruxelles.
LRBC	—	Late Roman Bronze Coinage, Londra, 1965.
Materiale	—	Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R., vol. I (1953); Materiale şi cercetări arheologice, vol. II (1956); vol. III (1957); vol. IV (1957); vol. V (1959); vol. VI (1959); vol. VII (1960); vol. VIII (1962); vol. IX (1970).
MemA	—	Memoria Antiquitatis.
MIA	—	Материалы и исследования по археологии СССР.
NumKözl	—	Numizmatikai Közlöny.
NumKozl	—	Numizmatikai Közlöny.
Pick	—	B. Pick, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, I, 1, Berlin, 1898.
Pink	—	K. Pink, Die Münzprägung der Ostkelten und ihre Nachbarn, in Dissertationes Pannonicae, seria a II-a, fasc. 15, 1939.
RÉA	—	Revue des Études Anciennes.
RE	—	Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie.
RevMuz	—	Revista muzeelor.
RIC	—	Roman Imperial Coinage.
RRH	—	Revue Roumaine d'Histoire, Bucureşti.
Repertorium	—	M. Roska, Erdély régészeti repertóriuma, I, Cluj, 1942.
Sargetia	—	Sargetia, Buletinul Muzeului judeţului Hunedoara, Deva.
SCIV	—	Studii şi cercetări de istorie veche, Bucureşti.
SCN	—	Studii şi cercetări de numismatică, Bucureşti.
SCŞIaşi	—	Studii şi cercetări ştiinţifice, Iaşi.
SRIR	—	Studii şi referate privind istoria României.
StCl	—	Studii clasice.
Syria	—	Syria, Revue d'art oriental et d'archéologie publiée par l'Institut français d'archéologie de Beyrouth, Paris.
Wroth	—	W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, 2 vol., Londra, 1908.

S U S A N A   B O G D A N
(25 V 1927 – 20 VI 1970)

A încetat din viață după o lungă și grea suferință Susana Bogdan, secretar de redacție al revistelor *Studii și cercetări de istorie veche* și *Dacia*. Prin dispariția sa prematură, Institutul de arheologie pierde o colaboratoare pasionată, energică, cu o remarcabilă calificare profesională. În același timp, colectivul științific și tehnico-administrativ al Institutului pierde în persoana Susanei Bogdan o admirabilă colegă și o prietenă devotată. Amintirea Susanei Bogdan va stărui vie în mintea și inima noastră, așa cum nu ne va putea vreodată părăsi regretul că ea a plecat dintre noi atît de tînără de dinamică și optimistă.

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche" paraît 4 fois par an. Toute commande à l'étranger sera adressée à „Întreprinderea de comerţ exterior LIBRI", Boîte postale 134—135, Bucarest, Roumanie, ou à ses représentants à l'étranger. En Roumanie, vous pourrez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur.

ERATĂ

Pag.	rîndul:	în loc de:	se va citi:
88	17 de sus	obținută	obișnuită
109	3 ,, ,,	MOK	MOꓘ
109	14 ,, ,,	MLA	M⅃A

„Studii și cercetări de istoria veche", nr.1/1971

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

SCIV, tomul 22, nr. 1, Bucureşti, 1971, p. 1—142

I.P.I. — c. 6113

48 828

Lei 25.